मग क्षेत्र क्षेत्रांचें । जे अंतर देखती साचें ।
ज्ञानें उन्मेख तयांचे । वोवाळूं आम्ही ।। ज्ञा. १३-११३४

या अध्यायात मनुष्याच्या देहाचा व तो देह ज्याच्या सत्तेने चालतो त्या पुरुषाचा, विचार केला आहे. यालाच क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचा विचार म्हणतात. सुरुवातीस ज्यांच्या स्मरणाने शब्दसृष्टि स्वाधीन होऊन वक्तृत्त्वाला नवरसांचा बहर येतो, त्या श्रीनिवृत्तिनाथांना वंदन करून श्रीज्ञानदेव विषयप्रतिपादनास सुरुवात करतात. (१-६).

या शरीराला क्षेत्र म्हणतात, ते कां म्हणतात, ते कसे आहे, त्यावर कोणाची सत्ता आहे, हें ज्ञान प्रत्येकास असणे अवश्य आहे. ब्रह्मदेव व शंकर यांच्यासारख्या थोरांनीसुध्दा या क्षेत्राचा निर्णय लावण्याकरिता मोठा अट्टाहास केला आहे. देव म्हणतात, या शरीरावर सत्ता कोणाची आहे, याचा अद्यापि निश्चित निर्णय झालेला नाही. जीववादी, प्रकृतिवादी, संकल्पवादी, स्वभाववादी व काळवादी यांनी आपापल्यापरीने याबाबतीत निर्णय करण्याचा प्रयत्न केला आहे व माझाच निर्णय बरोबर आहे, असे प्रत्येकजण अट्टाहासाने प्रतिपादित आहे, परंतु हे शरीर नक्की कसे आहे व कोणाच्या मालकीचे आहे, हे त्यांपैकी कोणालाहि कळले नाही. एवढे वेदातील बृहत्सामसूत्र पण त्यालासुध्दा याचा अजून निर्णय लागला नाही. ते क्षेत्र मी तुला आता सांगतो. (७-७१).

हे शरीर छत्तीस तत्त्वांचे मिळून झालेले आहे. ती तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेतः (१-५) पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश ही **पंचमहाभूते,** (६) **अहंकार** - यांच्याशी वरील पंचमहाभूतांची गाठ पडल्यावर देहाचा आकार स्पष्ट होतो. हा अहंकार मायेच्या पोटात सूक्ष्मपणे राहतो व देहाला चोहोकडे नाचवितो. (७) **बुद्धि -** ही सुखदुःख, बरेवाईट यांतील निवड करते; (८) **अव्यक्त** - पंचमहाभूतांपासून निर्माण झालेले प्राणी स्थूल धर्म टाकल्यावर सूक्ष्म रूपाने यात राहतात; (९-१८) कान, नाक, डोळे, त्वचा व जिव्हा ही **पांच ज्ञानेंद्रिये** आणि हात, पाय, वाणी, उपस्थ व गुद ही **पांच कर्मेंद्रिये**; (१९) **मन -** हे रजोगुणाचे बनले असून ते अत्यंत चंचल आहे. ते म्हणजे मूर्तिमंत कल्पनाच होय. (२०-२९) शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे ज्ञानेंद्रियांचे पाच विषय आहेत व या **पंच विषयांमुळे ज्ञान** बाहेर धावते. त्याप्रमाणे चालणे, बोलणे, घेणे-देणे, मळमूत्रांचा त्याग करणे हे **कर्मेंद्रियांचे पांच विषय** आहेत; (३०) **इच्छा** - जिच्यामुळे विषयांची गोडी उत्पन्न होते ती इच्छा; (३१) **द्वेष -** इच्छित वस्तु प्राप्त झाली नाही तर उत्पन्न होणारा तो द्वेष. (३२) **सुख -** इच्छित वस्तूचा लाभ झाला म्हणजे अनुभवाला येते ते सुख; (३३) **दुःख** - सुखाच्या विरुद्ध धर्माचे दुःख. (३४) **चेतना -** जडाला सचेतन करणारी साक्षीभूत चैतन्याची सत्ता ती चेतना. (३५) **धृति -** परस्परांतील स्वभाववैर टाकून देऊन पंचमहाभूते या शरीरात जिच्यामुळे एकत्र मैत्रीने राहतात ती धृति; (३६) वरील पस्तीस तत्त्वांच्या समुदायाला **संघात** म्हणतात व ही छत्तीस तत्त्वे मिळून शरीर तयार होते. या शरीरात पापपुण्य निर्माण होते, म्हणून त्याला कौतुकाने क्षेत्र म्हणतात व याची व्याप्ति एवढी आहे की, स्थावरापासून परब्रह्माच्या अलिकडील सर्व स्थावरजंगम सृष्टीचा या क्षेत्रात समावेश होतो. (७२-१६०).

आता अत्यंत महत्त्वाचे जे ज्ञान त्याचा विचार सांगतो. हे प्राप्त करून घेण्याकरिता तपी, योगी, मुनि, वेदाध्ययनी हे आपआपल्या साधनांची पराकाष्ठा करून राहिले आहेत; कारण या अफाट संसाराला मुळासकट उपटून टाकून जीवाला साक्षात् परब्रह्माची भेट करून देण्याचे सामर्थ्य या ज्ञानात आहे; परंतु शब्दाने या ज्ञानाचे व्याख्यान करता येत नाही. हृदयात ज्ञान उत्पन्न झाले म्हणजे इंद्रियांच्या क्रिया पालटतात. त्या लक्षणांवरून ते ओळखले जाते. म्हणून ती लक्षणे सांगतो. (१६१-१८३)

(१) अमानित्त्व - अंगी विद्वत्ता, मोठेपणा असून सुद्धा मी अमका आहे, अशी इतरांना कल्पनाहि येऊ नये व आपले नाम, रूप, मोठेपणा, विद्वत्ता लोकांसमोर येऊ नये अशा पद्धतीने जो वागण्याचे पसंत करतो, (१८४-२०१). **(२) अदंभित्व** - प्राण जाण्याचा प्रसंग आला, तरी आपल्या पुण्यकर्माची दाद लोकांना लागू देत नाही. (२०२-२१६). **(३) अहिंसा** - (या पदाचे व्याख्यान करतांना ज्ञानदेवांनी आपल्या मताच्या मंडनाकरिता त्या काळी प्रचलित असलेली अहिंसेबद्दलची कर्मकांडातील हास्यास्पद मते सांगून त्यांचे खंडन केले आहे, ज्ञानेश्वरीत पूर्वपक्ष केलेली जी थोडी स्थळे आहेत, त्यापैकी हे एक आहे.) खरी अहिंसा मनात उत्पन्न होत असते. मन हे सर्व इंद्रियांचे प्रेरक असल्यामुळे मनात अहिंसा उत्पन्न झाली की, त्याचे चालणे, बोलणे, पाहणे वगैरे सर्व क्रियांत प्राणिमात्रांविषयी कृपा व प्रेम ओतप्रोत दिसून येते. (२१७-३१३). अहिंसेचे व्याख्यान मर्यादेबाहेर वाढले म्हणून ज्ञानदेवांनी मननीय असा परिहार दिला आहे. श्रोत्यांना आपले व्याख्यान पसंत पडून ते प्रसन्न व्हावेत, असे वाटत असले, तर वक्त्याने प्रचलित मतांतरांचे निरसन करणे फार अगत्याचे आहे; असे आपण विस्तार केल्याचे कारण त्यांनी सांगितले आहे. (३१४-३३८). (४) **शांति** - दुःखाचे प्रसंग अंगावर आदळले, तरी ते आपलेच स्वरूप आहे, असे समजून ते निमूटपणे सहन करतो व आपण सहन करतो याची जाणीवहि त्याच्या ठिकाणी नसते. (३३९-३५३). **(५) आर्जव** - अमृताच्या धारेप्रमाणे अंतःकरण सरळ व शुद्ध असून त्याचे सर्वांशी वागणेहि त्याचप्रमाणे असते. (३५४-३६७).

(६) गुरुभक्ति - (ज्ञानदेवांच्या अंतःकरणात गुरुसेवेविषयी नितांत प्रेम व त्यातून समोर श्रीनिवृत्तिनाथ बसलेले; यामुळे या पदाचे व्याख्यान प्रेमाने ओथंबलेले व विस्तारपूर्वक झालेले आहे.) शोकग्रस्त जीवाला ब्रह्मस्थिति प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य गुरुसेवेत आहे. गुरुभक्त स्वतःला गुरुसेवेला विकून घेतो. तो गुरूचे घर, गाव, देश, गुरुसंबंधी निर्जीव व सजीव वस्तु यांच्या प्रेमाने वेडा झालेला असतो. त्याला गुरुसेवेशिवाय इतर कांही गोड लागत नाही. ध्यानी मनी गुरुसेवाच ! आपण एकट्यानेच गुरूंची सर्वभावाने व सर्व प्रकारांनी सेवा करावी अशी मनात वृत्ति असते व प्रत्यक्ष क्रिया तर मनाच्या पुढे धावते. देह पडल्यावरहि आपल्या मृत देहातील पंचमहाभूते गुरुसेवेसाठीच खर्च व्हावीत व जन्मोजन्मी त्यांची चरणसेवा घडावी, अशी उत्कट इच्छा तो बाळगून असतो. (३६८-४६०). **(७) शुचित्व** - आत विमल आत्मज्ञान व बाहेर शुद्ध कर्माचरण असल्यामुळे तो स्फटिकाच्या तावदानात ठेवलेल्या दिव्याप्रमाणे शोभून दिसतो. (४६१-४८३) **(८) स्थैर्य** - प्रारब्धानुसार दुःखशोकांचे प्रसंग देहावर प्राप्त झाले तरी त्याच्या मनाची बैठक बिघडत नाही. (४८४-५००). **(९) अंतःकरणनिग्रह** - यमदमादि साधनांनी त्याने आपले मन इंद्रियांच्या तावडीतून दूर करून चैतन्याशी समरस केलेले असते. (५०१-५११).

(१०) वैराग्य - ऐहिक व पारत्रिक भोगांबद्दल अरुची व एकांतात शमदमादि पारमार्थिक साधने करण्याकडे त्याच्या अंतःकरणाची ओढ असते. (५१२-५२३). **(११) अनहंकार** - उत्तमरीतीने कर्मे करूनहि ती मी केली असा अभिमान यत्किंचितहि त्याला वाटत नाही. (५२४-५३४). **(१२) जन्ममृत्यु जराव्याधि दुःखदोष यांचे अनुदर्शन** - मागे झालेल्या जन्मांची दुःखे त्याला सारखी सलत असतात व ऐन तारुण्यात सावध होऊन ती पुन्हा प्राप्त होऊ नयेत, म्हणून प्रयत्न करीत असतो; तसेच मृत्यु, म्हातारपण, रोग व दुःखदोष हे येण्यापूर्वीच तो सावध असतो. (५३५-५९३). **(१३) अनासक्ति व अनभिसंग** - देह व तत्संबंधी स्त्री, मुले व घरदार यांत राहात असूनहि त्यांना तो चिकटलेला नसतो व त्याची वाटसरूप्रमाणे उदास वृत्तीने राहण्याची अनासक्त वृत्ति दिसून येते. (५९४-५९९). **(१४) समचित्त** - सुखदुःखाच्या प्रसंगी तो स्वतः सुखी अथवा दुःखी होत नाही. (६००-६०२). **(१५) अव्यभिचारी भक्ति** - माझ्याशिवाय ह्या जगात दुसरे गोमटे नाही, या निश्चयाने कायावाचामनेकरून

तो माझी सेवा करतो. (६०३-६१०). **(१६) अरति -** त्याची एकांतावर प्रीति असते व त्याला लोकांचा कंटाळा असतो. (६११-६१३). **(१७) अध्यात्मज्ञान नित्यत्व -** परमात्मा एक खरा, बाकीचा वाउगा पसारा आहे असा निश्चय ज्याच्या ठिकाणी झालेला असतो. (६१४-६२२). **(१८) तत्त्वज्ञानार्थदर्शन -** मन व बुद्धि शुद्ध करून परब्रह्माचा साक्षात्कार करून घेतो. (तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचे फल जे ज्ञेय ब्रह्म, ते त्याला सर्वत्र अनुभवाला येते.) (६२३-६३१).

ही ज्ञानाची अठरा लक्षणे ज्ञानदेवांनी तळहातावरील आवळ्याप्रमाणे स्पष्ट करून रसाळपणाने सांगितिली. त्यामुळे श्रोते संतुष्ट झाले. ते पाहून पुढील व्याख्यान करण्यास ज्ञानदेवांना अधिकच स्फूर्ति आली. (६३२-६५२), वास्तविक अज्ञान म्हणजे ज्ञानलक्षणात जे सांगितले त्याच्या उलट स्थिति, असे भगवंताप्रमाणे ज्ञानदेवांनाहि म्हणता आले असते; परंतु त्याज्य गोष्टीचा त्याग करण्यास सोपे व्हावे म्हणून त्यांनी या अज्ञान लक्षणांचेहि विस्ताराने वर्णन केले आहे. त्याचा थोडक्यात मथितार्थ असाः जो गर्वाने फुगून जातो, आपण केलेल्या पुण्यकर्माची दवंडी पिटून लोकांकडून मानमान्यता मिळवतो, जगाला पीडा व दुःख देतो, दुःखाने दडपून जातो, मनात घात करण्याची वृत्ति ठेवून बाहेरून प्रामाणिकपणाचे ढोंग दाखवतो; गुरुपासून विद्या घेऊन त्यांच्यावरच उलटतो, त्याचे मन अमंगळ व क्रियाहि निषिद्ध असते; यत्किंचित् लाभासाठी नियमापासून ढळतो; त्याच्या मनाला कोणताच निग्रह नसून ते सैराट हिंडत असते; जन्मभर विषय भोगूनहि त्याचा त्याला वीट येत नाही; या जगात मीच काय तो आहे, अशा अभिमानवृत्तीने व दुसऱ्याविषयी मत्सर ठेवून राहतो; हे कलेवर पडून जाईल, याची कल्पनाहि नसल्यामुळे स्त्रीपुत्रादिकात गुंतून राहतो; पुढे येणारे म्हातारपण, रोग व दुःखे यांबद्दल चुकूनसुद्धा विचार करीत नाही; आज एक, उद्या दुसरा अशी देवतांतरे विषयप्राप्तीकरिता पूजीत असतो; त्याला एकांताचे वावडे असून सदा लोकांच्या गलबल्यात राहतो. लौकिक प्राप्त करून देणाऱ्या शास्त्राध्ययनाकडे त्याची ओढ असते व आत्मदर्शन करून देणारे योगशास्त्र व उपनिषदे यांच्याकडे तो चुकूनहि पाहात नाही. त्याला अर्थातच ज्ञेयब्रह्माचे दर्शन होत नाही. (६५३-८४८).

ज्ञानदेवांच्या व्याख्यानावर श्रोते संतुष्ट झाले व **'देवांचे मनोगत । तू दावीत आहासी मूर्त ॥'** अशी त्यांनी ज्ञानदेवांना शाबासकी दिली. आता देव यापुढे ज्ञेयाचे व्याख्यान करीत आहेत, असे म्हणून ज्ञानेदव ज्ञेयाचे कथन करतात. (८४९-८५६)

परमात्म वस्तूला ज्ञेय म्हणतात, कारण ज्ञानावाचून ती कोणत्याच उपायाने प्राप्त होत नाही. हे ज्ञेय जाणले असता मनुष्य कृतकृत्य होऊन नित्यानंदाने भरून जातो. ते ज्ञेय निराकार, रंगरूपरहित आहे; म्हणून नाम, जाति, रूप, क्रिया हा संबंध त्याच्या ठिकाणी नाही; परंतु ते दिसत नसले तरी सर्व पदार्थांना, सर्व काळात ते व्यापून राहिले आहे. व्यापून राहिले हेहि म्हणणे त्याला खपत नाही; कारण जेथे एकच एक आहे, तेथे कोण कोणाला व्यापणार ? पण शिष्याची समजूत पटावी म्हणून गुरु ही भाषा वापरतात इतकेच. (८५७-८९०).

पंचमहाभूतांतील गुण, विकार व इंद्रिये या सर्वांना याच्याच सत्तेचा आधार आहे. असे सर्वांना व्यापून राहिल्यामुळे अज्ञानी लोकांना ते पदार्थातील सत्त्वादि गुणांसारखे भासते; पण ते त्यापासून पूर्णपणे अलिप्त आहे. या तिन्ही गुणांचा नाश झाला तरी ते उरतेच. जगताच्या उत्पत्ति, स्थिति व लय या अवस्थांप्रमाणे लोक त्याला ब्रह्मा, विष्णु व महेश अशी नांवे देतात; पण ते याविरहित अखंड एकरसच आहे. देहादि परिग्रहाचा त्याग करून ज्यांनी या ब्रह्माला यथार्थ जाणले, त्यांना पुढे कांही करावयाचे शिल्लक राहात नाही. (८९१-९३८).

अवघा एक आत्माच आहे; पण हे बुद्धीला पटत नाही; म्हणूनच क्षेत्र, ज्ञान, अज्ञान व ज्ञेय असे चार भेद करून ते सांगावे लागले. तुझी ऐकण्याची तीव्रता पाहून पुन्हा हाच विचार कपिलमुनींच्या सांख्यशास्त्रातील परिभाषेत सांगतो. (९३९-९५८).

आताच जे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ सांगितले, त्यांनाच सांख्यशास्त्रात प्रकृति व पुरुष म्हणतात. ही दोन्ही अनादिसिद्ध असून अगदी जुळ्याप्रमाणे आहेत. बुद्धि, इंद्रियें, गुण वगैरे हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले व त्यापासून कार्याची उभारणी होते. यातील गुणांच्या स्वरूपाप्रमाणे त्या कर्माला सत्कर्म व निषिद्ध कर्म असे म्हणतात व त्यापासून सुख व दुःख उत्पन्न होते. हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सुखदुःख तिचा भर्ता जो पुरुष त्याला भोगावे लागते, असे आपणास दिसते. (९५९-९७८).

पण वास्तविक पुरुष निराकार, निर्गुण, अकर्ता व अभोक्ता आहे; असे जरी आहे, तरी ही गुणमयी प्रकृति त्याचे सर्व बनून त्याला संसार करावयास लावते व जगाची उभारणी होते. पुरुषाने या प्रकृतिरूपी स्त्रीचा नुसता संग केला म्हणून त्याला ही जन्ममरणाची अनर्थ परंपरा भोगावी लागली. तो भोगतो असे आपणास प्रकृतीच्या गुणांमुळे वाटते; पण खरे सांगावयाचे तर तो त्याच्यावर आळ आला आहे. केवळ पुरुषाला जन्महि नाही व भोगणेहि नाही. (९७९-१०२८).

हा पुरुषप्रकृतीचा विचार ज्यांनी यथार्थपणाने जाणला, ते पुरुष देहात वावरतांना दिसले तरी देहाच्या मोहाने ते भुलत नाहीत. आत्मा व अनात्मा यांच्या सरभेसळीत आत्म्याला निवडून काढण्यासाठी ध्यान, सांख्य, योग, कर्म असे प्रसिद्ध पण कठीण मार्ग आहेत; पण ज्यांना ही वेगळीक करण्याची सूक्ष्म दृष्टि नाही, अशा अज्ञानी जीवांनाहि तरणोपाय आहे. त्यांनी जर निरभिमान होऊन हिताहित जाणणारे जे दयाळु संत आहेत, त्यांच्या पायी पूर्ण विश्वास ठेवून त्यांचे सर्वभावाने दास्यत्व पत्करले व त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे जर ते वागले तर तेहि या जन्ममरणातून मुक्त होतात. (१०२९-१०४६).

सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की, हे सर्व भिन्न दिसणारे प्राणी एकाच वस्तूपासून उत्पन्न झाले आहेत. या चित्रविचित्र भूतांना व्यापून असणारी वस्तु एकच व अविनाशी आहे; परंतु दुर्दैवी लोकांना त्यातील एकत्व न दिसता अनेकत्व दिसते. जे अगदी थोडे भाग्यवान आहेत, त्यांची द्वैत कल्पना नाहीशी झाल्यामुळे त्यांना अनेकात एक असणारी वस्तु दिसते. ते पाहातील तिकडे त्यांना एक ब्रह्मच दिसते. अशा 'साम्यस्थिति शय्येवर' ते सुखाने निजलेले असतात. (१०४७-१०८२).

देह गुणवान्, नाशिवंत व दुःखरूप आहे व देहात राहणारा परमात्मा हा निर्गुण, नित्य व आनंदरूप आहे. तो देहाच्या गुणधर्माने यत्किंचितहि लिप्त होत नाही. तो या देहाचा प्रकाशक आहे. देह व आत्मा यांतील ही वेगळीक जाणून घेण्यासाठी साधक अहर्निश खटपट करीत असतात. पदार्थांच्या भिन्न भिन्न रूपाने ही नाशिवंत प्रकृति पसरली आहे व आत्मा तिच्यापासून अगदी वेगळा आहे, असा अपरोक्ष अनुभव आल्यावर ते ब्रह्मापासून भिन्न राहात नाहीत. (१०८३-११४२).

याप्रमाणे श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला प्रकृतिपुरुषाचा संपूर्ण विचार सांगितला, ज्याप्रमाणे दिव्यात तेल घातले म्हणजे तो अधिकच प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणे अर्जुनाची ऐकण्याची उत्कंठा वाढतच होती. भगवंतालाहि आपल्या सांगण्याचे सार्थक होत आहे, हे पाहून आनंद झाला व यापुढे सर्व विश्व आनंदमय करण्याचा विचार देव सांगणार आहेत. (११४३-११५२).

ज्ञानदेवांनाहि यामुळे व्याख्यान करण्यास अधिकच स्फूर्ति आली. शृंगाररसाला मागे टाकील अशा शांतरसाने युक्त, अमृतहि ज्याच्यापुढे फिके पडेल अशा अक्षरांनी भरलेले, उपमा व अलंकार यांनी परिपूर्ण असे व्याख्यान यापुढे मी करीन, त्यामुळे खेचर वृत्तीच्या लोकांचाहि उद्धार होईल व संपूर्ण जगाला परतत्त्वाचा साक्षात्कार होऊन महानंद अनुभवास येईल, अशी त्यांनी प्रतिज्ञा केली. ती पूर्ण करण्याकरिता श्रीनिवृत्तिनाथ समोरच बसले होते. त्यांना आशीर्वाद देण्याविषयी लडिवाळपणाने विनवून ज्ञानदेवांनी हा अध्याय संपविला आहे. (११५३-११६९).

 अध्याय तेरावा : प्रकृतिपुरुषविवेकयोग

आत्मरूप गणेशु स्मरण । सकळ विद्यांचें अधिकरण । तेचि वंदूं श्रीचरण । श्रीगुरूचे ॥ १ ॥ जयांचेनि आठवें । शब्दसृष्टी आंगवे । सारस्वत आघवें । जिव्हेसि ये ॥ २ ॥ वक्तृत्व गोडपणें । अमृतातें पारु म्हणे । रस होती वोळगणें । अक्षरांसी ॥ ३ ॥ भावाचें अवतरण । अवतरविती खूण । हाता चढे संपूर्ण । तत्त्वभेदें ॥ ४ ॥ श्रीगुरूचे पाय । जैं हृदय गिंवसूनि ठाय । तैं येवढें भाग्य होय । उन्मेषासी ॥ ५ ॥ ते नमस्कारूनि आतां । तो पितामहाचा पिता । लक्ष्मीयेचा भर्ता । ऐसें म्हणे ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच :

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

पार्था परिसिजे । देह हें क्षेत्र म्हणिजे । हेंचि जाणे तो बोलिजे । क्षेत्रज्ञु एथें ॥ ७ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

तरि क्षेत्रज्ञु जो एथें । तो मी जाण निरुतें । जो सर्व क्षेत्रातें । संगोपोनि असे ॥ ८ ॥ क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञातें । जाणणें जें निरुतें । ज्ञान ऐसें तयातें । मानूं आम्ही ॥ ९ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे श्रृणु ॥ ३ ॥

तरि क्षेत्र येणें नांवें । हें शरीर जेणें भावें । म्हणितलें तें आघवें । सांगों आतां ॥ १० ॥ हें क्षेत्र कां म्हणिजे । कैसें कें हें उपजे । कवणकवणीं वाढविजे । विकारी एथ ॥ ११ ॥ हें औट हात मोटकें । कीं केवढें पां केतुकें । बरड कीं पिके । कोणाचें हें ॥ १२ ॥ इत्यादि सर्व । जे जे याचे भाव । ते बोलिजती सावेव । अवधान देईं ॥ १३ ॥ पैं याचि स्थळाकारणें । श्रुति सदा बोबाणे । तर्कु येणेंचि ठिकाणें । तोंडाळु केला ॥ १४ ॥ चाळितां हेचि बोली । दर्शनें शेवटा आलीं । तेवींचि नाहीं बुझाविलीं । अझुनि द्वंद्वें ॥ १५ ॥ शास्त्रांचिये सोयरिके । विचळिजे येणेंचि एकें । याचेनि एकवंकें । जगासि वादु ॥ १६ ॥ तोंडेंसीं तोंडा न पडे । बोलेंसी बोला न घडे । इया युक्ती बडबडे । त्राय जाहली ॥ १७ ॥ नेणों कोणाचें हें स्थळ । परि कैसें अभिलाषाचें बळ । जे घरोघरीं कपाळ । पिटवीत असे ॥ १८ ॥ नास्तिका द्यावया तोंड । वेदांचें गाढें बंड । तें देखोनि पाखांड । आनचि वाजे ॥ १९ ॥ म्हणे तुम्ही निर्मूळ ।

 अध्याय तेरावा : प्रकृतिपुरुषविवेकयोग

सर्व विद्यांचे आश्रयस्थान जे आत्मरूप गणेशाचे स्मरण, तेच श्रीगुरूचे श्रीचरण होत. त्यास नमस्कार करू. १. ज्या श्रीगुरुचरणांच्या स्मरणाने शब्दसृष्टि स्वाधीन होते (म्हणजे शब्द-मात्रावर प्रभुत्व येऊन, मनात स्फुरणारे विचार योग्य शब्दांनी स्पष्ट सांगण्याचे सामर्थ्य येते) व सकल विद्या जिव्हेवर येतात; २. वक्तृत्व आपल्या गोडपणाने अमृताला 'पलीकडे सर', असे म्हणते व नवरस हे (वक्तृत्वातील) शब्दांची सेवा करतात; ३. निरनिराळ्या तत्त्वांतील फरक दाखवून अभिप्रायाची स्पष्टता करणारी जी मार्मिक खूण, ती सर्वच्या सर्व स्वाधीन होते. ४. जेव्हा हृदय श्रीगुरूचे पाय धरून राहाते, तेव्हा ज्ञानाला एवढे दैव प्राप्त होते. ५. त्या श्रीगुरूच्या चरणांना आता नमस्कार करून, (मी, ज्ञानेश्वर ग्रंथ सांगणे पुढे चालू करतो.) तो ब्रह्मदेवाचा वडील व लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण असे म्हणाला. ६.

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे कौन्तेया, या शरीराला 'क्षेत्र' असे म्हणतात, (आणि) जो हे जाणतो, त्याला 'क्षेत्रज्ञ' असे त्यांस जाणणारे म्हणतात. १.

अर्जुना, ऐक. या देहाला क्षेत्र म्हणावे व या देहरूपी क्षेत्राला जो जाणतो, त्याला येथे क्षेत्रज्ञ म्हणावे. ७.

हे भरतकुलोत्पन्ना, आणि सर्व क्षेत्रांच्या ठिकाणी जो क्षेत्रज्ञ तो सुद्धा मी आहे असे जाण. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे (वेगळीकपणाचे) जे ज्ञान, ते (यथार्थ) ज्ञान आहे, असे माझे मत आहे. २.

तरी सर्व क्षेत्रांना पालन करून असतो, असा जो क्षेत्रज्ञ, तो येथे मी आहे, हे पक्के समज. ८. क्षेत्राला आणि क्षेत्रज्ञाला जे यथार्थ जाणणे, त्याला ज्ञान असे आम्ही समजतो. ९.

ते क्षेत्र कोणते, कोणत्या प्रकारचे, कोणत्या विकारांनी युक्त आणि त्यापासून कोणते कार्य उत्पन्न होते, आणि तो क्षेत्रज्ञ कोण व त्याचा प्रभाव कोणता, हे माझ्यापासून संक्षेपाने श्रवण कर. ३.

तर आता या शरीराचा आम्ही ज्या अभिप्रायाने क्षेत्र या नांवाने उल्लेख केला, तो सर्व अभिप्राय सांगतो. १०. याला क्षेत्र असे कां म्हणावे, हे कसे व कोठे उत्पन्न होते व कोण-कोणत्या विकारांमुळे याची वाढ होते; ११. हे मोजके साडेतीन हातांचेच आहे अथवा केवढे व कसले आहे ? हे क्षेत्र माळजमीन आहे अथवा सुपीक जमीन आहे ? व कोणाच्या मालकीचे आहे ? १२. इत्यादि जे जे सर्व याचे धर्म आहेत, ते पूर्णपणे सांगितले जातील, तिकडे लक्ष दे. १३. याच ठिकाणाकरिता (क्षेत्राच्या स्वरूपाचा निर्णय करण्याकरिता) वेदांची नेहमी बडबड सुरू आहे व याच क्षेत्राने तर्काला वाटाघाट करावयाला लावले. १४. हीच (क्षेत्रनिर्णयाची) वाटाघाट करतांना सहा दर्शने हातटेकीस आली; तथापि अजूनपर्यंत त्यांचे भेद मिटले नाहीत. १५. शास्त्राचे एकमेकांचे नाते याच एकाच्या योगाने मोडले जाते व याच्या एक निश्चयासंबंधाने जगात वादविवाद चालू आहे. १६. एकाचा निर्णय दुसऱ्याच्या निर्णयाशी जुळविता येत नाही व एका प्रतिपादनाचा दुसऱ्या प्रतिपादनाशी मेळ घालता येत नाही. (उलट) त्या युक्तीने बडबडीला जोर आला. १७. हे क्षेत्र कोणाचे आहे, हे कळत नाही. परंतु याच्या संबंधाने ज्याने ज्याने निर्णय केला आहे, त्यास आपल्या निर्णयासंबंधाने जो अभिलाष आहे (माझाच निर्णय बरोबर आहे असा) त्याचे बल कसे आहे पहा की, तो घरोघर याचाच काथ्याकूट करावयास लावतो. १८. नास्तिक लोकांबरोबर वादविवाद करण्याकरिता वेदांचे प्रचंड बंड असल्याचे पाहून, ते पाखंडी लोक निराळीच बडबड करावयास लागले. १९. तो पाखंडी वेदांना असे म्हणतो की, तुम्ही निर्मूळ आहात व तुमचे शब्दपांडित्य खोटे आहे. हे आमचे बोलणे खरे नाही, असे जर कोणी (वेदानुयायी) म्हणत असेल, तर आम्ही पैजेची

लटिकें हें वाग्जाळ । ना म्हणसी तरी पोफळ । घातलें आहे ।। २० ।। पाखांडाचे कडे । नागवीं लुंचिती मुंडे । नियोजिलीं वितंडें । ताळासि येती ।। २१ ।। मृत्युबळाचेनि माजें । हें जाईल वीण काजें । तें देखोनियां व्याजें । निघाले योगी ।। २२ ।। मृत्यूनि आधाधिले । तिहीं निरंजन सेविलें । यमदमांचे केले । मेळावे पुरे ।। २३ ।। येणेंचि क्षेत्राभिमानें । राज्य त्यजिलें ईशानें । गुंति जाणोनि स्मशानें । वासु केला ।। २४ ।। ऐसिया पैजा महेशा । पांघुरणें दाही दिशा । लांचकरू म्हणोनि कोळसा । कामु केला ।। २५ ।। पैं सत्यलोकनाथा । वदनें आलीं बळार्था । तरी तो सर्वथा । जाणेचिना ।। २६ ।।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

एक म्हणती हें स्थळ । जीवाचेंचि समूळ । मग प्राण हें कूळ । तयाचें एथ ।। २७ ।। जे प्राणाचां घरीं । अंगें राबते भाऊ चारी । आणि मना ऐसा आवारी । कुळवाडीकरु ।। २८ ।। तयातें इंद्रियबैलांची पेटी । न म्हणे अवसीं पाहाटीं । विषयक्षेत्रीं आटी । काढी भली ।। २९ ।। मग विधीची वाफ चुकवी । आणि अन्यायाचें बीं वाफवी । कुकर्माचा करवी । राबु जरी ।। ३० ।। तरी तयाचिसारिखें । असंभाड पाप पिके । मग जन्मकोटी दुःखें । भोगी जीवु ।। ३१ ।। नातरी विधीचिये वाफे । सत्क्रियाबीज आरोपे । तरी जन्मशत मापें । सुखचि मविजे ।। ३२ ।। तंव आणिक म्हणती हें नव्हे । हें जिवाचेंचि न म्हणावें । आमुतें पुसा आघवें । शेताचें या ।। ३३ ।। अहो जीवु एथ उखिता । वस्तीकरु वाटे जातां । आणि प्राणु हा बलौता । म्हणोनि जागे ।। ३४ ।। अनादि जे प्रकृती । सांख्य जियेतें गाती । क्षेत्र हे वृत्ती । इयेची जाणैं ।। ३५ ।। आणि इयेतेंचि आघवा । आथी घरमेळावा । म्हणोनि वाहिवा । घरीं वाहे ।। ३६ ।। वाहिव्याचिये रहाटी । जे कां मुदल तिघे इये सृष्टी । ते इयेचांचि पोटीं । जहाले गुण ।। ३७ ।। रजोगुण पेरी । तेतुलें सत्त्व सोंकरी । एकलें तम करी । संवगणी ।। ३८ ।। रचूनि महत्तत्त्वाचें खळें । मळी एकें काळुगेनि

सुपारी (विडा) ठेविली आहे. (आमच्याशी वाद करण्याची ज्याची ताकद असेल त्याने तो विडा उचलावा.) २०. पाखंडी लोकांच्या पक्षाकडील दिगंबर वगैरे जैन श्रमणक आपल्या मस्तकावरील केस हाताने उपटून काढण्याचा लोंच विधि करतात. (व वेदोक्त कर्म मात्र निंदितात.) त्यांच्याशी चर्चा करू लागले म्हणजे, त्यांची ती ठराविक वितंडाची भाषणे आपोआप जाग्यावर येतात. २१. मृत्यूच्या तडाक्याने हे शरीर व्यर्थ जाईल, असे पाहून त्यानिमित्ताने योगी क्षेत्र निर्णयाकडे सरसावले. २२. मृत्यूच्या योगाने भ्यालेल्या त्या योग्यांनी वनाचा रस्ता धरला व तेथे (वनात) शम व दम यांचा अभ्यास पूर्ण केला. २३. या क्षेत्राचा आपण पक्का निर्णय करू, या अभिमानाने व क्षेत्रनिर्णयास कैलासाचे राज्य अडथळा करील म्हणून ते टाकून शंकराने स्मशानात वास केला. २४. या प्रतिज्ञेच्या योगाने शंकरास दाही दिशा पांघराव्या लागल्या (सर्वसंग सोडावा लागला) व त्याने काम हा योगभ्रष्ट करणारा (क्षेत्रनिर्णयाच्या आड पडणारा) लाचखाऊ आहे, म्हणून त्यास जाळून टाकले. २५. ब्रह्मदेवाला असलेली चार मुखे क्षेत्राचा निर्णय करण्याकरिता जोराने पुढे आली, तरी त्या क्षेत्राचा निर्णय मुळीच कळला नाही. २६.

हे (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञाचे ज्ञान) ऋषींनी वेगवेगळ्या प्रकारांनी चर्चिले; छंदोबद्ध ग्रंथांनी अनेक प्रकारांनी वेगवेगळे वर्णन केले. वेदातील बृहत्सामसूत्र व त्याचप्रमाणे हेतुमान् पंडितांनी हे चांगले निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ४.

(येथून ज्ञानदेव क्षेत्रासंबंधाने निरनिराळ्या मतांचा अनुवाद करितात.) कित्येक (जीववादी) असे म्हणतात की, क्षेत्र हे स्थळ जीवाचेच संपूर्ण आहे, मग प्राण हे त्याचे येथे कुळ आहे. (जीव हा घरचा एकटाच असल्यामुळे व त्याच्या घरी शेतकी चालविण्याचा बारदाना, बैल व नांगर, गडी, माणसे वगैरे नसल्यामुळे, त्याने हे क्षेत्र प्राण या कुळास बटाईने दिले, कारण प्राण या कुळाजवळ शेतकी चालविण्याचा सर्व बारदाना आहे, तो पुढे सांगतात.) २७. कारण प्राणाच्या घरी अंगाने मेहनत करणारे चार भाऊ (अपान, व्यान, उदान व समान हे चार वायु) आहेत आणि मनासारखा (चपल कारभारी) शेतीचा कारभार करणारा आहे. २८. तो प्राण रात्र अथवा दिवस म्हणत नाही आणि विषयरूपी शेतात चांगली मेहनत करतो. २९. मग कर्तव्याची वाफ चुकवून (विहित कर्म करण्याची संधि दवडून) आणि अन्यायांचे बीज पेरवून (श्रुति-आज्ञेचे उल्लंघन वगैरे, न्यायाच्या विरुद्ध गोष्टी करून) कुकर्मरूपी सर्व (पेरणीपासून तो मळणीपर्यंत) आटोकाट मेहनत जर त्याने करविली, ३०. तर जे बीज पेरतो, त्याचे मेहनतीप्रमाणे अतिशय पापाचे पीक येते आणि मग जीव हा कोट्यवधि जन्म दुःखे भोगतो. ३१. अथवा विधीची योग्य वाफ साधून जर सत्कर्मरूप बीज पेरले तर शेकडोंचे शेकडो जन्म सुख भोगावे, एवढे अचाट पीक येते. ३२. (येथून प्रकृतिवाद्यांच्या मतांचा अनुवाद करतात.) त्यावर आणखी कित्येक (प्रकृतिवादी) म्हणतात की, तुम्ही (जीववादी) म्हणता हे बरोबर नाही. हे क्षेत्र जीवाचे असे तुम्ही म्हणू नका. तर या शेताविषयी तुम्ही सर्व आम्हाला विचारा. ३३. अहो, जीव हा येथे वाटेने जाता जाता वस्ती करणारा वाटसरू आहे आणि प्राण हा क्षेत्राचा बलुतेदार असल्यामुळे रात्रंदिवस जागतो (क्षेत्राचे संरक्षण करतो). ३४. अनादि जी प्रकृति, जिचे सांख्यशास्त्र वर्णन करते तिचे हे क्षेत्र, वतन आहे असे समज. ३५. आणि हिच्याजवळ शेतकी चालविण्याचा सर्व बारदाना घरचा आहे, म्हणून (शेत बटाईने न देता) ही शेत घरीच वाहाते. ३६. या जगात हे क्षेत्र वाहण्याच्या कामी मुख्य खटपट करणारे ते तीन गुण सत्त्व, रज, तम हे हिच्याच पोटी उत्पन्न झाले आहेत. ३७. (प्रकृतीने तीन कामे या तिघांकडे नेमून दिली, ती येणेप्रमाणे) रजोगुण पेरणी करतो आणि जितके रजोगुणाने पेरले तितके सत्त्वगुण रक्षण करतो व एकटा तमोगुण काढणी करतो. (कापणी करतो). ३८. (आणि मग तमोगुण हा) महत् तत्त्वाचे खळे

पोळें। तेथ अव्यक्ताची मिळे। सांज भली ॥ ३९ ॥ तंव एकीं मतिवंतीं। या बोलाचिया खंती। म्हणितलें या ज्ञप्ती। अर्वाचीना ॥ ४० ॥ हां हो परतत्त्वाआंतु। कें प्रकृतीची मातु। हा क्षेत्रवृत्तांतु। उगें आइका ॥ ४१ ॥ शून्यसेजसाळिये। सुलीनतेचिये तुळिये। निद्रा केली होती बळियें। संकल्पें येणें ॥ ४२ ॥ तो अवसांत चेइला। उद्यमीं सदैव भला। म्हणोनि ठेवा झाला। इच्छेसवें ॥ ४३ ॥ निरालंबींची वाडी। त्रिभुवनायेवढी। हे तयाचिये जोडी। रूपा आली ॥ ४४ ॥ महाभूतांचें एकवाट। सैरा वेंटाळूनि भाट। भूतग्रामांचे आघाट। चिरिले चारी ॥ ४५ ॥ यावरी आदी। पांचवटेयाची बांधी। बांधली प्रभेदीं। पंचभूतिकीं ॥ ४६ ॥ कर्माकर्मांचे गुंडे। बांध घातले दोहींकडे। नपुंसकें बरडें। रानें केलीं ॥ ४७ ॥ तेथ येरझारेलागीं। जन्ममृत्यूची सुरंगी। सुहाविली निलागी। संकल्पें येणें ॥ ४८ ॥ मग अहंकारासि एकलाधी। करूनि जीवितावधी। वहाविलें बुद्धी। चराचर ॥ ४९ ॥ यापरी निराळीं। वाढे संकल्पाची डाहाळी। म्हणोनि तो मुळीं। प्रपंचा यया ॥ ५० ॥ इया मतमुक्तकीं। तेथ पडिघायिले आणिकीं। म्हणती हां हो विवेकी। तरी तुम्ही भले ॥ ५१ ॥ परतत्त्वाचां गांवीं। संकल्पसेज देखावी। तरी कां पां न मनावी। प्रकृति तयांची ॥ ५२ ॥ परि हें असो नव्हे। तुम्ही या न लगावें। आतांचि हें आघवें। सांगिजेल ॥ ५३ ॥ तरि आकाशीं कवणें। केलीं मेघाचीं भरणें। अंतरिक्षीं तारांगणें। धरी कवण ॥ ५४ ॥ गगनाचा तडवा। कोणें वोढिला केधवां। वारा हिंडतु असावा। हें कवणाचें मत ॥ ५५ ॥ रोमां कवण पेरी। कोण समुद्र भरी। पर्जन्याचिया करी। धारा कवण ॥ ५६ ॥ तैसें क्षेत्र हें स्वभावें। हे वृत्ती कवणाची नव्हे। हें वाहे तया फावे। येरां तुटे ॥ ५७ ॥ तंव आणिकें एकें। क्षोभें म्हणितलें निकें। तरि भोगिजे एकें। काळें केवीं ॥ ५८ ॥ हें जाणों मृत्यू रागिटा। सिंहाडयाचा दरकुटा। परी काय वांजटा। पूरीजत असे ॥ ५९ ॥ तरि याचा मारु। देखताति अनिवारु। परी स्वमतीं भरु। अभिमानियां ॥ ६० ॥ महाकल्पापरौती। कव घालुनि अवचितीं। सत्यलोकभद्रजाती। आंगीं वाजे ॥ ६१ ॥ लोकपाळ नीच नवे। दिग्गज मेळावे। स्वर्गींचिये आडवे।

तयार करून एकट्या काळ नांवाच्या पोळाकडून मळणी करतो. त्या वेळी तेथे त्या (महत् तत्त्वाचे खळ्यांत) सूक्ष्म सृष्टीची चांगली रास बनते. (याप्रमाणे प्रकृति ही क्षेत्राचा उपभोग घेते.) ३९. (येथून संकल्पवाद्यांच्या मताचा अनुवाद करतात.) तेव्हा कित्येक बुद्धिवानांनी (संकल्प-वाद्यांनी) या प्रकृतिवाद्यांच्या बोलण्याचे दुःख वाटून म्हटले की, हे तुमचे ज्ञान अलीकडील आहे. ४०. अहो, परब्रह्मरूपाच्या ठिकाणी (तुमच्या) या प्रकृतीची गोष्ट कोठे आहे ? तर क्षेत्राची आम्ही बरोबर हकीगत सांगतो. ती तुम्ही निवांतपणे ऐका. ४१. शून्य जे ब्रह्म, त्या ब्रह्मरूपी शय्यागृहामध्ये पूर्ण, लीन अवस्थेच्या गादीवर, या बलवान् अशा संकल्पाने निद्रा केली होती. ४२. तो (संकल्प) एकाएकी जागा झाला व तो उद्योगधंद्यांमध्ये चांगला भाग्यवान् असल्या-कारणाने, त्याने इच्छा केल्याबरोबर त्यास (त्रिभुवनरूपी) ठेवा प्राप्त झाला. ४३. निराकार परब्रह्मरूपी बागेत लीन दशेत असणारा त्रिभुवना एवढा लाभ हा त्याच्यामुळेच व्यक्त दशेला आला. ४४. जिकडे तिकडे निरुपयोगी म्हणून पडलेली (अपंचीकृत) महाभूतरूपी पड जमीन (पंचीकरणरूप) मशागतीने सारखी करून स्वेदजादि प्राणिवर्गाच्या चार हद्दी कायम केल्या. ४५. यानंतर प्रारंभास वेगवेगळ्या पंच-महाभूतांच्या योगाने पंचात्मक मिश्रणांची शरीरे तयार केली. ४६. मनुष्यशरीररूपी शेताच्या दोन बाजूस कर्माकर्मांच्या दगडांचे बांध घालून निकस अशा माळ जमिनीची राने (सुपीक जमीन) तयार केली. ४७. त्या रानात येण्याजाण्याकरिता संकल्पाने कोणाचाहि लाग जेथे लागणार नाही, असे जन्ममृत्युरूपी भुयार उत्तम प्रकारचे तयार केले. ४८. मग या संकल्पाने आपले आयुष्य आहे, तेथपर्यंत अहंकाराबरोबर एकरूपता करून भेदबुद्धिकडून चराचरांची लागवड करविली. ४९. याप्रमाणे निराळी (परब्रह्मरूपी) संकल्पाची शाखा वाढते, म्हणून तो संकल्प या प्रपंचाला मूळ आहे. ५०. याप्रमाणे संकल्पवाद्यांच्या तोंडातून मतरूपी मोती बाहेर आल्यावर त्यास दुसरे जे स्वभाववादी त्यांनी दाबले (येथून स्वभाववाद्यांचे मत सांगतात). ते म्हणाले, अहो महाराज, आपण तर चांगलेच विचारवंत दिसता. ५१. परब्रह्मरूपी गावात संकल्पाची शेज (लीन अवस्था) जर मानावयाची, तर प्रकृतिवाद्यांची प्रकृति ब्रह्माच्या ठिकाणी का मानू नये ? ५२. पण हे बोलणे राहू द्या. तुमचे म्हणणे बरोबर नाही. तुम्ही या क्षेत्रनिर्णयाच्या नादी लागू नका. आता हे सर्व (आमच्याकडून) सांगण्यात येईल. ५३. तर आकाशात मेघांमध्ये पाणी कोणी भरले ? पोकळीत ताऱ्यांचे समूहास कोणी धारण केले ? ५४. आकाशाचे छत कोणी व कधी उभारविले ? वाऱ्याने नेहमी हिंडत असावे ही कोणाची आज्ञा आहे ? ५५. (शरीरावरील) केसांची पेरणी कोण करतो ? समुद्र कोण भरतो ? पावसाच्या धारा कोण करतो ? ५६. त्याप्रमाणे क्षेत्र हे स्वभावतःच झाले असून, हे कोणाचेहि वतन नाही. याची जो वाहतूक करील (त्याला जो नीटनेटके जपेल) त्यासच हे उपभोगास मिळते व इतरांना उपभोगावयास मिळत नाही. ५७. असे स्वभाववादी बोलले, तेव्हा (येथून काळ-वाद्यांच्या मताचा अनुवाद करतात,) आणखी एक (काळवादी) रागाने म्हणाले की, हे तुमचे बोलणे फार चांगले आहे बुवा ! तुम्ही म्हणता असे जर आहे तर एकटा काळच या क्षेत्राचा उपभोग कसा घेतो ? ५८. मृत्युरूपी रागीट सिंहाची (क्षेत्र) ही दरी आहे असे आम्हास वाटते. पण या निरनिराळ्या मताभिमानी लोकांच्या व्यर्थ बडबडीला पुरे पडवेल काय ? ५९. तर या काळाचा अनिवार तडाखा पाहातात, परंतु स्वमताभिमानी लोकांचा आपल्या मतावरच भर असतो. ६०. या काळाने महाकल्पापलीकडे अकस्मात् मिठी घातल्यामुळे ब्रह्मदेवाचा राहण्याचा जो सत्यलोक त्या सत्यलोकरूपी हत्तीवरसुद्धा या काळाचा चपेट घात वाजतो. ६१. हा (काळरूपी सिंह) स्वर्गरूपी अरण्यात शिरून रोज नवे लोकपालांचे व दिग्गजांचे समुदाय

रिगोनि मोडी ॥ ६२ ॥ येरें याचेनि अंगवातें । जन्ममृत्यूचिये गर्ते । निर्जीवें होऊनि भ्रमतें । जीवमृगें ॥ ६३ ॥ न्याहाळा पां केव्हडा । पसरलासे चवडा । जो करूनियां माजिवडा । आकारगजु ॥ ६४ ॥ म्हणोनि काळाची सत्ता । हा बोलु निरुता । ऐसे वादु पांडुसुता । क्षेत्रालागीं ॥ ६५ ॥ हे बहु उखिविखी । ऋषीं केली नैमिषीं । पुराणें इयेविषीं । मतपत्रिका ॥ ६६ ॥ अनुष्टुभादि छंदें । प्रबंधीं जियें विविधें । तें पत्रावलंबन मदें । करिताति अझुनी ॥ ६७ ॥ वेदींचें बृहत्सामसूत्र । देखणेपणें पवित्र । परी तयाही हें क्षेत्र । नेणवेचि ॥ ६८ ॥ आणीक आणीकींही बहुतीं । महाकवीं हेतुमंतीं । ययालागीं मती । वेंचिलिया ॥ ६९ ॥ परी ऐसें हें एवढें । कीं अमुकेयाचेंचि फुडें । हें कोणाही वरपडे । होयचिना ॥ ७० ॥ आतां यावरी जैसें । क्षेत्र हें असे । तुज सांगों तैसें । साद्यंतु गा ॥ ७१ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

तरि महाभूतपंचकु । आणि अहंकारु एकु । बुद्धि अव्यक्त दशकु । इंद्रियांचा ॥ ७२ ॥ आणीकही एकु । विषयांचा दशकु । सुख दुःख द्वेषु । संघात इच्छा ॥ ७३ ॥ आणि चेतना धृती । एवं क्षेत्रव्यक्ती । सांगितली तुजप्रती । आघवीचि ॥ ७४ ॥ आतां महाभूतें कवणें । कवण विषयो कैसीं करणें । हें वेगळालेपणें । एकैक सांगों ॥ ७५ ॥ तरी पृथ्वी आप तेज । वायु व्योम इयें तुज । सांगितलीं बुझ । महाभूतें पांचें ॥ ७६ ॥ आणि जागतिये दशे । स्वप्न लपालें असे । नातरी अंवसे । चंद्र गूढु ॥ ७७ ॥ नाना अप्रौढबाळकीं । तारुण्य राहे थोकीं । कां न फुलतां कळिकीं । आमोदु जैसा ॥ ७८ ॥ किंबहुना काष्ठीं । वन्हि जेवीं किरीटी । तेवीं प्रकृतिचां पोटीं । गोप्यु जो असे ॥ ७९ ॥ जैसा ज्वरु धातुगतु । अपथ्याचें मिष पहातु । मग जालिया आंतु । बाहेरी व्यापी ॥ ८० ॥ तैसी पांचांही गांठी पडे । जैं देहाकारु उघडे । तैं नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ॥ ८१ ॥ नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें न लगे अज्ञानापाठीं । सज्ञानाचे झोंबे कंठीं । नाना संकटीं नाचवी ॥ ८२ ॥ आतां बुद्धि जे म्हणिजे । ते ऐसां चिन्हीं जाणिजे ।

नाहीसे करतो. ६२. याच्या (काळरूपी सिंहाच्या) अंगच्या वाऱ्याने इतर जीवरूप पशु निर्जीव होऊन (निःसत्त्व होऊन) जन्ममृत्यूच्या खळग्यात भ्रमत राहतात. ६३. सर्व आकारमात्र पदार्थ हाच कोणी हत्ती, तो ज्या चवड्यामध्ये धरला गेला आहे, तो काळरूपी सिंहाचा पंजा केवढा पसरला आहे ? पहा, ६४. म्हणून सर्व काळाची सत्ता आहे, हे बोलणे खरे आहे (असे काळवादी म्हणतात. येथे काळवाद्यांचे मत संपले.) अर्जुना, असे हे क्षेत्राविषयी वाद आहेत. ६५. नैमिष अरण्यात ऋषींनी या क्षेत्रासंबंधाने पुष्कळ वादविवाद केला आहे, ह्याविषयी पुराणेहि साक्षीभूत आधार आहेत. ६६. अनुष्टुप् छंदादि जी निरनिराळ्या प्रकारची (या क्षेत्रासंबंधी) काव्यरचना आहे, ती ज्या ग्रंथात आहे, त्या ग्रंथाचा अद्यापपर्यंत लोक गर्वाने आश्रय करतात. ६७. ऋग्वेदातील जे बृहत्सामनामक सूत्र आहे, ते ज्ञानदृष्टीने पवित्र आहे (त्यामध्ये पुष्कळ ज्ञान भरलेले आहे), तथापि ह्या सूत्रासहि हे क्षेत्र समजले नाही. ६८. आणखी पुष्कळ युक्तियुक्त अशा महाकवींनी (मोठ्या ज्ञात्यांनी) या क्षेत्रनिर्णयाकरिता आपापली बुद्धि खर्च केली. ६९. परंतु क्षेत्र असे आहे, अथवा एवढे आहे अथवा हे अमक्याच्या मालकीचे नक्की आहे, असे अजुनपर्यंत कोणासहि कळलेच नाही. ७०. आता अर्जुना, यानंतर क्षेत्र जसे आहे, तसे आरंभापासून शेवटपर्यंत तुला सांगतो. ७१.

पांच महाभूते, अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त (मूलप्रकृति) आणि दहा इंद्रिये व अकरावे (मन) आणि इंद्रियांना गोचर (असे पांच पांच) दहा विषय. ५. इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, चेतना, धैर्य आणि संघात हे विकारांसह क्षेत्र आहे, असे संक्षेपाने सांगितले आहे. ६.

तर पांच महाभूतांचा समुदाय आणि एक अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त, दहा इंद्रियांचा समुदाय. ७२. आणखी एक (मन), दहा विषयांचा समुदाय, सुख, दुःख, द्वेष, संघात, इच्छा; ७३. आणि चेतना व धृति (सर्व मिळून छत्तीस तत्त्वे) याप्रमाणे तुला सर्व क्षेत्र स्पष्ट, सांगितले. ७४. आता महाभूते कोणती व विषय कोणते, इंद्रिये ती कशी हे निरनिराळे एकेक सांगतो. ७५. तर पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश ही तुला सांगितली, ती पंचमहाभूते समज. ७६. आणि जागृतावस्थेत स्वप्न जसे लीन असते, अथवा अमावास्येच्या दिवशी चंद्र जसा गुप्त असतो; ७७. अथवा लहान बालकांमध्ये तारुण्य जसे गुप्त असते, अथवा न उमललेल्या कळीत जसा सुवास गुप्त असतो; ७८. फार काय सांगावे ! अर्जुना, लाकडामध्ये अग्नि जसा गुप्त असतो, त्याप्रमाणे प्रकृतीच्या पोटात जो (अहंकार) गुप्त असतो. ७९. ज्याप्रमाणे शरीरातील धातूंमध्ये गुप्त असलेला (हाडी) ज्वर, प्रगट होण्याकरिता कुपथ्याच्या निमित्ताची वाट पाहात असतो; मग कुपथ्य झाल्याबरोबर तो शरीराला जसा आतून बाहेरून व्यापून टाकतो; ८०. त्याप्रमाणे अर्जुना, पंचमहाभूतांची गाठ पडल्यावर (पंचीकरण झाल्यावर) ज्या वेळेस देहाचा आकार स्पष्ट होतो, त्या वेळेस जो देहाला चोहीकडे नाचवितो (कर्म करण्यास लावतो) तो अहंकार होय. ८१. अहंकाराची गोष्ट काही विलक्षणच आहे. ती अशी की, अहंकार हा अज्ञानी पुरुषाच्या मागे विशेषेकरून लागत नाही; परंतु ज्ञानवान् पुरुषाचे नरडे धरतो आणि त्याला नाना प्रकारच्या संकटांत गोते खावयास लावतो. ८२. आता बुद्धि जी म्हणतात, ती पुढे सांगितलेल्या लक्षणांनी समजावी; ती सांगतो, अर्जुना, ऐक; असे यादव श्रेष्ठ

बोलिलें यदुराजें । तें आइकें सांगों ॥ ८३ ॥ तरी कंदर्पाचेनि बळें । इंद्रियें वृत्तीचेनि मेळें । विभांडूनि येती पाळे । विषयांचे ॥ ८४ ॥ तो सुखदुःखांचा नागोवा । जेथ उमाणों लागे जीवा । तेथ दोहींसीही बरवा । पाडु जे धरी ॥ ८५ ॥ हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हें दोष । कां हें मैळ हें चोख । ऐसें निवडी ॥ ८६ ॥ जिये अधमोत्तम सुझे । जिये सानें थोर बुझे । जिया दिठी पारखिजे । विषो जीवें ॥ ८७ ॥ जे तेजतत्त्वाची आदी । जे सत्त्वगुणाची वृद्धी । जे आत्मया जीवाची संधी । वसवीत असे ॥ ८८ ॥ अर्जुना ते गा जाण । बुद्धि तूं संपूर्ण । आतां आइकें वोळखण । अव्यक्ताची ॥ ८९ ॥ पैं सांख्यांचां सिद्धांतीं । प्रकृती जे महामती । तेचि एथें प्रस्तुतीं । अव्यक्त गा ॥ ९० ॥ आणि सांख्ययोगमतें । प्रकृती परिसविली तूतें । ऐसी दोहीं परी जेथें । विवंचिली ॥ ९१ ॥ तेथ दुजी जे जीवदशा । तिये नांव विरेशा । येथें अव्यक्त ऐसा । पर्यावो हा ॥ ९२ ॥ तऱ्ही पाहालया रजनी । तारा लोपती गगनीं । कां हारपे अस्तमानीं । भूतक्रिया ॥ ९३ ॥ नातरी देहो गेलिया पाठीं । देहादिक किरीटी । उपाधि लपे पोटीं । कृतकर्माचां ॥ ९४ ॥ कां बीजमुद्रेआंतु । थोके तरु समस्तु । कां वस्त्रपण तंतु- । दशे राहे ॥ ९५ ॥ तैसें सांडोनियां स्थूळधर्म । महाभूतें भूतग्राम । लया जाती सूक्ष्म । होऊनि जेथें ॥ ९६ ॥ अर्जुना तया नांवें । अव्यक्त हें जाणावें । आतां आइकें आघवे । इंद्रियभेद ॥ ९७ ॥ तरि श्रवण नयन । त्वचा घ्राण रसन । इयें जाणें ज्ञान । करणें पांचें ॥ ९८ ॥ इये तत्त्वमेळापंकीं । सुखदुःखाची उखिविखी । बुद्धि करिते मुखीं । पांचें इहीं ॥ ९९ ॥ मग वाचा आणि कर । चरण आणि अधोद्वार । पायु हे प्रकार । पांच आणिक ॥ १०० ॥ कर्मेंद्रियें म्हणिपती । तीं इयें जाणिजती । आइकें कैवल्यपती । सांगतसे ॥ १ ॥ पैं प्राणाची अंतौरी । क्रियाशक्ति जे शरीरीं । तियेचि रिगिनिगी द्वारीं । पांचें इहीं ॥ २ ॥ एवं दाहाही करणें । सांगितलीं देवो म्हणे । परिस आतां फुडेपणें । मन तें ऐसें ॥ ३ ॥ जें इंद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधी । रजोगुणाचां खांदीं । तरळत असे ॥ ४ ॥ नीळिमा अंबरीं । कां मृगतृष्णालहरी । तैसें वायांचि फरारी । वावो जाहलें ॥ ५ ॥ आणि शुक्रशोणिताचा सांधा । मिळतां पांचांचा बांधा । वायुतत्त्व दशधा । एकचि जाहलें ॥ ६ ॥ मग तिहीं दाहीभागीं । देहधर्माचां खैवंगीं । अधिष्ठिलें आंगीं । आपुलालां ॥ ७ ॥ तेथ चांचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळ । म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण म्हणाले. ८३. तर कामाच्या जोरावर वृत्तीसह इंद्रिये ही विषयांचे समुदाय जिंकून येतात (आणितात); ८४. त्या सुखदुःखांच्या लुटीचा अंतःकरण जेव्हा जीवाला हिशेब द्यावयास लागते, तेव्हा सुख व दुःख या दोहोविषयी (यांच्या बऱ्यावाइटाविषयी) ही जी योग्य निवड निश्चित करते. ८५. हे सुख, हे दुःख, हे पुण्य, हे पाप, अथवा हे अशुद्ध, हे शुद्ध याप्रमाणे जी निवड करते, ८६. जिला निंद्य व उत्तम हे कळते. जी लहान अथवा थोर समजते व ज्या दृष्टीने जीव विषयांची परीक्षा करतो, ८७. जी तेज तत्त्वाचे उत्पत्तिस्थान आहे, जी सत्त्व गुणाची वाढती अवस्था आहे आणि जी आत्मा व जीव यांच्यामधील जागेत राहते, ८८. अर्जुना, ती सर्व बुद्धि होय, असे तू समज आता अव्यक्ताचे चिन्ह ऐक. ८९. हे महामते अर्जुना, सांख्यांच्या सिद्धान्तामध्ये जी प्रकृति म्हणून सांगितली आहे, तीच येथे सांप्रत अव्यक्त आहे. ९०. आणि सांख्य नामक योगाच्या मताप्रमाणे तुला प्रकृति ऐकविली (तेव्हां) परा व अपरा अशा दोन्ही प्रकारांनी जेथे (अध्याय ७ श्लोक ४-५) तुला प्रकृतीची फोड करून सांगितली, ९१. तेथे त्यापैकी दुसरी परा म्हणजे जीवदशा नामक प्रकृति आहे. अर्जुना तिला (अव्यक्त) हे येथे दुसरे नांव आहे. ९२. (जीवरूप प्रकृतीला येथे अव्यक्त कां म्हणावयाचे ? याची स्पष्टता येथून करतात.) तर रात्र उजाडल्यावर तारे जसे आकाशात लीन होतात, अथवा सूर्यास्त झाल्यावर प्राण्यांचे व्यवहार जसे थांबतात; ९३. अथवा अर्जुना, देह गेल्यावर देहादिक उपाधि केलेल्या कर्मांच्या पोटात लीन होऊन असते. ९४. अथवा, बीजाच्या आकारात ज्याप्रमाणे संपूर्ण झाड लीन रूपाने असते. किंवा, वस्त्रपण तंतुरूपाने राहाते; ९५. त्याप्रमाणे स्थूल धर्म टाकून पंचमहाभूते व पंचमहाभूतांपासून झालेले प्राण्यांचे समुदाय, हे सूक्ष्म होऊन, जेथे लीन होऊन जातात; ९६. अर्जुना, ते म्हणजे अव्यक्त असे समज. आता इंद्रियांचे सर्व प्रकार ऐक. ९७. तर कान, डोळे, त्वचा, नाक, जिव्हा ही पांच ज्ञानेंद्रिये आहेत, असे समज. ९८. या छत्तीस तत्त्वांच्या मेळ्यात बुद्धि ही या पांच इंद्रियांच्या द्वाराने सुखदुःखाची वाटाघाट करते, ९९. नंतर जीभ, हात, पाय, उपस्थ आणि गुद हे आणखी पांच इंद्रियांचे प्रकार आहेत. १००. कर्मेंद्रिये ज्यास म्हणतात, ती ही समज; असे मोक्षाचे स्वामी (श्रीकृष्ण) सांगतात. अर्जुना, ऐक. १०१. शरीरामध्ये क्रियाशक्ति म्हणून जी प्राणांची स्त्री आहे, तिचे शरीराच्या आत येणे व बाहेर जाणे, या पांच द्वारांनी होते. १०२. याप्रमाणे दहाहि इंद्रिये सांगितली, असे देव म्हणतात. आता मन हे कशा प्रकारचे आहे, ते निश्चयाने ऐक. १०३. जे मन इंद्रिये आणि बुद्धि यांच्यामधील जागेत रजोगुणाच्या खांद्यावर (आश्रयावर) चंचलपणाने असते; १०४. आकाशातील निळ्या रंगाप्रमाणे अथवा मृगजळावरील लाटांप्रमाणे ज्याचा व्यर्थ खोटा भास होतो; १०५. आणखी रेत व रक्त यांचा मिलाफ झाला असता, पंचभूतात्मक शरीराचा आकार तयार होतो. मग तेथे (त्या शरीरात) एकच वायुतत्त्व स्थानभेदेकरून (पंचप्राण व पंच उपप्राण असे) दहा प्रकारचे झाले. १०६. मग त्या दहा प्रकारच्या वायूंनी देहधर्माच्या बळकटीने (त्या त्या प्राण्याच्या) शरीरामधील ज्या जागा ठरल्या होत्या, त्या जागांचा आश्रय केला. १०७. त्या ठिकाणी शुद्ध चांचल्य केवळ एकटे (आश्रयरहित) राहिले, म्हणून त्या चांचल्याने रजोगुणाचे बळ धरले (आश्रय केला). १०८. ते (चांचल्य) बुद्धीच्या बाहेर अहंकाराच्या उरावर अशा बुद्धि व अहंकार

तें बुद्धीसि बाहेरी । अहंकाराचिया उरावरी । ऐसां ठायीं माझारीं । बळियावलें ॥ ९ ॥ वायां मन हें नांव । एऱ्हवीं कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि संगें जीव- । दशा वस्तू ॥ ११० ॥ जें प्रवृत्तीसि मूळ । कामा जयाचें बळ । जें अखंड सूये छळ । अहंकारासी ॥ ११ ॥ जें इच्छेतें वाढवी । आशेतें चढवी । जें पाठी पुरवी । भयासि गा ॥ १२ ॥ द्वैत जेथें उठी । अविद्या जेणें लाठी । जें इंद्रियातें लोटी । विषयांमाजी ॥ १३ ॥ संकल्पें सृष्टी घडी । सवेंचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांचिया उतरंडी । उतरी रची ॥ १४ ॥ जें भुलीचें कुहर । वायुतत्त्वाचें अंतर । बुद्धीचें द्वार । झांकविलें जेणें ॥ १५ ॥ तें गा किरीटी मन । या बोला नाहीं आन । आतां विषयाभिधान । भेदु आइकें ॥ १६ ॥ तरी स्पर्शु आणि शब्दु । रूप रस गंधु । हा विषयो पंचविधु । ज्ञानेंद्रियांचा ॥ १७ ॥ एहींचि पांचै द्वारीं । ज्ञानासि धांव बाहेरी । जैसा कां हिरवे चारीं । भांबावे पशु ॥ १८ ॥ मग स्वर वर्ण विसर्गु । अथवा स्वीकार त्यागु । चंक्रमण उत्सर्गु । विण्मूत्राचा ॥ १९ ॥ हे कर्मेंद्रियांचे पांच । विषय गा साच । जे बांधोनियां माच । क्रिया धांवे ॥ १२० ॥ ऐसे हे दाही । विषय इये देहीं । आतां इच्छा तेही । सांगिजैल ॥ २१ ॥ तरि भूतलें आठवे । कां बोलें कानु झांकवे । ऐसियावरि चेतवे । जे गा वृत्ती ॥ २२ ॥ इंद्रिया विषयांचिये भेटी - । सरसीच वेगें उठी । कामाची बाहुटी । धरूनियां ॥ २३ ॥ जियेचेनि उठिलेपणें । मना सैंघ धावणें । न रिगावें तेथ करणें । तोंडें सुती ॥ २४ ॥ जिये वृत्तीचिया आवडी । बुद्धी होय वेडी । विषयां जिया गोडी । ते गा इच्छा ॥ २५ ॥ आणि इच्छिलिया सांगडें । इंद्रियां आमिष न जोडे । तेथ जोडे ऐसा जो डावो पडे । तोचि द्वेषु ॥ २६ ॥ आतां यावरी सुख । तें एवंविध देख । जेणें एकेचि अशेष । विसरे जीवु ॥ २७ ॥ मना वाचे काये । जें आपुली आण वाये । देहस्मृतीची त्राये । मोडित जें ये ॥ २८ ॥ जयाचेनि जालेपणें । पांगुळा होईजे प्राणें । सात्त्विकासी दुणें । वरीही लाभु ॥ २९ ॥ कां आघवियाचि इंद्रियवृत्ती । हृदयाचां एकांतीं । थापटूनि सुषुप्ती । आणी जें गा ॥ १३० ॥ किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहे । तेथ जें होये । तया नाम सुख ॥ ३१ ॥ आणि ऐसी हे अवस्था । न जोडतां पार्था । जीजे तेंचि सर्वथा । दुःख जाणें ॥ ३२ ॥ तें मनोरथसंगें नव्हे । एऱ्हवीं सिद्धि गेलेंचि आहे । हे दोनीचि उपाये । सुखदुःखासी ॥ ३३ ॥ आतां असंगा साक्षिभूता । देहीं चैतन्याची जे सत्ता । तिये नांव पांडुसुता ।

यांच्यामधील जागेत बळकट होऊन बसले. १०९. त्या चांचल्याला मन हे व्यर्थ नांव आहे, वास्तविक पाहिले तर, ती एक मूर्तिमंत कल्पनाच आहे व त्या मनाच्या संगतीने वस्तूला (ब्रह्माला) जीवदशा प्राप्त झाली आहे. ११०. जे प्रवृत्तीला मूळ आहे व कामाला ज्याचे बळ आहे आणि जे अहंकाराला अखंड चेतविते; १११. जे इच्छेला वाढविते, आशेला चढविते व जे अर्जुना, भयाचे संरक्षण करते; ११२. द्वैत जेथे उत्पन्न होते, ज्या योगाने अविद्या बलवान् झाली आहे व जे इंद्रियांना विषयांत ढकलते, ११३. जे आपल्या संकल्पाने सृष्टि बनविते व लागलीच विकल्पाने मोडते आणि मनोरथाच्या उतरंडी उतरते व रचते, ११४. जे भ्रांतीचे कोठार आहे, जे वायुतत्त्वाच्या आतला गाभा आहे व ज्याने बुद्धीचे द्वार झाकले आहे. ११५. अर्जुना, ते मन होय यात कांही अन्यथा नाही. आता विषयाची वेगवेगळी नांवे ऐंक. ११६. तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांच ज्ञानेंद्रियांचे पांच प्रकारचे विषय आहेत. ११७. या पांच द्वारांनीच ज्ञान बाहेर धांवते, ते कसे ? तर जसे हिरवेगार गवत उगवलेल्या कुरणामध्ये जनावरे भांबावतात (तसे ज्ञान भांबावते.) ११८. मग तोंडाने स्वर आणि अक्षरे व विसर्ग यांचा उच्चार करणे, अथवा हाताने घेण्याची व टाकण्याची क्रिया करणे, पायाने चालणे, उपस्थाने मूत्राचा त्याग करणे व गुदाने मलाचा त्याग करणे. ११९. हे पांच कर्मेंद्रियांचे खरे पांच विषय आहेत व त्यांचा पहाड बांधून त्यावरून क्रियेचा व्यवहार चालू राहतो. १२०. याप्रमाणे हे दहा विषय या देहामध्ये आहेत व आता इच्छा काय, तेहि सांगण्यात येईल. १२१. तर मागील भोगलेल्या गोष्टींच्या आठवणीने अथवा दुसऱ्यांच्या मुखातून ऐकलेल्या शब्दांनी, कान झाकावेसे वाटतात. अथवा शब्द कानावर येऊन पडताच जी वृत्ति जागी होते; १२२. इंद्रिये व विषय यांची भेट होताक्षणीच कामाचा हात धरून जी वृत्ति वेगाने उठते; १२३. जी वृत्ति उठली असता मन एकसारखे धावावयास लागते व जेथे प्रवेश करू नये, तेथे इंद्रिये तोंड खुपसतात; १२४. ज्या वृत्तीच्या प्रेमामुळे बुद्धि वेडी होते व ज्या वृत्तीला विषयाची गोडी असते, अरे अर्जुना, ती इच्छा (असे तू समज.) १२५. आणि इच्छा केल्याप्रमाणे इंद्रियांना इच्छित विषय प्राप्त न होणे अशी स्थिति घडून आली असता, तेथे उत्पन्न होणारी जी वृत्ति तिला द्वेष असे म्हणतात. १२६. आता यानंतर सुख ते याप्रकारचे आहे; ते असे समज की, ज्या एकाच्या योगानेच जीव सर्व विसरून जातो. १२७. जे मनाला, वाचेला आणि कायेला आपली शपथ घालते (व्यापार बंद करते) आणि जे देहस्मृतीचे बळ मोडीत येते. १२८. जे उत्पन्न झाले असता प्राण पांगळा (शांत) होतो व सात्त्विक वृत्ति पूर्वीपेक्षा दुपटीच्या वर वाढते. १२९. आणि अर्जुना, जे सर्व इंद्रियवृत्तींना हृदयरूपी एकान्त स्थळात आणून व त्यास तेथे थोपटून गाढ निद्रा आणते, १३०. फार काय सांगावे ! जीवाला आत्म्याचा लाभ (ऐक्य) ज्या वेळी प्राप्त होतो, तेथे जी स्थिति होते, त्या स्थितीला सुख हे नांव आहे. १३१. आणि अर्जुना, अशी स्थिति प्राप्त न होता जे जगणे, तेच सर्वथा दुःख आहे असे समज. १३२. ते सुख मनोरथांच्या संगतीने प्राप्त होत नाही. एऱ्हवी (मनाने मनोरथ करण्याचे सोडून दिले की) ते स्वतः सिद्ध आहेच. हे दोनच उपाय (मनाची स्थिरता व मनाची चंचलता) सुखदुःखाला कारणीभूत आहेत. १३३. अर्जुना, आता असंग साक्षीभूत अशा चैतन्याची देहामध्ये जी सत्ता

चेतना येथें ॥ ३४ ॥ जे नखौनि केशवरी । उभी जागे शरीरीं । जे तिहीं अवस्थां तरीं । पालटेना ॥ ३५ ॥ मनबुद्ध्यादि आघवीं । जियेचेनि टवटवी । प्रकृतिवनमाधवी । सदांचि जे ॥ ३६ ॥ जडाजडीं अंशीं । राहाटे जे सरिसी । ते चेतना गा तुजसीं । लटिकें नाहीं ॥ ३७ ॥ पैं रावो परिवारु नेणे । आज्ञाचि परचक्र जिणे । कां चंद्राचेनि पूर्णपणें । सिंधू भरती ॥ ३८ ॥ नाना भ्रामकाचें सन्निधान । लोहो करी सचेतन । कां सूर्यसंगु जन । चेष्टवी गा ॥ ३९ ॥ अगा मुखमेळेंविण । पिलियाचें पोषण । करी निरीक्षण । कूर्मी जेवीं ॥ १४० ॥ पार्था तियापरी । आत्मसंगती इये शरीरीं । सजीवत्वाचा करी । उपेगु जडा ॥ ४१ ॥ मग तियेतें चेतना । म्हणिपे पैं अर्जुना । आतां धृतिविवंचना । भेदु आइक ॥ ४२ ॥ तरी तत्त्वां परस्परें । उघड जातिस्वभाववैरें । नव्हे पृथ्वीतें नीरें । न नाशिजे ॥ ४३ ॥ नीरातें आटी तेज । तेजा वायूसि झुंझ । आणि गगन तंव सहज । वायू भक्षी ॥ ४४ ॥ तेवींचि कोणेही वेळे । आपण कायिसयाही न मिळे । आंत रिगोनि वेगळें । आकाश हें ॥ ४५ ॥ ऐसीं पांचही भूतें । न साहती एकमेकांते । कीं तियेंही ऐक्यातें । देहासी येती ॥ ४६ ॥ द्वंद्वाची उखिविखी । सोडूनि वसती एकीं । एकेकातें पोखी । निजगुणें गा ॥ ४७ ॥ ऐसें न मिळे तयां साजणें । चळे धैर्यें जेणें । तयां नांव म्हणें । धृती मी गा ॥ ४८ ॥ आणि जीवेंसी पांडवा । या छत्तिसांचा मेळावा । तो हा एथ जाणावा । संघातु पैं गा ॥ ४९ ॥ एवं छत्तीसही भेद । सांगितले तुज विशद । यया येतुलेयातें प्रसिद्ध । क्षेत्र म्हणिजे ॥ १५० ॥ रथांगांचा मेळावा । जेवीं रथु म्हणिजे पांडवा । कां अधोर्ध्व अवेवां । नांव देहो ॥ ५१ ॥ करीतुरंग-समाजें । सेना नाम निफजे । कां वाक्यें म्हणिजती पुंजे । अक्षरांचे ॥ ५२ ॥ कां जळधरांचा मेळा । वाच्य होय आभाळा । नाना लोकां सकळां । नाम जग ॥ ५३ ॥ कां स्नेहसूत्र वन्ही । मेळु एके स्थानीं । धरिजे तो जनीं । दीपु होय ॥ ५४ ॥ तैसीं छत्तीसही इयें तत्त्वें । मिळती जेणें एकत्वें । तेणें समूहपरत्वें । क्षेत्र म्हणिपे ॥ ५५ ॥ आणि वाहतेनि भौतिकें । पाप पुण्य येथें पिके । म्हणोनि आम्ही कौतुकें । क्षेत्र म्हणो ॥ ५६ ॥ एकाचेनि मतें । देह म्हणती ययातें । परि असो हें अनंतें । नामें यया ॥ ५७ ॥ पैं परतत्त्वाअरौतें । आणि स्थावरांता आंतौतें । जें कांहीं होतें जातें । तें क्षेत्रचि हें ॥ ५८ ॥ परि सुरनरउरगीं । घडत आहे योनिविभागीं । तें गुणकर्मसंगीं । पडिलेंसातें ॥ ५९ ॥

आहे, तिला येथे चेतना हे नांव आहे. १३४. जी (पायांच्या) नखापासून तो (मस्तकाच्या) केसांपर्यंत शरीरामध्ये नेहमी खडखडीत जागत असते आणि जी तीनहि अवस्थांमध्ये बदलत नाही; १३५. मन, बुद्धि, वगैरे जिच्या योगाने प्रसन्न असतात व जी नेहमी प्रकृति - (शरीर) रूपी - वनाचा वसंत ऋतु आहे; १३६. जी जड व चेतन पदार्थांत सारखी वागते, ती अर्जुना, चेतना होय, हे मी तुला खोटे सांगत नाही. १३७. आपला लवाजमा वगैरे किती आहे, हे राजास ठाऊक नसतांनाहि, त्याची आज्ञाच जशी परचक्राचे निवारण करते, अथवा पूर्ण चंद्राच्या उदयाने समुद्रास भरती येते, (पण आपल्या योगाने समुद्रास भरती आली, हे जसे चंद्रास माहीत नसते); १३८. अथवा लोहचुंबकाची जवळीक लोखंडास हालचाल करावयास लावते, अथवा सूर्याची संगति जशी लोकांना व्यापार करावयास लावते. १३९; अरे अर्जुना, कासवी ज्याप्रमाणे आपल्या पिलांचे पोषण मुख लावल्याशिवाय नुसत्या पाहण्याने करते; १४०. अर्जुना, त्याप्रमाणे या शरीरात आत्मसंगति ही जडाला चेतन दशेला आणते. १४१. याप्रमाणे अर्जुना, जडाला चेतनदशा आणल्याकारणाने त्या आत्मसत्तेला 'चेतना' असे म्हटले जाते. आता धैर्याच्या विचाराचा प्रकार ऐक. १४२. तर पंचमहाभूतांमध्ये एकमेकांशी त्यांच्या त्यांच्या जातीच्या स्वभावाने उघड वैर आहे. पाणी पृथ्वीचा नाश करीत नाही काय ? १४३. पाण्याला तेज आटवून टाकते, तेजाचे आणि वायूचे वैर आहे आणि आकाश तर स्वभावतः वायूला नाहीसे करते. १४४. त्याप्रमाणे कोणत्याहि वेळी आपण कशानेहि न मळता जे सर्व वस्तूंमध्ये शिरून, पुन्हा सर्वांहून स्वरूपतः अलग असते, ते हे आकाश होय. १४५. अशी पांचहि महाभूते एकमेकांना सहन करीत नाहीत; असे त्यांचे स्वभावतः वैर असूनहि, ती पंचमहाभूते एक होऊन देहाच्या रूपाने प्रकट होतात. १४६. म्हणजे वैराविषयी वादविवाद सोडून एकोप्याने राहतात; इतकेच नव्हे, तर अर्जुना, आपल्या गुणाने एक दुसऱ्याला पोषीत असतो. १४७. याप्रमाणे ज्यांचे स्वभावतः एकमेकांशी पटत नाही, त्यांची एकमेकांशी मैत्री असणे, हे ज्या धैर्याच्या योगाने चालते, त्याचे नांव धृति असे मी म्हणतो. १४८. आणि अर्जुना, वर सांगितलेल्या या पस्तीस तत्त्वांचा जीवाभावाने असणारा समुदाय, हा समुदाय येथे छत्तीसावे संघात नांवाचे तत्त्व जाणावे. १४९. याप्रमाणे छत्तीसहि प्रकार तुला स्पष्ट सांगितले. या एवढ्यांना क्षेत्र म्हणतात. हे प्रसिद्ध आहे. १५०. चाक, जू वगैरे रथाच्या भागांच्या समुदायास, अर्जुना, ज्याप्रमाणे रथ म्हणावे किंवा (शरीराच्या) वरच्या व खालच्या अवयवास एकत्र मिळून, जसे देह हे नांव येते. १५१. हत्ती, घोडे, वगैरेच्या समुदायास जसे सैन्य हे नांव उत्पन्न होते किंवा अक्षरांच्या समुदायांना वाक्ये म्हणतात; १५२. अथवा ढगांचा समुदाय, आभाळ या नांवाने बोलला जातो अथवा सर्व लोकांना मिळून जग हे नांव येते. १५३. अथवा तेल, वात व अग्नि यांचा एके ठिकाणी संयोग करून ठेवणे, तोच लोकात दिवा म्हणून प्रसिद्ध होतो, १५४. त्याप्रमाणे ही छत्तीस तत्त्वे ज्या एकत्वाने जमा होतात, त्या समुदायपरत्वाने त्यास क्षेत्र असे म्हटले जाते. १५५. लागवडीस आणलेल्या या शरीराच्या योगाने येथे (शरीररूप शेतात) पापपुण्यरूप पीक पिकते, म्हणून आम्ही कौतुकाने ह्या देहाला क्षेत्र असे म्हणतो. १५६. कित्येकांच्या मताने याला देह असे म्हणतात; पण आता हे राहू दे. या क्षेत्राला अनंत नांवे आहेत. १५७. परंतु परब्रह्माच्या अलीकडे व स्थावराअखेरपर्यंत धरून, त्या दोहोंच्या दरम्यान जे जे कांही उत्पन्न होते व नाहीसे होते, ते सर्व क्षेत्रच होय. १५८. परंतु गुण व कर्म यांच्या संगतीत सांपडले असता, देव, मनुष्य, सर्प वगैरे जातींच्या वेगवेगळेपणाने या क्षेत्राची रचना होते. १५९. अर्जुना, हाच गुणांचा विचार तुला पुढे (अध्याय १४ मध्ये) सांगण्यात येईल. सांप्रत आता ज्ञानाचे स्वरूप

हेंचि गुणविवंचना । पुढां म्हणिपैल अर्जुना । प्रस्तुत आतां ज्ञाना । रूप दावूं ॥ १६० ॥ क्षेत्र तंव सविस्तर । सांगितलें सविकार । म्हणोनि आतां उदार । ज्ञान आइक ॥ ६१ ॥ जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताती योगी । स्वर्गाची आडवंगी । उमरडोनि ॥ ६२ ॥ न करिती सिद्धीची चाड । न धरिती ऋद्धीची भीड । योगाऐसें दुवाड । हेळसिती ॥ ६३ ॥ तपोदुर्गें वोलांडित । क्रतुकोटि वोवांडित । उलथूनि सांडित । कर्मवल्ली ॥ ६४ ॥ नाना भजनमार्गीं । धांवत उघडां आंगीं । एक रिगताति सुरंगी । सुषुम्नेचिये ॥ ६५ ॥ ऐसी जिये ज्ञानीं । मुनीश्वरांसी उतान्ही । वेदतरूचां पानोवानीं । हिंडताती ॥ ६६ ॥ देईल गुरुसेवा । इया बुद्धी पांडवा । जन्माचा सांडोवा । टाकित जे ॥ ६७ ॥ जया ज्ञानाची रिगवणी । अविद्ये उणें आणी । जीवाआत्मया बुझावणी । मांडूनि दे ॥ ६८ ॥ जें इंद्रियांचीं द्वारें आडी । प्रवृत्तीचे पाय मोडी । जें दैन्यचि फेडी । मानसाचें ॥ ६९ ॥ द्वैताचा दुकाळु पाहे । साम्याचें सुयाणें होये । जया ज्ञानाची सोये । ऐसें करी ॥ १७० ॥ मदाचा ठावोचि पुसी । जें महामोहातें ग्रासी । नेदी आपपरु ऐसी । भाष उरों ॥ ७१ ॥ जें संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंकु पाखाळी । अनावरा वेंटाळी । ज्ञेयातें जें ॥ ७२ ॥ जयाचेनि उजाळें । उघडती बुद्धीचे डोळे । जीवु दोंदावरी लोळे । आनंदाचिया ॥ ७३ ॥ ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान । जेथ विटाळलें मन । चोख कीजे ॥ ७४ ॥ आत्मया जीवबुद्धी । जे लागली होती क्षयव्याधी । ते जयाचिया सन्निधी । निरुजा करी ॥ ७५ ॥ तें अनिरूप कीं निरूपिजे । ऐकतां बुद्धी आणिजे । वांचूनि डोळां देखिजे । ऐसें नाहीं ॥ ७६ ॥ मग तेंचि इये शरीरीं । जैं आपुला प्रभावो करी । तैं इंद्रियांचां व्यापारीं । डोळांहि दिसे ॥ ७७ ॥ पैं वसंताचें रिगवणें । झाडांचेनि साजेपणें । जाणिजे तेवीं करणे । सांगती ज्ञान ॥ ७८ ॥ अगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सांपडे मुळीं । तें शाखांचिये बाहाळीं । बाहेर दिसे ॥ ७९ ॥ कां भूमीचें मार्दव । सांगे कोंभाची लवलव । नाना आचार गौरव । सुकुलीनाचें ॥ १८० ॥ अथवा संभ्रमाचिया आयती । स्नेहो जैसा ये व्यक्ति । कां दर्शनाचिये प्रशस्ती । पुण्यपुरुष ॥ ८१ ॥ नातरी केळीं कापूर जाहला । जेवीं परिमळें जाणों आला । कां भिंगारीं दीपु ठेविला । बाहेरि फांके ॥ ८२ ॥ तैसें हृदयींचेनि ज्ञानें । जिये देहीं उमटती चिन्हें । तियें सांगों आतां अवधानें । चांगें आइक ॥ ८३ ॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

सांगतो. १६०. क्षेत्र तर आम्ही तुला विकारांसह विस्तारपूर्वक सांगितले. म्हणून आता उदार ज्ञान ऐक. १६१. ज्या ज्ञानाकरिता योगी हे स्वर्गाचा आडमार्ग उल्लंघून आकाश गिळतात (मूर्ध्नि-आकाशाचा लय करतात.) १६२. (ज्या ज्ञाना-करिता योगी) सिद्धीची इच्छा करीत नाहीत आणि ऐश्वर्याची पर्वा करीत नाहीत आणि योगासारखी कष्टसाध्य गोष्ट तुच्छ मानतात. १६३. (ज्या ज्ञानाकरिता कित्येक लोक) तपरूपी डोंगरी किल्ले ओलांडून पलीकडे जातात आणि कोट्यवधि यज्ञांच्या अनुष्ठानांतून पार पडतात आणि कर्मरूपी वेलाची उलथापालथ करून (आचरण करून) त्याचा त्याग करतात. १६४. अथवा (ज्या ज्ञाना-करिता) कित्येक उघड्या अंगांनी (अंतर्बाह्य परिग्रह टाकून) भजनमार्गाने धावतात व कित्येक सुषुम्नेच्या भुयारात शिरतात. १६५. याप्रमाणे मुनीश्वरांना ज्या ज्ञानाच्या ठिकाणी इच्छा असते व ते मुनीश्वर ज्या ज्ञानाकरिता वेदरूपी झाडाचे पान ना पान हिंडतात (म्हणजे संपूर्ण वेदाचे अध्ययन करतात). १६६. अर्जुना, गुरुसेवेने ते ज्ञान मिळेल, या बुद्धीने त्या सेवेवरून आपला जन्म ओवाळून टाकतात. १६७. ज्या ज्ञानाचा प्रवेश अविद्या नाहीशी करतो आणि जीव व ब्रह्म यांचे ऐक्य करून देतो. १६८. जे ज्ञान इंद्रियांची द्वारे बंद करते, बहिर्मुख वृत्तीचे पाय मोडते आणि जे मनाचे दारिद्र्यच नाहीसे करते. १६९. द्वैतरूपी दुष्काळ नाहीसा होतो व सर्वत्र सम बुद्धीच्या बोधरूपी सुबत्तेचे दिवस येतात; ज्या ज्ञानाची प्राप्ति अशी स्थिति प्राप्त करून देते; १७०. जे ज्ञान उन्मत्तपणाचा ठावठिकाणा नाहीसा करते व जे जबरदस्त भ्रांतीस नाहीसे करते व (जे) हे आपले आणि ते दुसऱ्याचे, ही गोष्टच शिल्लक राहू देत नाही, १७१. अर्जुना, जे ज्ञान संसाराला मुळा-सकट उपटून टाकते व संकल्परूपी चिखल साफ धुऊन टाकते व आकलन करण्यास कठीण अशा परब्रह्माला जे ज्ञान व्यापून टाकते; १७२. ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशाने बुद्धीची दृष्टि उघडते व जीव आनंदाच्या पोटावर लोळतो; १७३. असे जे ज्ञान, जे पवित्रपणाचा एकच ठेवा आहे व जेथे (जे प्राप्त झाले असता) (विषयाने) विटाळलेले मन शुद्ध करता येते; १७४. देहबुद्ध्यादि अनात्म पदार्थ मी आहे (म्हणजे मी जीव आहे) असा (भ्रमाचा) क्षयरोग आत्म्याला जो झाला होता, तो रोग, ज्याचा सहवास बरा करतो. १७५. ते ज्ञान निरूपण करण्यासारखे नाही. तथापि त्याचे निरूपण केले जाईल आणि ते ज्ञानाचे निरूपण ऐकल्यावर (ज्ञान) बुद्धीला जाणता येईल. पण डोळ्यांनी पाहता येईल असे (ते ज्ञान) नाही. १७६. मग तेच ज्ञान जेव्हां या शरीरात आपली शक्ति प्रकट करते, तेव्हां ते इंद्रियांच्या क्रियेवरून डोळ्यांनाहि दिसते. १७७. वसंताचा प्रवेश झाडांच्या टवटवीतपणावरून जाणता येतो, त्याप्रमाणे ज्ञानवान् पुरुषांची इंद्रिये त्या पुरुषात ज्ञानाचे अस्तित्व दाखवितात. १७८. अरे अर्जुना, वृक्षाला जमिनीमध्ये पाणी सांपडते (ते पाणी जरी डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसत नाही) तरी ते बाहेर फांद्यांच्या विस्तारावरून दिसते. १७९. अथवा अंकुराचा लुसलुशीतपणा हा जमिनीचा मृदुपणा सांगतो किंवा आचार हा चांगल्या कुलवानाचा थोरपणा दाखवितो; १८०. अथवा आदरा-तिथ्याच्या तयारीवरून जसा स्नेह प्रकट होतो किंवा दर्शनाने होणाऱ्या समाधानावरून पुण्य पुरुष ओळखू येतो; १८१. अथवा केळीत उत्पन्न झालेला कापूर जसा सुवासाने कळण्यात येतो, अथवा भिंगाच्या आत ठेवलेला जो दिवा, त्याचा प्रकाश जसा भिंगाच्या बाहेर पसरतो; १८२. त्याप्रमाणे हृदयातील ज्ञानाने देहाच्या ठिकाणी जी लक्षणे उमटतात, ती आता सांगतो, चांगले लक्ष देऊन ऐक. १८३.

अमानित्व, दंभरहितता, अहिंसा, सर्व-सहनशीलता, सरळपणा, सद्गुरुसेवा, (आंतर व बाह्य) शुद्धि, स्थैर्य, अंतःकरणनिग्रह - ७.

तरी कवणेही विषयींचें । साम्य होणें न रुचे । संभावितपणाचें । वोझें जया ।। ८४ ।। आथिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां । योग्यतेचे येतां । रूप आंगा ।। ८५ ।। तैं गजबजों लागे कैसा । व्याधें रुंधला मृगु जैसा । कां बाहीं तरतां वळसां । दाटला जेवीं ।। ८६ ।। पार्था तेणें पाडें । सन्मानें जो सांकडे । गरिमेतें आंगाकडे । येवोंचि नेदी ।। ८७ ।। पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी । हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोकां ।। ८८ ।। तेथ सत्काराची गोठी । कें आदरा देईल भेटी । मरणेंसीं साटी । नमस्कारितां ।। ८९ ।। वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे । परि वेडिवेमाजीं दडे । महिमेभेणें ।। १९० ।। चातुर्य लपवी । महत्त्व हारवी । पिसेपण मिरवी । आवडोनि ।। ९१ ।। लौकिकाचा उद्वेगु । शास्त्रांवरी उबगु । उगेपणीं चांगु । आथी भरु ।। ९२ ।। जगें अवज्ञाचि करावी । संबंधीं सोयचि न धरावी । ऐसी ऐसी जीवीं । चाड बहु ।। ९३ ।। तळौटेपण बाणे । आंगीं हिणावो खेवणें । तें तेंचि करणें । बहुतकरुनी ।। ९४ ।। हा जीतु ना नोहे । लोक कल्पी येणें भावें । तैसें जिणें होआवें । ऐसी आशा ।। ९५ ।। पैं चालतु कां नोहे । कीं वारेनि जातु आहे । जना ऐसा भ्रमु जाये । तैसें होइजे ।। ९६ ।। माझें असतेपण लोपो । नांवरूप हारपो । मज झणें वासिपो । भूतजात ।। ९७ ।। ऐसी जयाचीं नवसियें । जो नित्य एकांता जातु जाये । नांवेंचि जो जिये । विजनाचेनि ।। ९८ ।। वायू आणि तया पडे । गगनेसीं बोलों आवडे । जीवें प्राणें झाडें । पढियंतीं जया ।। ९९ ।। किंबहुना ऐसीं । चिन्हें जया देखसी । जाण तया ज्ञानेंसीं । शेज जाहली ।। २०० ।। पैं अमानित्व पुरुषीं । तें जाणावें इहीं मिषीं । आतां अदंभाचिया वोळखिसी । सौरसु देवों ।। १ ।। तरि अदंभित्व ऐसें । लोभियाचें मन जैसें । जीवु जावो परि नुमसे । ठेविला ठावो ।। २ ।। तयापरी किरीटी । पडिलाही प्राणसंकटीं । परि सुकृत न प्रकटी । आंगें बोलें ।। ३ ।। खडाणे आला पान्हा । पळवी जेवीं अर्जुना । कां राहे पण्यांगना । वडिलपणें ।। ४ ।। आढ्यु आतुडे आडवीं । मग आढ्यता हारवी । नातरी कुळवधू लपवी । अवेवांतें ।। ५ ।। नाना कृषीवळु आपुलें ।

तर कोणत्याहि बाबतीत कोणाचीहि बरोबरी करणे ज्याला आवडत नाही व मोठेपणाचे ज्याला ओझे वाटते, १८४. त्याच्या अंगी असलेल्या गुणांचे वर्णन केले तर व तो खरोखर मानास योग्य आहे म्हणून त्यास मान देऊ लागले तर, अथवा लोकांनी मानण्याजोगी पात्रता आपल्या अंगी आली आहे, अशी त्या पात्रतेची प्रगटता झाली तर, १८५. त्या वेळी तो कसा गडबडून जातो, तर ज्याप्रमाणे पारध्याने चोहोकडून वेढलेले हरिण घाबरे होते अथवा हातांनी पोहून जात असता, तो पोहणारा मनुष्य ज्याप्रमाणे भोवऱ्यात सांपडावा, १८६. अर्जुना, त्याप्रमाणे सन्मानाच्या योगाने ज्याला संकट वाटते आणि जो मोठेपणाला आपल्या अंगाकडे येऊच देत नाही; १८७. आपली पूज्यता आपण डोळ्यांनी पाहू नये, आपली कीर्ति आपण कानांनी ऐकू नये, हा एक अमूक मनुष्य आहे अशी आपली लोकांना आठवणच होऊ नये; १८८. (असे ज्याला वाटते) अशा पुरुषाला आपला सत्कार व्हावा, असे कसे वाटेल ? असा मनुष्य आपला आदर व्हावा अशी कशी इच्छा करील ? त्याला जर कोणी नमस्कार केला, तर त्याला ते मरणासारखे वाटते. १८९. बृहस्पतीच्या तोडीची सर्वज्ञता तर त्याला प्राप्त झालेली असते, परंतु महत्त्वाच्या भीतीने तो वेडात लपतो. १९०. आपल्या ठिकाणी असलेले शहाणपण तो लपवून ठेवतो, आपल्यात असलेला मोठेपणा बेपत्ता करून टाकतो व मोठ्या आवडीने लोकात वेडेपण दाखवितो. १९१. लोकात होणाऱ्या प्रसिद्धीची ज्यास शिसारी असते व शास्त्रांचा वादविवाद करण्याचा ज्याला कंटाळा असतो; कांही न करता उगाच राहण्यावर ज्याचा अतिशय भर असतो; १९२. लोकांनी आपला अनादरच करावा व नातलगांनी आपला थाराच धरू नये (आपल्या नादी लागू नये), अशा प्रकारची त्याच्या जीवामध्ये फार इच्छा असते. १९३. ज्या कृतीच्या योगाने नम्रता अंगी बाणेल व स्वतःच्या ठिकाणी कमीपणा हे भूषण होईल, त्याच गोष्टी तो बहुतेक करतो. १९४. ज्याच्या योगाने हा जिवंत आहे की नाही, अशी लोक आपल्याविषयी शंका धरतील, अशा प्रकारचा आपला आयुष्यक्रम असावा अशी त्यास आशा असते. १९५. पलीकडे असलेला तो चालतो आहे की नाही, किंवा वाऱ्यानेच जात आहे, अशा प्रकारचा आपल्याविषयी जगात भ्रम उत्पन्न व्हावा, तसे आपण व्हावे (असे त्यास वाटते). १९६. मी एक अमका आहे अशी माझ्या अस्तित्वाची कोणास आठवणच होऊ नये, माझे नांव अथवा रूप कोणाच्या डोळ्यांसमोर येऊ नये, कदाचित् मला पाहून प्राणिमात्र भितील, तर तसे होऊ नये; १९७. याप्रमाणे ज्याचे नवस असतात व जो सदोदित एकान्तामध्ये जात असतो व ज्याला एकांत जीवा इतका आवडतो. १९८. वायूचे व त्याचे पटते, आकाशाशी बोलणे त्याला आवडते (त्यास बोलण्याचा कंटाळा असतो) व ज्याला झाडे ही जीवाप्रमाणे आवडतात, १९९. फार काय सांगावे ! अशी लक्षणे तू ज्या पुरुषाच्या ठिकाणी पाहशील त्या पुरुषाचे व ज्ञानाचे एकच अंथरुण झाले आहे, असे तू समज. २०० साधकामध्ये असणारा अमानित्व हा जो गुण म्हणतात, तो या लक्षणांनी जाणावा. आता अदंभाच्या ओळखीकरिता त्याच्या लक्षणांचा अभिप्राय सांगतो. २०१. तर ऐक. अदंभित्व असे आहे. ज्याप्रमाणे लोभ्याचे मन आपल्या धनाविषयी इतके आसक्त असते की, जीव गेला तरी तो आपली धन ठेवलेली जागा सांगत नाही. २०२. अर्जुना, त्याप्रमाणे त्याच्या प्राणावर जरी संकट आले, तथापि आपण केलेले पुण्यकर्म हे देहचेष्टेने अथवा वाचेने उघड करीत नाही. २०३. खोडच्याळ गायीला आलेला पान्हा ती गाय जशी चोरते अथवा उतार वयाला आलेली वेश्या उतार वयासारखी राहते काय ? (तर नाही. मग ती आपले उतार वय झाकते). २०४. श्रीमंत मनुष्य एकटा अरण्यात सांपडला असता तो (जसा) आपली श्रीमंती लपवितो, अथवा कुलीन स्त्री (जशी) आपले अवयव झाकते. २०५. अथवा

पांघुरवी पेरिलें। तैसें झांकी निपजलें। दानपुण्य ।। ६ ।। वरिवरी देह न पूजी। लोकांतें न रंजी। स्वधर्मु वाग्ध्वजीं। बांधों नेणे ।। ७ ।। परोपकारु न बोले। न मिरवी अभ्यासिलें। न शके विकूं जोडलें। स्फीतीसाठीं ।। ८ ।। अंगभोगांकडे। पाहतां कृपणु आवडे। एऱ्हवीं धर्मविषयीं थोडें। बहु न म्हणे ।। ९ ।। घरीं दिसे सांकड। देहींची आयती रोड। परी दानीं जया होड। सुरतरूसीं ।। २१० ।। किंबहुना स्वधर्मीं थोरु। अवसरीं उदारु। आत्मचर्चे चतुरु। एऱ्हवीं वेडा ।। ११ ।। केळींचें दळवाडें। हळू पोकळ आवडे। परि फळोनियां गाढें। रसाळ जैसें ।। १२ ।। कां मेघाचें आंग झील। दिसे वारेनि जैसें जाईल। परि वर्षती नवल। घनवट तें ।। १३ ।। तैसा जो पूर्णपणीं। पाहतां धाती आयणी। एऱ्हवीं तरी वाणी। तोचि ठावो ।। १४ ।। हें असो या चिन्हांचा। नटनाचु ठायीं जयाचां। जाण ज्ञान तयाचिया। हाता चढलें ।। १५ ।। पैं गा अदंभपण। म्हणितलें तें हें जाण। आतां आईक खूण। अहिंसेची ।। १६ ।। तरी अहिंसा बहुतीं परीं। बोलिली असे अवधारीं। आपुलालां मतांतरीं। निरूपितां ।। १७ ।। परि ते ऐसी देखा। जैशा खांडुनिया शाखा। मग तयाचियां बुडुखा। कुंप कीजे ।। १८ ।। कां बाहु तोडोनि विकिजे। मग भुकेची पीडा राखिजे। नाना देऊळ मोडूनि कीजे। पौळी देवा ।। १९ ।। तैसी हिंसाचि करूनि अहिंसा। निफजविजे हा ऐसा। पै पूर्वमीमांसा। निर्णो केला ।। २२० ।। जे अवृष्टीचेनि उपद्रवें। गादलें विश्व आघवें। म्हणोनि पर्जन्येष्टी करावे। नाना याग ।। २१ ।। तंव तिये इष्टीचां बुडीं। पशुहिंसा रोकडी। मग अहिंसेची थडी। कैंची दिसे ।। २२ ।। पेरिजे नुसधी हिंसा। तेथ उगवैल काय अहिंसा। परि नवल बापा धिंवसा। या याज्ञिकांचा ।। २३ ।। आणि आयुर्वेदुही आघवा। याचि मोहोरा पांडवा। जे जीवाकारणें करावा। जीवघातु ।। २४ ।। नाना रोगीं अहाळलीं। लोळतीं भूतें देखिलीं। ते हिंसा निवारावया केली। चिकित्सा कां ।। २५ ।। तंव ते चिकित्से पहिलें। एकाचे कंद खणविले। एका उपडविलें। समूळीं सपत्रीं ।। २६ ।। एकें आड मोडविली। अजंगमाची खाल काढविली। एकें

शेतकरी पेरलेले बीज (जसे माती टाकून) झाकतो त्याप्रमाणे तो आपल्या हातून झालेले दान आणि पुण्य झाकतो. २०६. देहाची वरवर पूजा करीत नाही, लोकांना फसविणारा बाह्य वेष धारण करून देहाला सजवीत नाही व लोकांच्या मनाजोगते बोलून त्यांचे मनोरंजन करीत नाही व आपण केलेला धर्म तो आपल्या वाचारूपी ध्वजेवर बांधण्याचे त्यास माहीत नसते, (आपण केलेला धर्म तो आपल्या तोंडाने बोलून दाखवीत नाही). २०७. आपण दुसऱ्यावर केलेल्या उपकाराचा तोंडाने उच्चार करीत नाही, आपण जो कांही (वेदशास्त्रवगैरेचा) अभ्यास केला असेल, त्याचा डौल मिरवीत नाही व आपली भरभराट व्हावी म्हणून जो आपण मिळविलेले पुण्य विकण्यास धजत नाही; २०८. तो आपल्या शरीराला जे (विषय) भोग देतो त्यावरून (त्याच्या उदारपणाचा) अंदाज केला, तर तो कृपण आहे असे वाटेल, एऱ्हवी धर्माच्या कामी त्याचे औदार्य पाहिले तर तो आपल्या जवळचे धन वगैरे खर्च करण्यास थोडेफार असे म्हणत नाही. २०९. घरामध्ये सर्व गोष्टींची टंचाई दिसते, शरीराचा बांधा रोडका असतो, परंतु दानाच्या बाबतीत तो कल्पतरूशी प्रतिज्ञेने चढाओढ करतो, २१०. फार काय सांगावे ! स्वधर्मामध्ये तो थोर असतो, योग्य प्रसंगी तो उदार असतो, आत्मचर्चा करण्यात तो हुशार असतो. एऱ्हवी (इतर गोष्टींत) तो वेडा असतो. २११. केळीचे सर्व अंग हलके व पोकळ असे वाटते पण त्या केळीला फळे आल्यावर ते केळीचे सर्व अंग रसाने दाट भरलेले असे वाटते. २१२. अथवा मेघांचे अंग पाहिले तर ते अगदी हलके व दिसण्यात वाऱ्याने नाहीसे होईल असे दिसते; पण तेच मेघ एकदा वर्षाव करावयास लागले की दाट वर्षाव करतात. (जिकडे तिकडे आश्चर्यकारक रीतीने एकसारखे जलमय करून टाकतात). २१३. त्याप्रमाणे पूर्णतेच्या दृष्टीने तो पुरुष पाहिला तर इच्छा तृप्त होतात, एऱ्हवी पाहिले तर कमीपणाला तोच जागा आहे. (म्हणजे त्याच्या येथे सर्व गोष्टींचे दारिद्र्य आहे), २१४. हे वर्णन पुरे. या वर सांगितलेल्या गुणांचा उत्कर्ष ज्याच्या ठिकाणी असेल, त्याच्या हाताला ज्ञान आले असे समज. २१५. अर्जुना, अदंभपण म्हटले ते हे असे समज. आता अहिंसेचे लक्षण ऐक. २१६. आपापल्या निरनिराळ्या मतांचे निरूपण करताना पुष्कळ प्रकारांनी अनेक लोकांनी अहिंसा सांगितली आहे, ऐक. २१७. परंतु त्यांनी सांगितलेली अहिंसा ही जशा वृक्षाच्या फांद्या तोडून मग त्या शाखांनी त्या वृक्षाच्या बुडाशी (त्या वृक्षाच्या रक्षणार्थ) कुंपण करावे तशी आहे; २१८. किंवा हात तोडून तो विकावा व जे पैसे येतील त्यांनी भुकेची पीडा शांत करावी; अथवा देऊळ मोडून देवाच्या रक्षणाकरिता देवळाच्या सामानाने आवाराची भिंत बांधावी; २१९. त्याप्रमाणे हिंसाच करून अहिंसा उत्पन्न करावी, असा हा निर्णय पूर्वमीमांसेने (कर्मकांडाने) केला आहे. २२०. पाऊस न पडल्यामुळे अतिशय पीडा होऊन सर्व प्राणी जर्जर झाले म्हणजे, त्यावर उपाय म्हणून पाऊस पाडणारे कारिरि याग वगैरे अनेक यज्ञ करावेत; २२१. तर प्राण्यांच्या बचावाकरिता करावयाच्या या यज्ञांमध्ये आरंभीच जनावरांचे प्रत्यक्षपणेच प्राण घेतले जातात, अशा स्थितीत अहिंसेचे पलीकडचे तीर कसे दिसणार ? २२२. नुसती हिंसा पेरली असता तेथे अहिंसा उगवेल काय ? (तर नाही); परंतु या याज्ञिकांचे धाडस आश्चर्यकारक आहे, २२३. आणि सर्व आयुर्वेदहि अर्जुना, याच धोरणाचा आहे. कारण की एका जीवाचे रक्षण करण्याकरिता दुसऱ्या जीवाचा घात करावा, असे तो प्रतिपादन करतो, २२४. नाना प्रकारच्या रोगांनी पोळलेले व त्या दुःखाने लोळत पडलेले प्राणी पाहिले व मग आयुर्वेदाने ती हिंसा (दुःख) निवारण करण्याकरिता औषधाची योजना केली. २२५. तो, औषधयोजनेत पहिल्या प्रथम कित्येक झाडांचे कंद खणविले व कित्येकांना मुळांसकट व पानांसकट उपटविले. २२६. कांही झाडांच्या मधल्या भागाचा औषधात उपयोग केला, कांही झाडाची साल काढविली व कांही फळ देण्याच्या बेतात आलेल्या वनस्पति

गर्भी उकडविली । पुटामाजीं ॥ २७ ॥ अजातशत्रु तरुवरां । सर्वांगीं देवविलिया शिरा । ऐसे जीव घेऊनि धनुर्धरा । कोरडे केले ॥ २८ ॥ आणि जंगमाही हात । लाऊनि काढिलें पित्त । मग राखिले शिणत । आणिक जीव ॥ २९ ॥ अहो वसतीं धवळारें । मोडूनि केलें देऊळ देव्हारे । नागौनि वेव्हारें । गवादी घातली ॥ २३० ॥ मस्तक पांघुरविलें । तंव तळवटीं उघडें पडलें । घर मोडोनि केले । मांडव पुढें ॥ ३१ ॥ नाना पांघुरणें । जाळूनि जैसें तापणें । जालें आंगधुणें । कुंजराचें ॥ ३२ ॥ बैल विकूनि कोठा । पुंसा लावोनि गांठा । इया करणी कीं चेष्टा । काइ हंसों ॥ ३३ ॥ एकीं धर्माचिया वाहणी । गाळूं आदरिलें पाणी । तंव गाळितया आहाळणीं । जीव मेले ॥ ३४ ॥ एक न पचितीचि कण । इये हिंसेचे भेण । तेथ कदर्थले प्राण । हेचि हिंसा ॥ ३५ ॥ एवं हिंसाचि अहिंसा । कर्मकांडीं हा ऐसा । सिद्धांतु सुमनसा । वोळखें तूं ॥ ३६ ॥ पहिलें अहिंसेचें नांव । आम्हीं केलें जंव । तंव स्फूर्ति बांधली हांव । इये मती ॥ ३७ ॥ तरि कैसेनि ययातें गाळावें । म्हणोनि पडिलें बोलावें । तेवींचि तुवांही जाणावें । ऐसा भावो ॥ ३८ ॥ बहुतकरूनि किरीटी । हाचि विषयो इये गोष्टी । एऱ्हवीं कां आडवाटीं । धांविजैल ॥ ३९ ॥ आणि स्वमताचिया निर्धारा- । लागोनियां धनुर्धरा । प्राप्तां मतांतरां । निर्वेचु कीजे ॥ २४० ॥ ऐसी हे अवधारीं । निरूपिती परी । आतां ययावरी । मुख्य जें गा ॥ ४१ ॥ तें स्वमत बोलिजेल । अहिंसे रूप किजैल । जेणें उठलिया आंतुल । ज्ञान दिसे ॥ ४२ ॥ परि तें अधिष्ठिलेनि आंगें । जाणिजे आचरतेनि बगें । जैसी कसवटी सांगे । वानियातें ॥ ४३ ॥ तैसें ज्ञानामनाचिये भेटी । सरिसेंचि अहिंसेचे बिंब उठी । तेंचि ऐसें किरीटी । परिस आतां ॥ ४४ ॥ तरि तरंगु नोलांडितु । लहरी पायें न फोडितु । सांचलु न मोडितु । पाणियाचा ॥ ४५ ॥ वेगें आणि लेसा । दिठी घालूनि आंविसा । जळीं बकु जैसा । पाऊल सुये ॥ ४६ ॥ कां कमळावरी भ्रमर । पाय ठेविती हळुवार । कुचुंबैल केसर । इया शंका ॥ ४७ ॥ तैसें परमाणु पांगुंतले । जाणूनि जीव सानुले । कारुण्यामाजीं पाउलें । लपवूनि चाले ॥ ४८ ॥ ते वाट कृपेची करितु । ते दिशाचि स्नेहा भरितु । जीवातळीं आंथरितु । आपुला जीवु ॥ ४९ ॥ ऐसिया जतना । चालणें जया अर्जुना । हें अनिर्वाच्य

त्यावर क्षारांचे वगैरे कसले तरी थर देऊन उकडविल्या. २२७. (ज्यांनी) कोणाचे केव्हांच वाकडे केले नाही अशा अजातशत्रू झाडांना (त्यांचा चीक काढण्याकरिता) त्यांच्या सर्वांगावर भेगा पाडून याप्रमाणे अर्जुना, त्या वृक्षांचे जीव घेऊन त्यांना कोरडे केले. २२८. आणि हालचाल करणाऱ्या प्राण्यांसहि हात घालून त्यांचे पित्त काढून मग त्या योगाने रोगांनी पीडित अशा दुसऱ्या जीवांचे रक्षण केले. २२९. अहो, राहती घरे मोडून त्या घराच्या सामानाने देवळे व देव्हारे केले व व्यवहारात लोकांना फसवून, लुटून जे द्रव्य मिळविले त्या द्रव्याच्या योगाने अन्नसत्र घातले, २३०. डोक्यास गुंडाळण्याकरता नेसलेले वस्त्र सोडून ते जर मस्तकास बांधले तर, शरीराचा खालचा भाग उघडा पडतो; अथवा जसे घर मोडून त्या घरापुढे मांडव केले; २३१. अथवा पांघरुणे जाळून मग जसा शेक घ्यावा किंवा हत्तीचे जसे अंग धुणे असते; (हत्ती हा स्नान केल्या-बरोबर आपल्या ओल्या अंगावर सोंडेने माती घेऊन जास्त मलीन होतो.) २३२. बैल विकून जसा गोठा बांधावा अथवा राघूस हाकून देऊन मग पिंजरा तयार करावा; असल्या कृतींना योग्य म्हणावे किंवा चेष्टा म्हणाव्यात ? का यांना हसावे ? २३३. कित्येकांनी धर्ममार्ग म्हणून पाणी गाळण्याला आरंभ केला, तेव्हां त्या गाळण्याच्या तापाने जीव मेले. २३४. कित्येक या हिंसेच्या भयाने धान्य शिजवीत नाहीत (तर कोरडेच धान्य खातात. ते कच्चे धान्य त्यास पचत नाही यामुळे) त्यांचे प्राण कासावीस होतात, हीच हिंसा होय. २३५. याप्रमाणे हे चांगल्या मनाच्या अर्जुना, हिंसेलाच अहिंसा ठरविण्याचा असा हा कर्मकांडात सिद्धांत आहे, तो तूं नीट समजून ठेव. २३६. जेव्हां, आम्ही पहिल्या प्रथम अहिंसेच्या नांवाचा उच्चार केला, तेव्हां ही मतें सांगावीत अशी स्फूर्तीलाच हाव झाली. २३७. तर या मतांना कसे गाळावे ? म्हणून आम्हाला बोलणे भाग पडले. त्याचप्रमाणे तुलाहि निरनिराळी मते माहीत व्हावीत, असा हे प्रतिपादन करण्यात आमचा हेतु होता. २३८. अर्जुना, बहुतकरून या अहिंसेसंबंधी कांही बोलावयास लागले की, त्या प्रतिपादनात हाच (वर सांगितलेला हिंसात्मक अहिंसांचा) विषय आढळतो. (म्हणून आम्ही त्याची चर्चा केली), नाही तर हाती घेतलेल्या विषयाच्या प्रतिपादनाचा धोपट मार्ग सोडून मतमतांतरे सांगण्याच्या आडवाटेला कशाला जावे लागले असते ? २३९. आणि अर्जुना, आपल्या स्वतःच्या मताच्या निश्चयाकरिता जी दुसरी मते विचारात घेणे जरूर असेल, त्यांचाहि निर्णय केलाच पाहिजे. २४०. याप्रमाणे ही निरूपण करण्याची पद्धति आहे, असे समज. आता अर्जुना, यानंतर मुख्य जे, २४१. ते आमचे मत सांगण्यात येईल; अहिंसेची नीट कल्पना येईल, असे लक्षण करण्यात येईल. ही अहिंसा चित्तात प्रकट झाली असता त्या चित्तात ज्ञान आहे असे दिसेल. २४२. पण ज्याप्रमाणे कसोटी सोन्याचा कस ठरविते त्याप्रमाणे अहिंसेने वास्तव्य केलेल्या शरीराच्या आचरणाच्या रीती-वरून त्या शरीरात अहिंसा राहत आहे, असे जाणले जाते. २४३. त्याप्रमाणे मनात ज्ञान उत्पन्न झाल्याबरोबर अहिंसेचे चित्र उमटते ते चित्र असे असते, अर्जुना ऐक. २४४. तर लाटांचे उल्लंघन न करता किंवा पायाने त्यांना न मोडता व पाण्याचा आवाज (खळखळ) न मोडू देता, २४५. वेगाने व फार जपून आमिषावर दृष्टी ठेवून बगळा जसा पाण्यात पाय घालतो, २४६. अथवा भ्रमर जसे कमळावर कमळातील बारीक तंतु चुरगळतील या शंकेने नाजूक रीतीने पाय ठेवतात; २४७. त्याप्रमाणे परमाणूंमध्ये लहान जीव आहेत, असे जाणून दयेमध्ये आपली पावले लपवून चालतो. २४८. तो ज्या रस्त्याने चालतो तो रस्ताच कृपेने भरतो व ज्या बाजूकडे त्याची नजर जाते, ती दिशाच तो प्रेमाने भरलेली करतो व प्राण्यांच्या खाली आपला स्वतःचा प्राण आंथरतो. २४९. अर्जुना, अशा रीतीने जपून त्याचे चालणे असते; त्या चालण्याचे वर्णन वाचेने करता येत नाही आणि ते चालणे अमक्यासारखे

परिमाणा । पुरिजेना ।। २५० ।। पैं मोहाचेनि सांगडें । लासी पिलें धरी तोंडें । तेथ दांतांचे आगरडे । लागती जैसे ।। ५१ ।। कां स्नेहाळु माये । तान्हयाची वास पाहे । तिये दिठी आहे । हळुवार जें ।। ५२ ।। नाना कमळदळें । डोलविजती ढाळें । तो जेणें पाडें बुबुळें । वारा घेपे ।। ५३ ।। तैसेनि मार्दवें पाय । भूमीवरी न्यसीतु जाय । लागती तेथ होय । जनां सुख ।। ५४ ।। ऐसिया लघिमा चालतां । कृमि कीटक पांडुसुता । देखे तरि माघौता । हळूचि निघे ।। ५५ ।। म्हणे पावो धडफडील । तरि स्वामीची निद्रा मोडैल । रचलेपणा पडैल । झोती हन ।। ५६ ।। इया काकुळती । वाहणी घे माघौती । कोणेही व्यक्ती । न वचे वरी ।। ५७ ।। जीवाचेनि नांवें । तृणातेंही नोलांडवे । मग न लेखितां जावें । हें कें गोठी ।। ५८ ।। मुंगिये मेरु नोलांडवे । मशका सिंधु न तरवे । तैसा भेटलियां न करवे । अतिक्रमु ।। ५९ ।। ऐसी जयाची चाली । कृपाफळीं फळा आली । देखसी जियाली । दया वाचे ।। २६० ।। स्वयें श्वसणेंचि तें सुकुमार । मुख मोहाचें माहेर । माधुर्या जाहले अंकुर । दशन तैसे ।। ६१ ।। पुढां स्नेह पाझरे । मागां चालती अक्षरें । शब्द पाठीं अवतरे । कृपा आधीं ।। ६२ ।। तंव बोलणेंचि नाहीं । बोलों म्हणे जरी कांहीं । तरि बोल कोणाही । खुपेल कां ।। ६३ ।। बोलतां अधिकुही निघे । तरि कोणहाही वर्मी न लगे । कोण्हासि न रिघे । शंका मनीं ।। ६४ ।। मांडिली गोठी हन मोडैल । वासिपैल कोणी उडैल । आइकोनिचि वोवांडिल । कोण्ही जरी ।। ६५ ।। तरि दुवाळी कोणा न व्हावी । कवणाची भंवई नुचलावी । ऐसा भावो जीवीं । म्हणोनि उगा ।। ६६ ।। मग प्रार्थिला विपायें । जरि लोभें बोलों जाये । तरि परिसे तया होये । मायबापु ।। ६७ ।। कां नादब्रह्मचि मुसे आलें । कीं गंगापय असललें । पतिव्रते आलें । वार्धक्य कां ।। ६८ ।। तैसें साच आणि मवाळ । मितलें परि सरळ । बोल जैसे कल्लोळ । अमृताचे ।। ६९ ।। उरोधु वादुबळु । प्राणीपापढाळु । उपहासु चाळु । वर्मस्पर्शु ।। २७० ।। आटु वेगु विंदाणु । आशा शंका प्रतारणु । हे संन्यसिले अवगुणु । जिया वाचा ।। ७१ ।। आणि तयाचि परी किरीटी । थाउ जयाचिये दिठी । सांडिलिया भ्रूकुटी । मोकळिया ।। ७२ ।। भूतीं वस्तु आहे । तिये रुपों शके विपायें । म्हणोनि वास न पाहे । बहुत-

आहे, म्हणून प्रमाण दिले, तर ते पुरे पडत नाही. २५०. जेव्हां मांजरी मायेने आपले पिल्लू आपल्या तोंडात धरते, त्या वेळी त्या पिल्लास जशी तिच्या दातांची टोके लागतात, (मांजरीने दातांनी पिल्लू बळकट जरी धरलेले असते, तरी त्याला दात लागत नाहीत). २५१. अथवा प्रेमळ, आई जशी आपल्या तान्ह्या मुलाची वाट पाहते, त्या दृष्टीमध्ये जो नाजूकपणा असतो. २५२. अथवा वारा घेण्याकरिता कमळाचे फूल हळूहळू हालविले असता, त्यापासून निघालेला वारा, तो ज्याप्रमाणे डोळ्यांच्या बुबुळांस मोठा सुखकर वाटतो, २५३. तितक्या मऊपणाने भूमीवर पाय ठेवीत (तो) जातो. (त्याचे) ते पाय जेथे लागतील तेथे लोकांना सुख होते. २५४. अर्जुना, अशा हळूपणाने चालत असताना (त्याने जर) कृमिकीटक पाहिले तर तो, हळूच माघारी फिरतो. २५५. तो म्हणतो, पाय जोराने पडल्यामुळे आवाज निघाला तर (सर्वभूतांना व्यापून असलेल्या) प्रभूची झोप मोडेल व असलेल्या सुखरूपतेस विक्षेप येईल. २५६. या करुणेने तो मागे परततो व कोणत्याहि प्राण्यावर पाय ठेवीत नाही. २५७. गवताच्या काडीत जीव आहे असे समजून ती तुडवून जात नाही. मग समोर प्राणी पाहिल्यावर त्याला न जुमानता तो त्याला तुडवीत जाईल, ही गोष्ट कोठली ? २५८. मुंगीला ज्याप्रमाणे मेरू पर्वताचे उल्लंघन करता येत नाही, चिलटाला ज्याप्रमाणे समुद्र तरून जाता येत नाही, त्याप्रमाणे कोणताहि प्राणी भेटला असता, त्याच्याने त्याचे उल्लंघन करवत नाही. २५९. याप्रमाणे ज्याची चालण्याची रीत कृपारूपी फळांनी फळाला आली व जेथे वाचेमध्ये दया जगलेली तू पाहशील; २६०. जो स्वतः श्वासोच्छ्वास नाजूक रीतीने करतो त्याचे मुख प्रीतीचे माहेर असते व त्याचे दात हे जणू काय मधुरपणाला अंकुरच फुटले आहेत ! २६१. (तो कोणाशी बोलत असता) पुढे प्रेम पाझरते व मागून अक्षरे चालतात आणि कृपा आधी प्रकट होते व शब्द मागून प्रकट होतात. २६२. अगोदर तर त्याचे कोणाशी बोलणेच नसते आणि जर तो कांही कोणाशी बोलू म्हणेल (बोलण्याचे मनात आणील) तर आपले बोलणे कोणाला खुपेल का ? २६३. (त्याला असे वाटत असते की) यदाकदाचित् बोलतांना कांही जास्त बोलणे झाले तर ते कोणाच्या वर्मी तर लागणार नाही ना ? आणि त्या जास्त बोलण्याने कोणाच्या मनात शंका तर येणार नाही ना ? २६४. कोणी एखाद्या गोष्टीविषयी आरंभिलेल्या बोलण्याचा रंग आपल्या बोलण्याने बिघडेल, कोणी भिईल, कोणी दचकून उठेल आणि आपले बोलणे ऐकूनच कोणी त्या बोलण्याची उपेक्षा करील, २६५. तरी आपल्या बोलण्याने कोणास क्लेश होऊ नयेत, (अथवा रागाने) कोणाची भुवई उचलू नये, असा त्याच्या मनात अभिप्राय असतो, म्हणून तो उगा असतो. २६६. मग आपण बोलावे, अशी कोणी कदाचित् प्रार्थना केल्यावर, तो प्रेमाने बोलावयास लागला, तर त्याचे बोलणे जे ऐकतात, त्यांना तो आपला आईबापच आहे की काय, असे वाटते. २६७. त्याचे बोलणे म्हणजे जणू काय नादब्रह्मच आकार धरून आले (असे मधुर) किंवा गंगेचे पाणी उसळले (असे पवित्र) अथवा पतिव्रतेला जसे काही म्हातारपण आले आहे, २६८. त्याप्रमाणे खरे आणि कोणास न खुपणारे, मोजके परंतु सरळ, त्याचे बोलणे म्हणजे जशा कांही अमृताच्या लाटाच. २६९. उपरोधिक बोलणे, तंट्यास उत्तेजन देणे, प्राण्यात पाप उत्पन्न करण्यास वाहवणे, टर उडविणे, टाकून बोलणे, वर्मास झोंबणारे शब्द बोलणे; २७०. हट्ट, आवेश, कपट, आशा लावणे, संशयात पाडणे, फसवेगिरी (वगैरे) हे जे बोलण्यातील दोष आहेत, त्या सर्वांचा ज्या वाचेने पूर्णपणे त्याग केलेला असतो; २७१. आणि अर्जुना, त्याचप्रमाणे ज्याच्या दृष्टीची स्थिति आहे. ज्याच्या भुवया मोकळ्या टाकलेल्या आहेत (म्हणजे ज्याने रागाने भुवया चढविल्या नाहीत), २७२. प्राणिमात्रामध्ये वस्तु (परब्रह्म) आहे, तिला कदाचित् आपली दृष्टि बोचण्याचा

करूनि ।। ७३ ।। ऐसाही कोणे एके वेळे । आंतुली कृपेचेनि बळें । उघडोनियां डोळे । दिठी घाली ।। ७४ ।। तरि चंद्रबिंबौनि धारा । निघतां नव्हती गोचरा । परि एकसरें चकोरां । निघती दोंदें ।। ७५ ।। तैसें प्राणियांसि होये । जरी तो वास पाहे । तया अवलोकनाची सोये । कूर्मीही नेणे ।। ७६ ।। किंबहुना ऐसी । दिठी जयाची भूतांसी । करही देखसी । तैसेचि ते ।। ७७ ।। होऊनियां कृतार्थ । राहिले सिद्धाचे मनोरथ । तैसे जयाचे हात । निर्व्यापार ।। ७८ ।। अक्षमें आणि संन्यासिलें । कां निरिंधन आणि विझालें । मुकेनि घेतलें । मौन जैसें ।। ७९ ।। तयापरी कांहीं । जयां करां करणें नाहीं । जे अकर्तयाचां ठायीं । बैसों येती ।। २८० ।। आसुडैल वारा । नख लागेल अंबरा । इया बुद्धी करां । चळों नेदी ।। ८१ ।। तेथ आंगावरिलीं उडवावीं । कां डोळां रिगतें झाडावीं । पशुपक्ष्यां दावावी । त्रासमुद्रा ।। ८२ ।। इया केउतिया गोठी । नावडे दंडु काठी । मग शस्त्राचें किरीटी । बोलणें कें ।। ८३ ।। लीलाकमळें खेळणें । पुष्पमाळा झेलणें । न करी म्हणे गोफणें । ऐसें होईल ।। ८४ ।। हालवती रोमावळी । यालागीं आंग न कुरवाळी । नखांची गुंडाळी । बोटांवरी ।। ८५ ।। तंव करणेयाचाचि अभावो । परि ऐसाही पडे ठावो । तरि हातां हाचि सरावो । जे जोडिजती ।। ८६ ।। कां नाभिकारा उचलिजे । हातु पडिलिया देइजे । आर्तातें स्पर्शिजे । अळुमाळु ।। ८७ ।। हेंही उपरोधें करणें । तरी आर्तभय हरणें । नेणती चंद्रकिरणे । जिव्हाळा तो ।। ८८ ।। पावोनि तो स्पर्शु । मलयानिळु खरपुसु । तेणें मानें पशु । कुरवाळणें ।। ८९ ।। जे सदा रिते मोकळे । जैशीं चंदनांगें निसळे । न फळतांही निफळें । होतीचि ना ।। २९० ।। आतां असो हें वाग्जाळ । जाणें तें करतळ । सज्जनाचें शीळ । स्वभाव जैसें ।। ९१ ।। आतां मन तयाचें । सांगों म्हणों जरी साचें । तरी सांगितले कोणाचे । विलास हे ।। ९२ ।। काइ शाखा नव्हे तरु । जळेंवीण असे सागरु । तेज आणि तेजाकारु । आन काई ।। ९३ ।। अवयव आणि शरीर । हे वेगळाले काइ जर । कीं रसु आणि नीर । सिनीं आथी ।। ९४ ।। म्हणोनि हे जे सर्व । सांगितले बाह्यभाव । ते मनचि गा सावयव । ऐसें जाणें ।। ९५ ।। जें बीज भुईं खोंविलें । तेंचि वरी रुख जाहलें । तैसें

संभव आहे, म्हणून बहुतकरून तो कोणाकडे पाहात नाही. २७३. असाहि कोणा एका वेळेला आतल्या कृपेच्या जोराने डोळे उघडून त्याने कोणाकडे दृष्टि घातली; २७४. तर चंद्रबिंबातून निघणाऱ्या अमृताच्या धारा जरी निघताना डोळ्यांना दिसत नाहीत, परंतु त्या धारांच्या योगाने चकोर पक्षी पुष्ट होतात, २७५. त्याप्रमाणे त्याने जर कोणा प्राण्याकडे पाहिले तर तसे होते. त्या पाहाण्याचा प्रकार कोसवी सुद्धा जाणत नाही. २७६. फार काय सांगावे ! याप्रमाणे ज्याची दृष्टि प्राण्याकडे असते व त्याचे हात जे आहेत तेहि तसेच आहेत, असे तुझ्या दृष्टीस पडेल, २७७. सिद्ध पुरुषाचे मनोरथ ज्याप्रमाणे कृतार्थ होऊन राहतात, (म्हणजे सिद्ध पुरुषाचे मन जसे कर्तव्यशून्य झालेले असते), त्याप्रमाणे ज्याचे हात चेष्टारहित असतात (व्यापाररहित असतात.) २७८. अगोदरच आंधळा, आणखी त्याने पाहण्याचे टाकले अथवा आधीच काष्ठरहित अग्नि आणि पुन्हा तो विझलेला किंवा मूळचाच मुका व त्यात आणखी मौनव्रत घेतलेले; २७९. अर्जुना, त्याप्रमाणे ज्या हातांना कांही करावयाचे असे राहिलेले नाही. कारण कांहीच कर्तव्य न उरलेल्या सिद्ध पुरुषाच्या ठिकाणी ते राहावायास येतात. २८०. वाऱ्याला झटका बसेल व आकाशाला नख लागेल अशा बुद्धीने हात हालू देत नाही. २८१. (अशी जेथे स्थिति आहे) तेथे अंगावर बसलेले (माशा, डास वगैरे प्राणी) उडवावेत अथवा डोळ्यात जाणारी चिलटे वगैरे झाडून टाकावी अथवा पशुपक्ष्यांना आपल्या पाहाण्याने भीति वाटेल, असा आविर्भाव आणावा. २८२. या गोष्टी कोठल्या ? त्याला हातात दंड अथवा काठी घेणे आवडत नाही. असे जर आहे तर मग अर्जुना, हातात शस्त्रे घेण्याचे बोलणे कोठले ? २८३. सहज मजेने कमळानें खेळावयाचे अथवा फुलांच्या माळा झेलावयाच्या (हे करणे चिलट वगैरे अतिसूक्ष्म प्राण्यांना) गोफणीप्रमाणे होईल, असे म्हणून जो वरील गोष्टी करीत नाही. २८४. अंगावरील केसांच्या रांगा हलतील (व त्या योगाने केसांच्या आश्रयाला असलेल्या सूक्ष्म जीवांना त्रास होईल) याकरिता जो अंग कुरवाळीत नाही व नखांच्या गुडांळ्या बोटावर वाढतात; २८५. आधी तर हातांना कांही कर्तव्यच नसते; परंतु अशाहि स्थितीत त्या हातांना कांही करण्याचा प्रसंग आला, तर हातांना हीच सवय असते की ते जोडावेत. २८६. अथवा भिऊ नकोस असे सांगण्यास हात उचलावेत, अथवा कोणी पडलेल्यास वर काढण्याकरिता हात द्यावेत किंवा पीडित मनुष्याला त्याची पीडा कमी होण्याकरिता त्याला हाताने थोडासा स्पर्श करावा. २८७. तरी दुःखाने पीडित मनुष्याचे भय नाहीसे करणे, हे देखील तो मोठ्या जुलमाने करतो पण त्याच्या हस्तस्पर्शाचा ओलावा चंद्रकिरणांनासुद्धा माहीत नसतो. २८८. त्याच्या हस्तस्पर्शाच्या मानाने पाहिले असता, मलय पर्वतावरून येणाऱ्या वाऱ्याचा स्पर्श कडक भासेल इतका त्याच्या हातांचा स्पर्श मृदु व सुखकर असतो. अशा प्रकारच्या स्पर्शाने त्याचे पशूंना कुरवाळणे असते. २८९. जे हात नेहमी रिकामे व मोकळे असतात, (परंतु) ज्याप्रमाणे चंदनाच्या वृक्षाचे सर्व भाग शुद्ध (सुगंधमय) असल्यामुळे ती झाडे फळली नाहीत तर ती निष्फळ आहेत, असे म्हणता येत नाही. २९०. आता हे भाराभर बोलणे राहू दे, सज्जन मनुष्याची वागणूक व स्वभाव ही ज्याप्रमाणे असतात त्याप्रमाणे त्याचे करतल असतात असे समज. २९१. आता त्याचे मन खरोखर सांगतो म्हणून जर म्हटले, तर आतापर्यंत जे व्यापार सांगितले ते कोणाचे ? २९२. फांद्या म्हणजे झाड नव्हे काय ? समुद्र हा जलाशिवाय आहे काय ? प्रकाश आणि सूर्य हे वेगळे आहेत काय ? २९३. शरीर आणि शरीराचे अवयव हे खरोखर वेगळे आहेत काय ? किंवा ओलावा आणि पाणी निराळी आहेत काय ? २९४. म्हणून ही जी सर्व बाह्य लक्षणे सांगितली ती मूर्तिमंत मनच असे समज. (वर सांगितलेले सर्व व्यवहार मनाचेच आहेत). २९५. ज्याप्रमाणे भुईत पेरलेले बी तेच वर वृक्ष होते, त्याप्रमाणे मनच इंद्रियद्वारा पसरले

इंद्रियद्वारीं फांकलें । अंतरचि ॥ ९६ ॥ पैं मानसींचि जरी । अहिंसेची अवसरी । तरी कैंची बाहेरी । वोसंडेल ॥ ९७ ॥ आवडे ते वृत्ती किरीटी । आधीं मनौनी उठी । मग ते वाचे दिठी । करांसि ये ॥ ९८ ॥ वांचूनि मनींचि नाहीं । तें वाचेसि उमटेल काई । बीजेंवीण भुईं । अंकुर असे ॥ ९९ ॥ उगमींचि वाळुनि जाये । तें वोघीं कैचें वाहे । जीवु गेलिया आहे । चेष्टा देहीं ॥ ३०० ॥ म्हणोनि मनपण मोडे । तैं इंद्रिया आधींच उबडें । सूत्रधारेंवीण साइखडें । वावो जैसें ॥ १ ॥ तैसें मन हें पांडवा । मूळ यया इंद्रियभावां । हेंचि राहटे आघवां । द्वारीं इहीं ॥ २ ॥ परि जिये वेळीं जैसें । जें होऊनि आंतु असे । बाहेरि ये तैसें । व्यापाररूपें ॥ ३ ॥ यालागीं साचोकारें । मनीं अहिंसा थांवे थोरें । पिकली द्रुती आदरें । बोभात निघे ॥ ४ ॥ म्हणोनि इंद्रियें तेचि संपदा । वेचितांही उदावादा । अहिंसेचा धंदा । करितें आहाती ॥ ५ ॥ समुद्रीं दाटे भरितें । तैं समुद्रचि भरी तरियांतें । तैसें स्वसंपत्ती चित्तें । इंद्रियां केलें ॥ ६ ॥ हें बहु असो पंडितु । धरूनि बाळकाचा हातु । वोळी लिही व्यक्तु । आपणचि ॥ ७ ॥ तैसें दयालुत्व आपुलें । मनें हातापायां आणिलें । मग तेथ उपजविलें । अहिंसेतें ॥ ८ ॥ याकारणें किरीटी । इंद्रियांचिया गोठी । मनाचियेचि राहाटी । रूप केलें ॥ ९ ॥ ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व संन्यासु दंडाचा । जाहला ठायीं जयाचां । देखशील ॥ ३१० ॥ तो जाण वेल्हाळ । ज्ञानाचें वेळाउळ । हें असो निखळ । ज्ञानचि तो ॥ ११ ॥ जे अहिंसा कानें ऐकिजे । ग्रंथाधारें निरूपिजे । ते पाहावी हें उपजे । तैं तोचि पाहावा ॥ १२ ॥ ऐसें म्हणितलें देवें । तें बोलें एकें सांगावें । परि फांकला हें उपसाहावें । तुम्हीं मज ॥ १३ ॥ म्हणाल हिरवे चारीं गुरूं । विसरे मागील मोहर धरूं । कां वारेलगें पांखिरूं । गगनीं भरे ॥ १४ ॥ तैसिया प्रेमाचिया स्फूर्ती । फावलिया रसवृत्ती । वाहविला मती । आकळेना ॥ १५ ॥ तरि तैसें नोहे अवधारा । कारण आहे विस्तारा । एऱ्हवी पद तरी अक्षरां । तिहींचेंचि ॥ १६ ॥ अहिंसा म्हणतां थोडी । परि तेचि होय जी उघडी । जैं लोटिजती कोडी । मतांचिया ॥ १७ ॥ एऱ्हवीं प्राप्तें मतांतरें । थातंबूनि आंगभरें । बोलिजैल तें न सरे । तुम्हांपाशीं ॥ १८ ॥ रत्नपारखियांचां गांवीं । जाईल गंडकी तरि सोडावी । काश्मीरीं न करावी । मिडगणे जे ॥ १९ ॥ काइसा वासु कापुरा । मंद जेथ अवधारा । पिठाचा विकरा ।

आहे. २९६. परंतु मनातच जर अहिंसा नसेल, तर बाहेर कशी येईल ? २९७. अर्जुना, कोणतीहि वृत्ति प्रथम मनात उत्पन्न होते व मग ती (वृत्ति) वाचा, दृष्टि, हात वगैरे इंद्रियांकडे येते. २९८. याशिवाय जे मनातच नाही, ते वाचेत प्रगट होईल काय ? बीजाशिवाय जमिनीत अंकुर आहे काय ? २९९. जे पाणी उगमाच्या ठिकाणीच वाळून गेले आहे, ते (नदीच्या) ओघामध्ये कोठून वाहील ? (शरीरातून) जीव गेल्यानंतर त्या देहाच्या ठिकाणी हालचाल आहे काय ? ३००. म्हणून ज्याप्रमाणे सुताच्या दोरीने हालणारी बाहुली सूत्रधाराशिवाय व्यर्थ असते, तसे मनाचा मनपणा नाहीसा होतो, त्या वेळी अगोदरच इंद्रियांची कर्म करण्याची शक्ति बंद पडते. ३०१. अर्जुना, त्याप्रमाणे मन हे सर्व इंद्रियांच्या द्वाराने वागत असते. ३०२. परंतु ज्या वेळेला जसे ज्या वासनेच्या रूपाने मन आत होऊन असते, तसेच ते इंद्रियांच्या व्यापाररूपाने बाहेर येते. ३०३. ज्याप्रमाणे पक्व झालेला सुगंध मोठ्या उत्साहाने गाजावाजा करीत बाहेर पडतो, त्याप्रमाणे मनामध्ये अहिंसा चांगली बळावली म्हणजे तीच इंद्रियव्यापारांतून दिसून येते. ३०४. म्हणून (ती सर्व) इंद्रिये (मनात असलेल्या) त्याच अहिंसारूप संपत्तीच्या भांडवलाचा खर्च करीत असतांनाहि, आपला अहिंसेचा व्यवहार पूर्णपणे करीत असतात. (म्हणजे अहिंसेचा इंद्रियांकडून अव्याहत खर्च होऊन सुद्धा अहिंसारूप भांडवल संपत नाही). ३०५. समुद्रास पूर्ण भरती आली म्हणजे, जसा तो समुद्रच आपल्या भरतीच्या पाण्याने खाड्या भरून टाकतो, त्याप्रमाणे (चित्तात अहिंसेची दाट भरती झाली म्हणजे) चित्तच या इंद्रियांना आपल्या अहिंसारूप जलसंपत्तीने भरून टाकते. ३०६. हे फार बोलणे राहू दे. पंतोजी ज्या वेळी मुलाचा हात धरून त्याला अक्षरांच्या ओळी काढावयास शिकवितो, त्या वेळी मुलांचा हात धरून पंतोजी आपणच स्पष्ट अक्षरांच्या ओळी लिहितो. ३०७. त्याप्रमाणे मनाने आपले दयाळुत्व हातापायांस आणले व मग तेथे (म्हणजे हातापायांच्या ठिकाणी) मनानेच अहिंसेला उत्पन्न केले. ३०८. म्हणून अर्जुना, इंद्रियांच्या अहिंसेच्या वर्णनानेच मनाच्याच अहिंसेच्या वागणुकीचे स्पष्ट वर्णन केले. ३०९. याप्रमाणे मनाने, देहाने, वाचेने सर्व हिंसेचा त्याग झालेला ज्याच्या ठिकाणी तुला दिसेल; ३१०. तो पुरुष ज्ञानाचे विस्तृत मंदिर आहे असे समज. हे राहू दे. तो पुरुष म्हणजे केवळ ज्ञानाची मूर्तीच होय. ३११. जी अहिंसा आपण कानाने ऐकतो अथवा जिचे ग्रंथाचा आधार घेऊन आपण निरूपण (वर्णन) करतो, ती अहिंसा डोळ्यांनी पाहावी अशी इच्छा जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हां त्या पुरुषालाच पाहावे. ३१२. (ज्ञानेश्वर महाराज श्रोत्यांच्या जवळ परिहार देतात) असे जे देव म्हणाले, ते मी वास्तविक एका शब्दाने सांगावे; परंतु माझ्या सांगण्याचा फार विस्तार झाला. याबद्दल मला आपण क्षमा करावी. ३१३. कदाचित् आपण असे म्हणाल की, हिरव्या चाऱ्यात जनावर सुटले असता ते जसे (चाऱ्याच्या लोभाने) पुन्हा मागे घराच्या वाटेस लागण्याचे विसरते अथवा वाऱ्याच्या वेगाने पक्षी जसा आकाशात आपल्या घरट्यापासून दूर दूर उडत जातो, ३१४. त्याप्रमाणे आवडीच्या योगाने स्फुरण येऊन वेगवेगळ्या रसांचा स्वाद मिळाल्याने, माझी बुद्धि वाहवत गेली, ती आवरत नाही. ३१५. तर ऐका. महाराज, तसे नाही. असा विस्तार करण्याला कारण आहे. नाही तर अहिंसा हे पद तीन अक्षरांचेच आहे. ३१६. अहिंसा म्हणावयास थोडी आहे. परंतु जेव्हा कोट्यवधि मतांचा विचार करून त्यांचे खंडन करावे, तेव्हा महाराज, ती स्पष्ट होते. ३१७. एऱ्हवी प्राप्त झालेल्या अन्य मतांचे निरसन न करता, आंगच्या जोराने तुमच्या पुढे बोललो, तर ते चालणार नाही. ३१८. रत्न पारखणाऱ्या लोकांच्या गावात गंडकी (कसोटीचा शालिग्रामा-सारखा दगड) रत्न म्हणून विकली जाईल असे वाटत असेल, तर ती गाठोड्यातून सोडून बाहेर काढावी; तसेच सरस्वतीची स्तुति कितीहि केली तरी पुरी होणार नाही; म्हणून तिची स्तुति करू नये. ३१९. ऐका, जेथे (ज्या बाजारात)

तिये सातें ।। ३२० ।। म्हणोनि इये सभे । बोलकेपणाचेनि क्षोभें । लागसर न लभे । बोला प्रभु ।। २१ ।। सामान्या आणि विशेषा । सकळे कीजेल देखा । तरि कानाचेया मुखा- । कडे नेनाल ना तुम्ही ।। २२ ।। शंकेचेनि गदळे । जैं शुद्ध प्रमेय मैळे । तैं मागुतां पाउलीं पळे । अवधान येतें ।। २३ ।। कां करूनि बाबुळियेची बुंथी । जळें जियें ठाती । तयांची वास पाहाती । हंस काई ।। २४ ।। कां अभ्रापैलीकडे । येत चांदिणें कोडें । तैं चकोरें चांचुवडें । उचलितीना ।। २५ ।। तैसें तुम्ही वास न पाहाल । ग्रंथु नेघा वरि कोपाल । जरी निर्विवाद नव्हैल । निरूपण ।। २६ ।। न बुझावितां मतें । न फिटे आक्षेपाचें लागतें । तें व्याख्यान जी तुमतें । जोडूनि नेदी ।। २७ ।। आणि माझें तंव आघवें । ग्रथन येणेंचि भावें । जे तुम्हीं संतीं होआवें । सन्मुख सदा ।। २८ ।। एऱ्हवीं तरी साचोकारें । तुम्ही गीतार्थाचे सोइरे । जाणोनि गीता जीवसरें । धरिली मियां ।। २९ ।। जें आपुलें सर्वस्व द्याल । मग इयेतें सोडवूनि न्याल । म्हणोनि ग्रंथु नव्हे वोल । साचचि हे ।। ३३० ।। कां सर्वस्वाचा लोभु धरा । वोलेचा अव्हेरु करा । तरि गीते मज अवधारा । एकचि गती ।। ३१ ।। किंबहुना मज । तुमचिया कृपा काज । तियेलागीं व्याज । ग्रंथाचें केलें ।। ३२ ।। तरि तुम्हां रसिकांजोगें । व्याख्यान शोधावें लागे । म्हणूनि मतांगें । बोलों ठेलां ।। ३३ ।। तंव कथे पसरु जाहला । श्लोकार्थु दूरी गेला । कीजो क्षमा या बोला । अपत्या मज ।। ३४ ।। आणि घांसाआंतिल हरळु । फेडितां लागे वेळु । तें दूषण नव्हे खडळु । सांडावा कीं ।। ३५ ।। कां संवचोरां चुकवितां । दिवस लागलिया माता । कोपावें कीं जीविता । जिताणें कीजे ।। ३६ ।। परि यावरील हें नव्हे । तुम्हीं साहिलें तेंचि बरवें । आतां अवधारिजो देवें । बोलिलें ऐसें ।। ३७ ।। म्हणे उन्मेखसुलोचना । सावध होईं अर्जुना । करूं तुज ज्ञाना । वोळखी आतां ।। ३८ ।। तरि ज्ञान गा तें एथें । वोळख तूं निरुतें । आक्रोशेंवीण जेथें । क्षमा असे ।। ३९ ।। अगाध सरोवरीं । कमळिणी जियापरी । कां सदैवाचां घरीं । संपत्ति जैसी ।। ३४० ।। पार्था तेणें पाडें । क्षमा जयातें वाढे । तेही लक्षे तें फुडें । लक्षण सांगों ।। ४१ ।। तरि पढिये तें लेणें । आंगीं भावें जेणें । धरिजे तेवीं साहणें । सर्वचि जया ।। ४२ ।। त्रिविध मुख्य आघवे । उपद्रवांचे

कापराला 'वास मंद आहे' असे म्हणतात, त्या बाजारात (कापूर म्हणून) पिठाची विक्री कशी होईल ? ३२०. म्हणून महाराज, या सभेमध्ये (नुसत्या) बोलकेपणाच्या आवेशाने बोलण्याला जवळीक (पसंती) मिळणार नाही. ३२१. सर्वसाधारण अशी अहिंसेची कल्पना व निरनिराळ्या मतांप्रमाणे अहिंसेसंबंधाने विशेष कल्पना, यांचा कालवा करून जर मी बोललो तर ते व्याख्यान आपण आपल्या कानाच्या मुखांकडे नेणार नाही, ३२२. शंकारूपी कचऱ्याने जेव्हां स्वच्छ सिद्धांत मळला जातो, तेव्हां त्या सिद्धांताकडे असलेले तुमचे लक्ष मागल्या पाउलीच पळेल. ३२३. गोंडाची खोळ पांघरून जी उदके असतात, त्या उदकांची हंस वाट पाहतात काय ? ३२४. किंवा ढगांमधून ज्या वेळेला चांदणे येते, त्या वेळेला त्या मळकट चंद्रप्रकाशाचा उपयोग करून घेण्याकरिता चकोर पक्षी कौतुकाने देखील आपली चोच सरसावीत नाहीत. ३२५. त्याप्रमाणे जर माझे निरूपण शंकारहित होणार नाही, तर तुम्ही माझ्या ग्रंथाविषयी उत्सुक असणार नाही व ग्रंथाचा स्वीकार करणार नाही. इतकेच नव्हे तर शिवाय आणखी तुम्ही रागवाल; ३२६. निरनिराळ्या मतांचे निराकरण न करता जर (अहिंसेचे) व्याख्यान केले तर त्या व्याख्यानात आक्षेपाचा संबंध दूर होणार नाही. (त्यामध्ये शंकेच्या पुष्कळ जागा राहातील) व महाराज, तसले व्याख्यान मला तुमची प्राप्ति होऊ देणार नाही. ३२७. आणि माझे ग्रंथ रचणे तर याच हेतूने आहे की, तुम्ही संतांनी नेहमी प्रसन्न होऊन समोर असावे. ३२८. एऱ्हवी तुम्ही खरोखर गीतार्थाचे चाहाते आहात, असे समजून मी गीतेचा आश्रय केला; तिला जीवासारखी प्रिय मानून तिचे व्याख्यान करू लागलो. ३२९. जी आपली सर्व मालमत्ता (पूर्ण कृपा) आहे, ती द्याल व हिला (गीतेला) सोडवून न्याल, म्हणून गीता हा खरोखर ग्रंथ नव्हे, तर माझ्या जवळ तुमचे हे तारण आहे. ३३०. अथवा तुम्ही आपल्या सर्वस्वाचा लोभ धराल व तारणाचा अव्हेर कराल, तर गीतेची व माझी एकच गति आहे, असे समजा. ३३१. फार काय सांगावे ! मला तुमच्या कृपेशी काम आहे व त्या कृपेकरिता मी हे ग्रंथाचे निमित्त केले. ३३२. तरी तुम्ही जे रसिक, त्या तुम्हा योग्य व्याख्यान योजावे लागले, म्हणून माझ्याकडून अन्य मतांची चर्चा झाली. ३३३. तो व्याख्यानाचा विस्तार झाला, श्लोकांचा अर्थ एकीकडे राहिला, या माझ्या बोलण्याबद्दल मला लेकराला आपण क्षमा करावी; ३३४. आणि (जेवीत असतांना) घासातील खडा काढतांना वेळ लागतो; तर जेवणाराला तो घासातील खडा काढण्याला वेळ लागला व आपले जेवण आटोपण्यास त्याने उशीर केला, तर त्यात जेवणाराचा दोष नाही, कारण घासातील खडे वगैरे कचरा काढून टाकलाच पाहिजे. ३३५. अथवा सोबतीच्या संभावित चोराला चुकवून आल्यामुळे घरी येण्यास मुलाला जास्त दिवस लागले, तर आईने मुलावर रागवावे किंवा तो जिवंत घरी आला म्हणून त्याच्यावरून मीठ-मोहऱ्या वगैरे ओवाळून त्याची दृष्ट काढावी. ३३६. परंतु हे माझे बोलणे वरच्यासारखे (शाबासकी घेण्यासारखे) नाही, तर माझे बोलणे पाल्हाळाचे होते व ते तुम्ही सहन केले, हे म्हणणेच बरे. तर आता महाराज, ऐका. देव असे बोलले. ३३७. भगवान् म्हणतात, हे ज्ञानरूपी उत्तम दृष्टि असणाऱ्या अर्जुना, आता तुला ज्ञानाचा परिचय करून देतो, तू इकडे लक्ष दे. ३३८. तर जेथे सहज (चरफडल्याशिवाय) क्षमा असेल तेथे ज्ञान आहे, हे तू पक्के ओळख. ३३९. फार खोल तळ्यात ज्याप्रमाणे कमळाचे वेल अथवा भाग्यवान पुरुषाच्या येथे जशी संपत्ति (आपोआप येत असते), ३४०. अर्जुना, त्या मानाने ज्याच्या ठिकाणी क्षमा वाढत असते, तेहि ज्या लक्षणांपासून कळते, ती लक्षणे आम्ही निश्चितपणे सांगतो. ३४१. ज्या भावनेने आवडता अलंकार अंगावर धारण करतात, त्याप्रमाणे जो सर्व सहन करतो, ३४२. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक अशा

मेळावे । वरि पडिलिया नव्हे । वांकुडा जो ॥ ४३ ॥ अपेक्षित पावे । तें जेणें तोषें मानवे । अनपेक्षिताही करवे । तोचि मानु ॥ ४४ ॥ जो मानापमानातें साहे । सुखदुःख जेथ सामाये । निंदास्तुती नोहे । दुखंडु जो ॥ ४५ ॥ उन्हाळेनि जो न तापे । हिमवंतीं न कांपे । कायसेनिही न वासिपे । पातलेया ॥ ४६ ॥ स्वशिखरांचा भारु । नेणे जैसा मेरु । धरा यज्ञसुकरु । वोझें न म्हणे ॥ ४७ ॥ नाना चराचरीं भूतीं । दाटणी नव्हे क्षिती । तैसा नाना द्वंद्वीं प्राप्तीं । घामेजेना ॥ ४८ ॥ घेऊनि जळाचे लोट । आलिया नदीनदांचे संघाट । करी वाड पोट । समुद्र जेवीं ॥ ४९ ॥ तैसें जयाचां ठायीं । न साहणें कहींचि नाहीं । आणि साहतु असे ऐसेंही । स्मरण नुरे ॥ ३५० ॥ आंगा जें पातलें । तें करूनि घाली आपुलें । येथ साहतेनि नवलें । घेपिजेना ॥ ५१ ॥ हे अनाक्रोश क्षमा । जयापाशीं प्रियोत्तमा । जाण तेणें महिमा । ज्ञानासि गा ॥ ५२ ॥ तो पुरुषु पांडवा । ज्ञानाचा वोलावा । आतां परिस आर्जवा । रूप करूं ॥ ५३ ॥ तरि आर्जव तें ऐसें । प्राणाचें सौजन्य जैसें । आवडे तयाही दोषें । एकचि गा ॥ ५४ ॥ कां तोंड पाहूनि प्रकाशु । न करी जेवीं चंडांशु । जगा एकुचि अवकाशु । आकाश जैसें ॥ ५५ ॥ तैसें जयाचें मन । माणुसाप्रती आन आन । नव्हे आणि वर्तन । ऐसें पैं तें ॥ ५६ ॥ जे जगचि सनोळख । जगेंसीं जुनाट सोयरिक । आप पर हे भाख । जाणणें नाहीं ॥ ५७ ॥ भलतेणेंसींहि मेळु । पाणिया ऐसा ढाळु । कवणेविखीं आडळु । नेघे चित्त ॥ ५८ ॥ वारियाची धांव । तैसे सरळ भाव । शंका आणि हांव । नाहीं जया ॥ ५९ ॥ मायेपुढें बाळका । रिगतां न पडे आवांका । तैसें मन देतां लोकां । नालोची जो ॥ ३६० ॥ फांकलिया इंदीवरा । परिवारु नाहीं धनुर्धरा । तैसा कोनकोंपरा । नेणे जीव ॥ ६१ ॥ चोखाळपण रत्नाचें । रत्नावरी किरणाचें । तैसें पुढां मन जयाचें । करणें पाठी ॥ ६२ ॥ आलोचूं जो नेणे । अनुभवचि जोगावणें । धरी मोकली अंतःकरणें । नव्हेचि जया ॥ ६३ ॥ दिठी नोहे मिणधी । बोलणें नाहीं संदिग्धी । कवणेंसीं हीनबुद्धी । राहाटीजे ना ॥ ६४ ॥ दाहाही इंद्रियें प्रांजळें । निष्प्रपंचें निर्मळें । पांचही पालव मोकळे । आठही पाहर ॥ ६५ ॥ अमृताची धार । तैसें उजू अंतर । किंबहुना जो माहेर । या चिन्हांचें ॥ ६६ ॥ तो पुरुष सुभटा । आर्जवाचा आंगवठा । जाण तेथेंचि घरटा । ज्ञानें

मुख्य तीन प्रकारच्या तापांचे समुदाय आहेत, ते सर्व जरी एकदम त्याच्यावर कोसळले, तथापि जो डगमगत नाही. ३४३. इच्छा असलेली एखादी वस्तु मिळाली असता जेवढा संतोष होतो, तेवढ्याच संतोषाने अनपेक्षित वस्तु प्राप्त झाली असता तिचा आदर करतो. ३४४. जो मान व अपमान (मनाच्या सारख्या स्थितीने) सहन करतो व सुखदुःखे ही ज्याच्या ठिकाणी सारखी मानली जातात व निंदा आणि स्तुतीने ज्याच्या मनाची स्थिति दोन प्रकारची (दुःखाची व संतोषाची अशी) होत नाही. ३४५. उन्हाळ्याने जो तापत नाही व हिवाळ्याने जो कांपत नाही आणि कांही जरी प्राप्त झाले तरी जो भीत नाही. ३४६. मेरु पर्वत आपल्या शिखरांचे जसे ओझे मानीत नाही अथवा वराह अवतार ज्याप्रमाणे पृथ्वीला ओझे म्हणत नाही; ३४७. ज्याप्रमाणे अनेक चराचर प्राण्यांनी पृथ्वी जशी दडपली जात नाही, त्याप्रमाणे नाना प्रकारची सुखदुःखादि द्वंद्वे प्राप्त झाली असता जो श्रमी होत नाही, ३४८. पाण्याचे लोट घेऊन नदी व नद यांचे समुदाय आले असता, समुद्र ज्याप्रमाणे आपल्यात सर्वांचा समावेश करून घेतो. ३४९. त्याप्रमाणे ज्याच्या ठिकाणी सहन न करणे हे कधीच नसते आणि आपण सहन करीत आहोत, अशी आठवणहि ज्याच्या ठिकाणी राहात नाही; ३५०. जे जे कांही सुखदुःखादि भोग शरीराला प्राप्त होतात, ते सर्व आपले स्वरूपच आहे, असे तो समजतो व म्हणून आपण अलौकिक असे कांही सहन करतो, असा अभिमानाचा पगडा त्याच्यावर बसत नाही. ३५१. हे प्रियोत्तमा अर्जुना, दातओठ न चावता स्वभावतःच असलेली ही क्षमा ज्याच्या ठिकाणी असते, त्या पुरुषाच्या योगाने ज्ञानास मोठेपण प्राप्त होते, असे समज ३५२. अर्जुना, तो पुरुष, ज्ञानाचे जीवन आहे. आता आर्जवाचे स्वरूप तुला सांगतो, ऐक. ३५३. अर्जुना, तर ज्यास आर्जव म्हणून म्हणतात ते असे की, ज्याप्रमाणे प्राणांचे प्रेम कोणासंबंधीहि असेना का ? ते सर्वांवर एकसारखेच असते. ३५४. अथवा सूर्य जसा तोंड पाहून प्रकाश करीत नाही किंवा आकाश जसे सर्व जगाला सारखीच जागा देते; ३५५. त्याप्रमाणे ज्याचे मन निरनिराळ्या माणसांशी निरनिराळे नसते आणि ज्यांची वागणूकहि अशा प्रकारची असते, ३५६. की, सर्व जगच त्याच्या ओळखीचे आहे; त्याचे जगाशी फार जुने नाते आहे आणि आपले व परके, ही भाषा त्याच्या ठिकाणी नसते; ३५७. त्याचे वाटेल त्याच्याशी पटते आणि पाण्यासारखी ज्याची वागण्याची रीत असते आणि कोणाहि विषयी त्याचे चित्त विकल्प घेत नाही. ३५८. वाऱ्याचे वाहणे जसे सरळ असते, तसे ज्याच्या मनातील विचार सरळ असतात आणि ज्याला संशय व लोभ नसतात; ३५९. आई पुढे येण्यास मुलास जशी शंका वाटत नाही, त्याप्रमाणे आपल्या मनातील विचार लोकांना सांगतांना जो मागेपुढे पाहात नाही. ३६०. ज्याप्रमाणे उमललेल्या कमलाला आपला सुवास जसा मर्यादित जागेत दाबून ठेवता येत नाही, त्याप्रमाणे ज्याचा जीव कोनाकोपरा जाणतच नाही. (म्हणजे ज्याच्या अंतःकरणाला गुप्त जागा माहीत नाही.) ३६१. रत्नांचा निर्मळपणा असतो (पण) त्यांच्यापेक्षा त्याच्या किरणांचा निर्मळपणा त्याच्यापुढे असतो, त्याप्रमाणे ज्याचे मन पुढे असते व करणे पाठीमागून असते; ३६२. जो कोणत्याहि बाबतीत संकल्प करण्याचे जाणतच नाही व जो आत्मानुभवात तृप्त असतो, जो आपल्या मनाने कशाशी चिकटतहि नाही व कशाचा मुद्दाम त्यागहि करीत नाही; ३६३. ज्याची दृष्टि कपटी (अथवा ओशाळी) नसते व ज्याचे बोलणे संशययुक्त नसते आणि जो कोणाशीहि क्षुद्र बुद्धीने वागत नाही; ३६४. ज्याची दहाहि इंद्रिये सरळ, निष्कपट आणि शुद्ध असतात, ज्याचे पंचप्राण सदासर्वदा मोकळे असतात; ३६५. अमृताच्या धारेप्रमाणे त्याचे अंतःकरण सरळ असते. फार काय सांगावे ! जो या चिन्हांचे माहेर असतो, ३६६. अर्जुना, तो पुरुष आर्जवाची मूर्तीच आहे व तो पुरुष ज्ञानाने आपले राहावयाचे ठिकाण केले आहे,

केला ।। ६७ ।। आतां ययावरी । गुरुभक्तीची परी । सांगों गा अवधारीं । चतुरनाथा ।। ६८ ।। आघवियांचि दैवां । जन्मभूमि हे सेवा । जे ब्रह्म करी जीवा । शोच्यातें ।। ६९ ।। ते आचार्योपास्ती । प्रकटिजैल तुजप्रती । बैसों दे एकपांती । अवधानाची ।। ३७० ।। तरि सकळ जळसमृद्धी । घेऊनि गंगा रिगाली उदधी । कीं श्रुति हे महापदीं । पैठी जाहाली ।। ७१ ।। नाना वेंटाळूनि जीवितें। गुणागुण उखितें । प्राणनाथा उचितें । दिधलें प्रिया ।। ७२ ।। तैसें सबाह्य आपुलें । जेणें गुरुकुळीं वोपिलें । आपणपें केलें । भक्तीचें घर ।। ७३ ।। गुरुगृह जिये देशीं । तो देशुचि वसे मानसीं । विरहिणी कां जैसी । वल्लभातें ।। ७४ ।। तियेकडोनि येतसे वारा । देखोनि धांवे सामोरा । आड पडे म्हणे घरा । बीजें कीजो ।। ७५ ।। साचा प्रेमाचिया भुली । तया दिशेसीचि आवडे बोली । जीवु थानापती करूनि घाली । गुरुगृहीं जो ।। ७६ ।। परि गुरुआज्ञा धरिलें । देह गांवीं असे एकलें । वांसरुवा लाविलें । दावें जैसें ।। ७७ ।। म्हणे कैं हें बिरडें फिटेल । कैं तो स्वामी भेटेल । युगाहिहूनि वडिल । निमिष मानी ।। ७८ ।। ऐसेया गुरुग्रामींचें आलें । कां स्वयें गुरूंनींच धाडिलें । तरी गतायुष्या जोडलें । आयुष्य जैसें ।। ७९ ।। कां सुकतया अंकुरा- । वरि पडिलिया पीयूषधारा । नाना अल्पोदकींचा सागरा । आला मासा ।। ३८० ।। नातरी रंकें निधान देखिलें । आंधळिया डोळे उघडले । भणंगाचिया आंगा आलें । इंद्रपद ।। ८१ ।। तैसें गुरुकुळींचेनि नांवें । महासुखें अति थोरावे । जे कोडेंही पोटाळावें । आकाश कां ।। ८२ ।। पैं गुरुकुळीं ऐसी । आवडी जया देखसी । जाण ज्ञान तयापासीं । पाइकी करी ।। ८३ ।। आणि अभ्यंतरिलियेकडे । प्रेमाचेनि पवाडें । श्रीगुरूचें रूपडें । उपासी ध्यानीं ।। ८४ ।। हृदयशुद्धीचां आवारीं । आराध्यु तो धुरु करी । मग सर्व भावेंसी परिवारीं । आपण होय ।। ८५ ।। कां चैतन्याचिये पोवळी- । माजीं आनंदाचां राउळीं । गुरुलिंगा ढाळी । ध्यानामृत ।। ८६ ।। उदयिजतां बोधार्का । बुद्धीची डाल सात्विका । भरोनि त्र्यंबका । लाखोली वाहे ।। ८७ ।। काळशुद्धी त्रिकाळीं । जीवदशाधूप जाळी । ज्ञानदीपें वोंवाळी । निरंतर ।। ८८ ।। सामरस्याची रससोय । अखंड अर्पितु जाय । आपण भराडा होय । गुरु तो लिंग ।। ८९ ।। नातरी जीवाचिये सेजे । गुरु कांतु करूनि भुंजे । ऐसीं प्रेमाचीं भोजें । बुद्धी वाहे ।। ३९० ।। कोणे एके

असे समज. ३६७. आता यानंतर गुरुभक्तीचा प्रकार सांगू. हे चतुरांच्या राजा, तो तू ऐक. ३६८. ही गुरुसेवा सर्व भाग्यांची उत्पन्न होण्याची जमीन आहे व जी सेवा शोकग्रस्त जीवाला ब्रह्म करते, ३६९. ती गुरुभक्ति आता तुला स्पष्ट सांगितली जाईल. (मात्र) तू तिकडे एकवटून लक्ष दे. ३७०. तरी सर्व जलसंपत्ति घेऊन गंगा ही जशी समुद्रात प्रवेश करते, अथवा वेद जसे ब्रह्मपदात प्रविष्ट होतात; ३७१. अथवा आपल्या जीवासह व आपल्या अंगाच्या गुणावगुणांसह सरसकट आपल्या स्वतःला पतिव्रतेने उत्तम प्रकाराने आपल्या पतीस दिले; ३७२. त्याप्रमाणे ज्याने आपले अंतर, मनादिक व बाह्य इंद्रियादिक गुरुकुळाला अर्पण केले व आपल्याला गुरुभक्तीचे घर केले आहे; ३७३. ज्याप्रमाणे विरहिणीच्या चित्तात प्रियकर असतो, त्याप्रमाणे ज्या देशात गुरूचे घर असते, तो देश ज्याच्या मनामध्ये असतो; ३७४. गुरूच्या देशाकडून जो वारा येत असेल, त्या वाऱ्याला पाहून जो त्याला सामोरा धावून जातो व त्याच्या मार्गात आडवा पडून म्हणतो, 'आपण माझ्या घरी यावे'. ३७५. सद्गुरुविषयींच्या खऱ्या प्रेमाने जो वेडा झाल्यामुळे ज्याला त्या दिशेशीच बोलणे आवडते व जो आपल्या जीवाला गुरूच्या घरात मिरासदार करून ठेवतो; ३७६. परंतु वासरास दोरीने बांधून ठेवल्यामुळे त्यास गायीकडे जाण्याची इच्छा असूनहि, जसे हालता येत नाही, त्याप्रमाणे गुरूची आज्ञा हेच कोणी एक दावे, त्याने देहास बांधून टाकल्यामुळे, त्याला एकट्याला आपल्या गावी राहावे लागून गुरूच्या गावाकडे धाव घेता येत नाही; ३७७. तो म्हणतो, ही गुरुआज्ञारूपी दाव्याची गाठ केव्हा सुटेल व केव्हा तो स्वामी भेटेल ? तो (गुरूच्या वियोगात जाणाऱ्या) निमिषाला युगाहून मोठे मानतो. ३७८. अशात जर कोणी गुरूच्या गावचे आले; अथवा स्वतः गुरूंनीच पाठविले, तर जसे मरावयास टेकलेल्या पुरुषाला आयुष्य प्राप्त व्हावे; ३७९. अथवा सुकणाऱ्या अंकुरावर जशा अमृताच्या धारा पडाव्यात, अथवा डबक्यातला मासा जसा समुद्रात यावा; ३८०. अथवा दरिद्री पुरुषाला जसा द्रव्याचा ठेवा सांपडावा किंवा आंधळ्याला जशी पुन्हा दृष्टि यावी, अथवा भिकाऱ्याला जसे इंद्रपद मिळावे, ३८१. त्याप्रमाणे गुरुकुळाच्या निमित्ताने मोठा आनंद झाल्यामुळे ज्याला आपण इतके वाढलो, असे वाटते की, आकाशाला आपण सहजच कवटाळू. ३८२. ज्या पुरुषाच्या ठिकाणी गुरुकुळासंबंधाने असे प्रेम तू पाहाशील, त्याच्यापाशी ज्ञान चाकरी करते, असे समज. ३८३. आणि अंतःकरणात प्रेमाच्या बळावर श्रीगुरुमूर्तीची ध्यानाने उपासना करतो. ३८४. अंतःकरणाची शुद्धता हेच कोणी एक आवार, त्या आवारामध्ये आराधना करण्याला योग्य जो गुरु त्याची प्राणप्रतिष्ठा करतो व मग काया, वाचा व मनाने श्रीगुरूचा लवाजमा आपण बनतो. ३८५. अथवा ज्ञानाच्या आवारात असणाऱ्या आनंदाच्या देवळामध्ये गुरूरूपी लिंगाला ध्यानरूपी अमृताचा अभिषेक करतो, ३८६. बोधरूपी सूर्य उगवताच बुद्धिरूपी टोपलीत अष्टसात्त्विक भाव भरून तो त्यांची लाखोली श्रीगुरुरूपी शंकराला वाहतो. ३८७. पवित्र काल, ह्याच कोणी शिवपूजनाच्या तीन वेळा, त्यात जीवपणरूपी धूप जाळून ज्ञानरूपी दिव्याने निरंतर ओवाळतो. ३८८. गुरूला ऐक्यभावरूपी नैवेद्य नेहमी अर्पीत राहतो व आपण पूजा करणारा गोसावी होऊन, गुरूला शंकराची पिंडी करतो. ३८९. अथवा, जीवपणरूपी शय्येवर गुरूला पति करून भोगतो, अशी प्रेमाची आवड त्याची बुद्धि बाळगते. ३९०. कोणा एका वेळी मनात गुरुविषयी प्रेम भरले, की त्याला (त्या प्रेमाला)

अवसरीं । अनुरागु भरे अंतरीं । कीं तया नांव करी । क्षीराब्धी ॥ ९१ ॥ तेथ ध्येय ध्यान बहु सुख । तेचि शेषतुली निर्दोख । वरि जलसेनु देख । भावी गुरु ॥ ९२ ॥ मग वोळगती पाय । लक्ष्मी आपण होय । गरुड होऊनि उभा राहे । आपणचि ॥ ९३ ॥ नाभीं आपणचि जन्मे । ऐसें गुरुमूर्तिप्रेमें । अनुभवी मनोधर्में । ध्यानसुख ॥ ९४ ॥ एकाधेनि वेळें । गुरु माय करी भावबळें । मग स्तन्यसुखें लोळे । अंकावरी ॥ ९५ ॥ नातरी गा किरीटी । चैतन्यतरुतळवटीं । गुरु धेनु आपण पाठीं । वत्स होय ॥ ९६ ॥ गुरुकृपास्नेहसलिलीं । आपण होय मासोळी । कोणे एके वेळीं । हेंचि भावी ॥ ९७ ॥ गुरुकृपामृताचें वडप । आपण सेवावृत्तीचें होय रोप । ऐसेसे संकल्प । विये मन ॥ ९८ ॥ चक्षुपक्षेंवीण । पिलूं होय आपण । कैसें पैं अपारपण । आवडीचें ॥ ९९ ॥ गुरूतें पक्षिणी करी । चारा घे चांचूवरी । गुरु तारु धरी । आपण कास ॥ ४०० ॥ ऐसें प्रेमाचेनि थावें । ध्यानचि ध्यानातें प्रसवे । पूर्णसिंधू हेलावे । फुटती जैसे ॥ १ ॥ किंबहुना यापरी । श्रीगुरुमूर्ती अंतरीं । भोगी आतां अवधारीं । बाह्यसेवा ॥ २ ॥ तरि जीवीं ऐसें आवांके । म्हणे दास्य करीन निकें । जैसे गुरु कौतुकें । माग म्हणती ॥ ३ ॥ तैसिया साचा उपास्ती । गोसावी सुप्रसन्न होती । तेथ मी विनंती । ऐसी करीन ॥ ४ ॥ म्हणेन तुमचा देवा । परिवारु जो आघवा । तेतुलें रूपें होआवा । मीचि एकु ॥ ५ ॥ आणि उपकरतीं आपुलीं । उपकरणें आथि जेतुलीं । माझीं रूपें तेतुलीं । होआवीं जी ॥ ६ ॥ ऐसा मागेन वरु । तेथ हो म्हणती गुरु । मग तो परिवारु । मीचि होईन ॥ ७ ॥ उपकरणजात सकळिक । तेंहि मीचि होईन एकैक । तेव्हां उपास्तीचें कवतिक । देखिजेल ॥ ८ ॥ गुरु बहुतांची माये । परि एकलौति होऊनि ठाये । तैसें करूनि आण वाये । कृपे तिये ॥ ९ ॥ तया अनुरागा वेधु लावीं । एकपत्नीव्रतचि घेववीं । क्षेत्रसंन्यासु करवीं । लोभाकरवीं ॥ ४१० ॥ चतुर्दिक्षु वारा । न लाहे निघों बाहिरा । तैसा गुरुकृपे पांजिरा । मीचि होईन ॥ ११ ॥ आपुलिया गुणांचीं लेणीं । करीन गुरुसेवे स्वामिणी । हें असो होईन गंवसणी । मीचि भक्ती ॥ १२ ॥ गुरुस्नेहाचिये वृष्टी । मी पृथ्वी होईन तळवटीं । ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी । अनंता रची ॥ १३ ॥ म्हणे गुरूचें भुवन । आपण मी होईन । आणि दास होऊनि करीन । दास्य तेथिंचें ॥ १४ ॥ निर्गमागमीं दातारें । जे वोलांडिजती उंबरे । ते मी होईन आणि द्वारें । द्वारपाल ॥ १५ ॥ पाउवा मी होईन । तियां

क्षीरसमुद्र असे नांव देतो. ३९१. त्या प्रेमरूपी क्षीरसागरामध्ये ध्येय जे गुरु त्यांच्या ध्यानापासून होणारे जे अपार सुख ते (सुखच) शेषरूपी शुद्ध गादी समजतो व त्यावर, (श्रीविष्णुप्रमाणे) जलशयन करणारे श्रीगुरु आहेत असे समजतो, ३९२, श्रीगुरुरूपी विष्णूच्या पायांची सेवा करणारी लक्ष्मी आपणच होतो व आपणच गरुड होऊन पुढे उभा राहतो. ३९३. आपणच श्रीगुरुरूपी विष्णूच्या नाभिकमळात जन्म घेतो, म्हणजे ब्रह्मदेव होतो. गुरुमूर्तीच्या प्रेमाने असे ध्यानसुख अंतःकरणात अनुभवितो. ३९४. एखाद्या वेळी आपल्या भावाच्या बळाने गुरूला आई मानतो व मग आपण त्या आईच्या मांडीवर स्तनपानाच्या सुखाने लोळतो. ३९५. अथवा अर्जुना, चैतन्यरूपी झाडाच्या खाली गुरूला गाय कल्पून, आपण तिच्या पाठीमागे असणारे वासरू होतो. ३९६. गुरूच्या प्रेमरूपी जळात आपण मासोळी आहोत, कोण्या एका वेळेला अशीच कल्पना करतो. ३९७. गुरुकृपेच्या ठिकाणी अमृताच्या वृष्टीची कल्पना करतो व आपल्या ठिकाणी सेवावृत्तिरूपी रोपाची कल्पना करतो. असे असे संकल्प त्याचे मन करते. ३९८. डोळे उघडले नाहीत व पंख फुटले नाहीत असे (पक्ष्याचे) पिलू आपणच होतो. त्याच्या प्रेमाचे अमर्यादपण कसे आहे ! ३९९. गुरूला पक्षिणी करतो व आपण (पिल्लू बनलेला) तिच्या चोचीतून चारा घेतो, गुरूला पोहणारा करून आपण त्याच्या कांसेला लागतो. ४००. ज्याप्रमाणे पूर्ण भरलेल्या समुद्रात लाटांमागून लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे अशा प्रेमाच्या बळाने ध्यानच ध्यानाला प्रसवते. ४०१. फार काय सांगावे ! याप्रमाणे तो श्रीगुरुमूर्ति आपल्या अंतःकरणात भोगतो. आता त्याची बाहेरील (शारीरिक) सेवा ऐक. ४०२. तर त्याच्या मनात असा विचार असतो की, मी गुरूचे असे चांगले दास्य करीन की, जेणेकरून गुरु मला प्रेमाने (माग) म्हणून म्हणतील. ४०३. तशा खऱ्या उपासनेने प्रभू सुप्रसन्न होतील, त्या वेळी मी अशी विनंती करीन; ४०४. मी असे म्हणेन की, देवा, हा जो तुमचा सर्व परिवार आहे, तितक्या रूपाने मी एकट्यानेच बनावे. ४०५. आणि आपल्या उपयोगी पडणारी जेवढी उपकरणे (पूजेची भांडी वगैरे वस्तु) आहेत, महाराज, तेवढे सर्व मी व्हावे. ४०६. असा मी (श्रीगुरूला) वर मागेन तेव्हां गुरु (हो) म्हणतील. मग तो त्यांचा सर्व परिवार मीच होईन. ४०७. गुरूंच्या उपयोगी पडणाऱ्या जेवढ्या वस्तुमात्र आहेत, त्यांपैकी प्रत्येक जेव्हां मी होईन, तेव्हां उपासनेचे कौतुक दृष्टीस पडेल. ४०८. श्रीगुरु हे अनेकांची आई आहेत; परंतु ते माझी एकट्याचीच आई होऊन राहतील, असे करून (म्हणजे अनन्यभावाने त्यांची सेवा करून) त्यांच्या कृपेकडून शपथ वाहवीन. ४०९. श्रीगुरूच्या त्या प्रेमाला माझा छंद लावीन व त्या प्रेमाकडून एकपत्नीव्रतच घेववीन आणि त्यांच्या लोभाकडून क्षेत्रसंन्यास करवीन (म्हणजे त्यांचा लोभ मला सोडून दुसरीकडे कोठे जाणार नाही असे करीन). ४१०. वारा किती जरी धावला तरी तो चार दिशांच्या बाहेर निघू शकत नाही त्याप्रमाणे मीच गुरुकृपेला पिंजरा होईन. ४११. गुरुसेवा जी (माझी) मालकीण, तिला मी आपल्या गुणांचे अलंकार करीन. हे असो ! गुरुभक्तीला मीच गवसणी होईन. ४१२. गुरूंच्या स्नेहाच्या वृष्टीला मीच खाली पृथ्वी होईन; याप्रमाणे तो मनोरथांच्या अनंत सृष्टि तयार करतो. ४१३. तो म्हणतो, गुरूंचे राहाते घर मी स्वतः होईन व त्यांच्या घरचा चाकर होऊन तेथील चाकरी (मीच) करीन. ४१४. श्रीगुरु बाहेर जाते वेळी व घरात येते वेळी जे उंबरे ओलांडतात, ते उंबरे मी होईन आणि घरांची दारे व दारांवरील राखण करणारे गडी मीच होईन. ४१५. श्रीगुरूंच्या खडावा मीच होईन व त्या खडावा त्यांच्या पायांत मीच घालीन व त्यांचे छत्र मी होईन व छत्र धरण्याचे काम

मीचि लेववीन । छत्र मी आणि करीन । बारीपण ।। १६ ।। मी तळ उपरु जाणविता । चंवरधरु हातुदेता । स्वामीपुढां खोलता । होईन मी ।। १७ ।। मीचि होईन सागळा । करूं सुईन गुळळां । सांडिती तो नेपाळा । पडिघा मीचि ।। १८ ।। हडप मी वोळगेन । मीचि उगाळु घेईन । उळिग मी करीन । आंघोळीचें ।। १९ ।। होईन गुरूचें आसन । अळंकार परिधान । चंदनादि होईन । उपचार ते ।। ४२० ।। मीचि होईन सुआरु । वोगरीन उपहारु । आपणपेनि श्रीगुरु । वोंवाळीन ।। २१ ।। जे वेळीं देवो आरोगिती । तेव्हां पांतीकरु मीचि पांतीं । मीचि होईन पुढती । देईन विडा ।। २२ ।। ताट मी काढीन । सेज मी झाडीन । चरणसंवाहन । करीन मीचि ।। २३ ।। सिंहासन होईन आपण । वरि श्रीगुरु करिती आरोहण । होईन पुरेपण । वोळगेचें ।। २४ ।। श्रीगुरूचें मन । जया देईल अवधान । ते मी पुढां होईन । चमत्कारु ।। २५ ।। तया श्रवणाचां आंगणीं । होईन शब्दांचिया आक्षोणी । परिसु होईन घसणी । आंगाचिया ।। २६ ।। श्रीगुरूचे डोळे । अवलोकनें स्नेहाळें । पाहाती तियें सकळें । होईन रूपें ।। २७ ।। तिये रसने जो जो रुचेल । तो तो रसु म्यां होईजेल । गंधरूपें कीजेल । घ्राणसेवा ।। २८ ।। एवं बाह्यमनोगत । गुरुसेवा समस्त । वेंटाळीन वस्तुजात । होऊनियां ।। २९ ।। जंव देह हें असेल । तंव ऐसी वोळगी कीजेल । मग देहांतीं नवल । बुद्धि आहे ।। ४३० ।। इये शरीरींची माती । मेळवीन तिये क्षिती । जेथ श्रीचरण उभे ठाती । आराध्याचे ।। ३१ ।। माझा स्वामी कवतिकें । स्पर्शति जियें उदकें । तेथ लया नेईन निकें । आपीं आप ।। ३२ ।। श्रीगुरु वोंवाळिजती । कां भुवनीं जे उजळिती । तयां दीपांचिया दीप्ती । ठेवीन तेज ।। ३३ ।। चंवरी हन विंजणा । तेथ लयो करीन प्राणा । मग आंगाचा वोळगणा । होईन मी ।। ३४ ।। जिये जिये अवकाशीं । गुरु असती परिवारेंसीं । आकाश लया आकाशीं । नेईन तिये ।। ३५ ।। परि जीतु मेला न संडीं । निमेषु लोकां न धडी । ऐसेनि गणाविया कोडी । कल्पांचिया ।। ३६ ।। येतुलेवरी धिंवसा । जयाचिया मानसा । आणि करूनियांहि तैसा । अपारुचि ।। ३७ ।। रात्री देवो नेणे । थोडें बहु न म्हणे । म्हणियाचेनि दाटपणें । साजा होय ।। ३८ ।। तो व्यापारु येणें नांवें । गगनाहूनि थोरावे । एकला करी आघवें । एके काळीं ।। ३९ ।। हृदयवृत्ती पुढां । आंगचि घे दवडा । काज करी होडा । मानसेंशीं ।। ४४० ।। एकादिया आळामाळा ।

मीच करीन. ४१६. श्रीगुरूंना खड्डा, उंचवटा जाणविणारा (चोपदार) मीच होईन. त्यांच्यावर चवरी धरणारा मीच होईन, त्यांना हात देणारा मीच होईन आणि श्रीगुरुपुढे चालणारा वाटाड्या मीच होईन. ४१७. श्रीगुरूंची झारी धरणारा शागीर्द मीच होईन व त्यांना चूळ भरण्याकरिता पाणी मीच घालीन व ती चूळ ते ज्या तस्तात टाकतील ते तस्त मीच होईन. ४१८. श्रीगुरूंना विडा देण्याची सेवा मीच करीन, त्यांनी पान खाऊन थुंकलेला थुंका मीच घेईन आणि त्यांना स्नान घालण्याची खटपट मीच करीन. ४१९. गुरूंचे आसन मी होईन, त्यांचे अंगावर घालण्याचे अलंकार व नेसावयाचे वस्त्र आणि चंदनादि उपचार मीच होईन. ४२०. श्रीगुरूंचा स्वयंपाक करणारा आचारी मीच होईन व त्यास फराळाचे वाढीन व मी आपल्या आपलेपणाने श्रीगुरूस ओवाळीन. ४२१. श्रीगुरु जेव्हां भोजन करतील, तेव्हां त्यांच्या पंक्तीला बसणारा मीच होईन व (भोजन झाल्यानंतर त्यांच्या) पुढे मीच होईन आणि विडा देईन. ४२२. श्रीगुरूंचे भोजन केलेले पात्र मीच काढीन व त्यांचा बिछाना मी झाडीन व त्यांचे पाय मीच चेपीन. ४२३. मी स्वतः सिंहासन होईन, त्यावर गुरु बसतील व मी त्यांची संपूर्ण सेवा करीन. ४२४. श्रीगुरूंचे मन जिकडे लक्ष देईल ती वस्तु मीच होईन, मी असा चमत्कार करीन. ४२५. श्रीगुरूंच्या श्रवणरूप अंगणात असंख्य शब्द मी होईन. त्यांचे अंग ज्याला घासेल तो स्पर्शविषय मीच होईन, ४२६. श्रीगुरूंचे डोळे कृपादृष्टीने ज्या ज्या वस्तु पाहातील, त्या त्या सर्व मीच होईन. ४२७. त्यांच्या जिव्हेला जो जो रस आवडेल तो तो रस मी होईन आणि मी गंधरूप होऊन त्यांच्या घ्राणाची सेवा करीन. ४२८. याप्रमाणे सर्व वस्तुमात्र मी होऊन श्रीगुरूंची सर्व बाह्य सेवा मी व्यापीन, असे त्याचे मनोगत असते. ४२९. हा देह जेथपर्यंत उभा आहे, तेथपर्यंत माझ्याकडून याप्रमाणे सेवा घडेल व देह पडल्यानंतरहि सेवा करण्याची आश्चर्यकारक आवड बुद्धीमध्ये मी धरीन (ती अशी). ४३०. जेथे पूजनीय श्रीगुरूंचे चरण उभे राहतील, त्या जागी मी या (माझ्या) शरीराची माती मिळवीन. ४३१. माझे स्वामी ज्या पाण्याला सहजच स्पर्श करतील त्या पाण्यात मी माझ्या शरीरातील पाणी चांगले लयाला नेईन. ४३२. ज्या दिव्यांनी श्रीगुरूंस ओवाळतात अथवा जे दिवे श्रीगुरूंच्या मंदिरात लावतात, त्या दिव्यांच्या तेजात मी आपल्या शरीरातील तेज मिळवीन. ४३३. श्रीगुरूंची चवरी व पंखा जो असेल, तेथे (त्या चवरीत व पंख्यात) मी माझ्या प्राणाचा लय करीन व मग त्यांच्या शरीराची सेवा करणारा (वारा) मी होईन. ४३४. ज्या ज्या पोकळीत गुरु आपल्या परिवारासह असतील त्या पोकळीत मी आपल्या शरीरातील आकाश लयाला नेईन. ४३५. परंतु जिवंत असतांना अथवा मेल्यावर श्रीगुरूंची सेवा सोडणार नाही व एक निमिषभर (सुद्धा) गुरूंची सेवा लोकांवर सोपविणार नाही व अशी ही सेवा कोट्यवधि कल्पांचा काल मोजला तरी चालू राहील. ४३६. येथपर्यंत ज्याच्या मनाला गुरुसेवेविषयी उत्कट इच्छा असते आणि त्याचप्रमाणे तो सेवा करूनहि गुरुसेवेविषयी त्याची उत्कट इच्छा शिल्लक राहलेलीच असते, ४३७. (गुरुसेवेपुढे) तो रात्रदिवस जाणत नाही, थोडेफार म्हणत नाही आणि सेवेची दाटी असली म्हणजे तो प्रसन्न असतो. ४३८. गुरुसेवा करावयाची म्हटले म्हणजे तो आकाशाहून मोठा होतो व तो एकटा गुरूंची सर्व सेवा एकाच काळी करतो. ४३९. त्याच्या अंतःकरणाच्या वृत्तीपुढे शरीरच धाव घेते, त्याची प्रत्यक्ष कृति मनाशी सेवेच्या कामात चढाओढीची प्रतिज्ञा करते. ४४०. श्रीगुरूंच्या एखाद्या जराशा लीलेला तो आपल्या सर्व जीविताचे लोण करतो (म्हणजे आपले सर्व जीवित त्यांच्या थोड्याशा खेळावरून

श्रीगुरुचिया खेळा । लोण करी सकळा । जीविताचें ।। ४१ ।। जो गुरुदास्यें कृशु । जो गुरुप्रेमें सपोषु । गुरु आज्ञे निजवासु । आपणचि जो ।। ४२ ।। जो गुरुकुळें सुकुलीनु । जो गुरुबंधुसौजन्यें सुजनु । जो गुरुसेवाव्यसनें सव्यसनु । निरंतर ।। ४३ ।। गुरुसंप्रदायधर्म । ते जयाचे वर्णाश्रम । गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जयाचें गा ।। ४४ ।। गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माय गुरु पिता । जो गुरुपूजेपरौता । मार्गु नेणे ।। ४५ ।। श्रीगुरूचें द्वार । तें जयाचें सर्वस्व सार । गुरुसेवकां सहोदर । प्रेमें भजे ।। ४६ ।। जयाचें वक्त्र । वाहे गुरुनामाचे मंत्र । गुरुवाक्यावांचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ।। ४७ ।। शिवतलें गुरुचरणीं । भलतें जें पाणी । तया तीर्थेयात्रे आणी । तीर्थें त्रैलोक्यींचीं ।। ४८ ।। श्रीगुरूचें उशिटें । लाहे जैं अवचटें । तैं तेणें लाभें विटे । समाधीसी ।। ४९ ।। कैवल्यसुखासाठीं । परमाणु घे किरीटी । उधळती पायांपाठीं । चालतां जे ।। ४५० ।। हें असो सांगों किती । नाहीं पारु गुरुभक्ती । परी गा उत्क्रांतमती । कारण हें ।। ५१ ।। जया इये भक्तीची चाड । जया इये विषयींचें कोड । जो हे सेवेवांचून गोड । न मनी कांहीं ।। ५२ ।। तो तत्त्वज्ञानाचा ठावो । ज्ञाना तेणेंचि आवो । हें असो तो देवो । ज्ञान भक्तु ।। ५३ ।। हें जाण पां साचोकारें । तेथ ज्ञान उघडेनि द्वारें । नांदत असे जगा पुरे । इया रीती ।। ५४ ।। जिये गुरुसेवेविखीं । माझा जीव अभिलाखी । म्हणोनि सोयचुकी । बोली केली ।। ५५ ।। एऱ्हवीं असतां हातीं खुळा । भजनावधानीं आंधळा । परिचर्येलागीं पांगुळा- । पासूनि मंदु ।। ५६ ।। गुरुवर्णनीं मुका । आळशी पोशिजे फुका । परि मनीं आथी निका । सानुरागु ।। ५७ ।। तेणेंचि पैं कारणें । हें स्थळ पोखणें । पडलें मज म्हणे । ज्ञानदेवो ।। ५८ ।। परि तो बोलु उपसाहावा । आणि वोळगे अवसरु देयावा । आतां म्हणेन जी बरवा । ग्रंथार्थुचि ।। ५९ ।। परिसा परिसा श्रीकृष्णु । जो भूतभारसहिष्णु । तो बोलतसे विष्णु । पार्थु ऐके ।। ४६० ।। म्हणे शुचित्व गा ऐसें । जयापाशीं दिसे । आंग मन जैसें । कापुराचें ।। ६१ ।। कां रत्नाचें दळवाडें । तैसें सबाह्य चोखडें । आंत बाहेरि एकें पाडें । सूर्यु जैसा ।। ६२ ।। बाहेरीं कर्में क्षाळला । भितरीं ज्ञानें उजळला । इहीं दोहीं परीं आला । पाखाळा एका ।। ६३ ।। मृत्तिका आणि जळें । बाह्य येणें मेळें । निर्मळु होय बोलें । वेदाचेनि ।। ६४ ।। भलतेथ बुद्धी बळी । रजें आरिसा उजळी । सौंदणी फेडी थिगळी ।

ओवाळून टाकतो). ४४१. जो गुरुसेवेच्या योगाने कृश झालेला असतो, जो गुरुप्रेमाने पुष्ट झालेला असतो व जो आपण स्वतः गुरूंच्या आज्ञेचे स्वतःच्या राहण्याचे ठिकाण असतो. ४४२. जो गुरूंच्या कुळामुळे चांगला कुलीन असतो, जो आपल्या गुरुबंधूवरील स्नेहाच्या योगाने भला मनुष्य ठरलेला असतो व जो नेहमी गुरुसेवेच्या छंदामुळे नादी असतो. ४४३. गुरुसंप्रदायाचे जे आचार असतात, ती ज्यांची वर्णाश्रम विहित कर्मे असतात. अरे, गुरुसेवा हे ज्यांचे नित्य कर्म असते. ४४४. गुरु हेच क्षेत्र, गुरु हीच देवता, गुरूच माता, गुरूच पिता; तो गुरुपूजेपलीकडे दुसरा मार्ग जाणत नाही. ४४५. श्रीगुरूंचे दार हेच ज्याचे सर्वस्वसार आहे, असा तो गुरुसेवकांना सख्ख्या भावाच्या प्रेमाने भजतो. ४४६. ज्याचे मुख गुरुनामांचा मंत्र धारण करते व गुरुवाक्यावाचून दुसऱ्या शास्त्राला हात लावीत नाही, ४४७. ज्या कोणत्याहि पाण्याला श्रीगुरुचरणांचा स्पर्श झाला आहे; त्या पाण्याला तीर्थ असे समजून त्रैलोक्यातील तीर्थे त्या पाण्यात आली आहेत असे तो समजतो. ४४८. त्याला जेव्हां श्रीगुरूंचे उच्छिष्ट अकस्मात् प्राप्त होते, तेव्हां त्या लाभापुढे तो समाधीस विटतो. ४४९. अर्जुना, श्रीगुरु चालत असतांना त्यांच्या पायामागे जी धूळ उडते, त्यातील रजःकण तो गुरुभक्त मोक्षसुखाच्या योग्यतेचे समजतो. ४५०. हे राहू दे. मी गुरुभक्तीसंबंधाने किती सांगू ? गुरूंवरील प्रेमाला अंत नाही, परंतु माझ्या बुध्दीत अफाट स्फूर्ति झाली, हेच या विस्ताराचे कारण आहे. ४५१. ज्याला या भक्तीची इच्छा आहे, ज्याला या विषयीचे कौतुक आहे व जो या सेवेवाचून दुसरे काही चांगले मानीत नाही, ४५२. तो पुरुष तत्त्वज्ञानाचे ठिकाण आहे. ज्ञानाला त्याच्याच योगाने इभ्रत असते. हे वर्णन पुरे. अशी गुरूची सेवा करणारा जो आहे, तो देव आहे व ज्ञान त्याचा भक्त आहे. ४५३. ह्या रीतीने खरोखर तेथे (त्या गुरुभक्ताच्या ठिकाणी) जगाला पुरेल इतके ज्ञान उघड्या दाराने नांदते, हे तू खरोखर समज. ४५४. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,) ह्या गुरुसेवेविषयी माझ्या अंतःकरणात उत्कट इच्छा आहे. म्हणून मर्यादा सोडून मी गुरुभक्तीचे व्याख्यान केले. ४५५. नाही तर मी गुरुसेवेविषयी हात असून थोटा आहे, डोळे असून मी भजनाकडे लक्ष देण्याचे कामी आंधळा आहे व सेवा करण्याविषयी पाय असून पांगळ्यापेक्षा मंद आहे. ४५६. वाचा असून गुरुवर्णनाविषयी मुका व ज्यास फुकट पोसावे लागते असा मी आळशी आहे; परंतु माझ्या मनामध्ये गुरुभक्तीविषयी चांगले प्रेम आहे. ४५७. त्याच कारणामुळे मला ह्या (आचार्योपास्ति) पदाचे व्याख्यान इतके विस्तृत करणे भाग पडले, असे ज्ञानदेव म्हणतात. ४५८. तरी ते माझे लांबलचक व्याख्यान सहन करावे आणि मला सेवा करण्याला सवड द्यावी. आता पुढे ग्रंथाचा अर्थच चांगल्या रीतीने सांगेन. ४५९. ऐका ! ऐका ! भूतांचे ओझे सहन करणारा विष्णु जो श्रीकृष्ण, तो बोलत आहे व अर्जुन ऐकत आहे. ४६०. श्रीकृष्ण म्हणतात, ज्याप्रमाणे कापूर हा आत व बाहेर दोन्ही बाजूंनी स्वच्छ असतो, त्याप्रमाणे ज्याचे शरीर आणि अंतःकरण ही शुद्ध असतात, अर्जुना तशा प्रकारचे शुचित्व ज्याच्या ठिकाणी असते. ४६१. जसे रत्नाचे स्वरूप आतबाहेर चोख असते; अथवा सूर्य जसा आतबाहेर एकसारखा (प्रकाशमय) असतो. ४६२. (तसा) बाहेरचा भाग कर्मानें धुऊन काढला व आतलाहि ज्ञानाने स्वच्छ केला; अशारीतीने जो या दोन्ही प्रकारांनी शुद्धत्वाला प्राप्त झाला आहे. ४६३. वेदांच्या आज्ञेप्रमाणे माती आणि पाणी, यांच्या योगाने बाह्य जे शरीर ते निर्मळ होते. ४६४. बुद्धीच्या बळाने वाटेल तेथे आरसा धुळीने (मातीने हवा तसा) स्वच्छ करता येतो व परिटाच्या भट्टीच्या पात्रातील पाणी वस्त्राचे डाग

वस्त्रांचिया ॥ ६५ ॥ किंबहुना इयेपरी । बाह्य चोख अवधारीं । आणि ज्ञानदीपु अंतरीं । म्हणौनि शुद्ध ॥ ६६ ॥ एऱ्हवीं तरी पांडुसुता । आंत शुद्ध नसतां । बाहेरि कर्म तो तत्त्वतां । विटंबु गा ॥ ६७ ॥ मृत जैसा शृंगारिला । गाढव तीर्थीं न्हाणिला । कडुदुधिया माखिला । गुळें जैसा ॥ ६८ ॥ वोस गृहीं तोरण बांधिले । कां उपवासी अन्नें लिंपिलें । कुंकुसेंदुर केलें । कांतहीने ॥ ६९ ॥ कळस ढिमाचे पोकळ । जळो वरीले झळाळ । काय करूं चित्रींव फळ । आंतु शेण ॥ ४७० ॥ तैसें कर्मवरिचिलेकडां । न सरे थोर मोलें कुडा । नव्हे मदिरेचा घडा । पवित्र गंगे ॥ ७१ ॥ म्हणोनि अंतरीं ज्ञान व्हावें । मग बाह्य लाभेल स्वभावें । वरि ज्ञानकर्में संभवे । ऐसें कें जोडे ॥ ७२ ॥ यालागीं बाह्य विभागु । कर्में धुतला चांगु । आणि ज्ञानें फेडिला वंगु । अंतरींचा ॥ ७३ ॥ तेथ अंतरबाह्य गेलें । निर्मळत्व एक जाहलें । किंबहुना उरलें । शुचित्वचि ॥ ७४ ॥ म्हणोनि सद्भाव जीवगत । बाहेरि दिसती फांकत । ते स्फटिकगृहींचे डोलत । दीप जैसे ॥ ७५ ॥ विकल्प जेणें जेणें उपजे । नाथिली विकृति निपजे । अप्रवृत्तीचीं बीजें । अंकुर घेती ॥ ७६ ॥ तें आइके देखे अथवा भेटे । परि मनीं कांहींचि नुमटे । मेघरंगें न कांटे । व्योम जैसें ॥ ७७ ॥ एऱ्हवीं इंद्रियांचेनि मेळें । विषयांवरी तरी लोळे । परि विकाराचेनि विटाळें । लिंपिजेना ॥ ७८ ॥ भेटलेया वाटेवरी । चोखी आणि माहारी । तेथ नातळे तियापरी । राहाटों जाणे ॥ ७९ ॥ कां पतिपुत्रांतें आलिंगी । एकचि ते तरुणांगी । तेथ पुत्रभावाचां आंगीं । न लगेचि कामु ॥ ४८० ॥ तैसें हृदय चोख । संकल्प-विकल्पीं सनोळख । कृत्याकृत्य विशेख । फुडें जाणे ॥ ८१ ॥ पाणियें हिरा न भिजे । आधणीं हरळु न शिजे । तैसी विकल्पजातें न लिंपिजे । मनोवृत्ती ॥ ८२ ॥ तया नांव शुचित्वपण । पार्था गा संपूर्ण । हे देखसी तेथ जाण । ज्ञान आहे ॥ ८३ ॥ आणि स्थिरता साचें । घर रिगाली जयाचें । तो पुरुष ज्ञानाचें । आयुष्य गा ॥ ८४ ॥ देह तरी वरीलीकडे । आपुलिया परि हिंडे । परि बैसका न मोडे । मानसींची ॥ ८५ ॥ वत्सावरूनि धेनूचें । स्नेह राना न वचे । नव्हती भोग सतियेचे । प्रेमभोग ॥ ८६ ॥ कां लोभिया दूर जाये । परि जीव ठेवाचि

नाहीसे करते. ४६५. फार काय सांगावे ! ऐक. याप्रमाणे त्यांचे शरीर शुद्ध असते व मनात ज्ञानरूपी दिवा असतो, म्हणून अंतर शुद्ध असते असे समज. ४६६. अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर आत मन शुद्ध नसतांना बाहेर केवळ शरीराने कर्म करणे ही विटंबना होय. ४६७. प्रेतास जसे अलंकार घालून सजविले किंवा गाढवाला जसे तीर्थात स्नान घातले अथवा कडू असलेला दुध्या भोपळा जसा गुळाने चोपडला, ४६८. ओसाड घराला जसे तोरण बांधले, किंवा उपाशी मनुष्याच्या अंगाला बाहेरून अन्न चोपडले अथवा विधवा स्त्रीने कुंकू व शेंदूर लावला; ४६९. आतून पोकळ व बाहेरून सोन्याचा मुलामा केलेले कळस जे असतात, त्यांच्या वरील नुसत्या दिखाऊ चकाकीला आग लागो. शेणाची फळांची चित्रे करून त्यांना बाहेरून रंग देऊन, जरी ती हुबेहूब फळांसारखी दिसणारी केली, तरी त्यांना घेऊन काय करावयाचे आहे ? कारण त्यांच्या आत शेण आहे. ४७०. आत शुद्ध नसून केवळ बाह्यात्कारी कर्म करणे हे त्याप्रमाणे आहे. वाईट पदार्थाला मोठी किंमत लावली तर तो खपत नाही. जशी दारूने भरलेली घागर गंगोदकात बुचकळली, तरी त्या योगाने ती घागर पवित्र होत नाही. ४७१. म्हणून मनामध्ये ज्ञान असावे, मग बाह्य शुद्धि सहजच प्राप्त होईल. पण ज्ञान व कर्म या दोहोंनी उत्पन्न होणारी अशी पवित्रता कोठे मिळेल ? ४७२. याकरिता अर्जुना, बाहेरील भाग कर्माने चांगला शुद्ध केलेला आहे आणि ज्ञानाने आतील मळ काढून टाकलेला आहे. ४७३. त्या स्थितीत आतील व बाहेरील शुचित्व, हा भेद गेला व दोन्ही शुचित्वे एक झाली, फार काय सांगावे ! केवळ एक शुचित्व मात्र राहिले. ४७४. म्हणून स्फटिकाच्या तावदानात ठेवलेले दिवे मंद मंद हालताना जसे बाहेरून दिसतात, तशा अंतःकरणातील चांगल्या मनोवृत्ति बाहेर (इंद्रियद्वारा) प्रगट झालेल्या दिसतात. ४७५. ज्या ज्या योगाने संशय उत्पन्न होतो, ज्या योगाने वाईट मनोविकार उत्पन्न होतात व ज्या योगाने कुकर्माची बीजे अंकुर घेतात (ज्या योगाने निषिद्ध कर्माकडे प्रवृत्ति होते). ४७६. अशा ज्या गोष्टी त्या ऐकिल्या, पाहिल्या किंवा भेटल्या, तरी त्या योगाने ज्याप्रमाणे मेघांच्या रंगाचे डाग आकाशावर पडत नाहीत, त्याप्रमाणे मनामध्ये कांही विकार उत्पन्न होत नाहीत. ४७७. एऱ्हवी इंद्रियांच्या संगतीने विषयांचा संबंध त्याला जरी घडला, तरी तो विटाळाच्या विकाराने लिप्त होत नाही. ४७८. वाटेवरून पवित्र स्त्री अथवा अपवित्र स्त्री ह्या दोघी गेल्या असता, ती वाट एकीच्या स्पर्शाने पवित्र होत नाही अथवा दुसरीच्या संगतीने ती अपवित्र होत नाही; तर ती वाट दोघींपासून अलिप्त असते, त्याप्रमाणे अलिप्तपणाने व्यवहारात वागण्याचे त्यास ठाऊक असते. ४७९. एकच तरुण स्त्री पतीला व पुत्राला आलिंगन देते; परंतु पुत्राला आलिंगन देतेवेळी तिच्या मनात जे पुत्राविषयी प्रेम असते, त्या प्रेमात कामाचा स्पर्श नसतो. ४८०. त्याप्रमाणे त्याचे हृदय शुद्ध असते. संकल्प व विकल्प, या दोघांची त्या अंतःकरणास ओळख असते. विशेषतः कृत्य आणि अकृत्य काय आहे, हे ते अंतःकरण पक्के जाणते. ४८१. जसा हिरा पाण्याने भिजत नाही, आधणात खडा शिजत नाही, त्याप्रमाणे कोणत्याहि मनोविकाराने त्या वृत्ति लिप्त होत नाहीत. ४८२. अर्जुना, यास पुरे शुचित्व म्हणतात. ही वर सांगितलेली शुचित्वाची लक्षणे तू जेथे पाहशील, तेथे ज्ञान आहे असे समज. ४८३. आणि ज्या पुरुषाच्या घरात स्थिरतेने खरोखर प्रवेश केला आहे, तो पुरुष ज्ञानाचे आयुष्य आहे. ४८४. त्या पुरुषाचा देह तर वरच्या दृष्टीने पाहिले असता, आपल्या स्वभावानुसार हिंडत असतो; परंतु मनातील विचारांची स्थिरता बिघडत नाही, ४८५. गाय जरी रानात गेली, तरी तिचे वासरावरील प्रेम रानात जात नाही. सती जाणाऱ्या स्त्रीचे भोग, म्हणजे वस्त्रालंकारादि उपचार ते प्रेमाचे भोग नसतात, कारण तिचे लक्ष पतीकडे लागलेले असते, ते भोगाकडे येत नाही. ४८६. अथवा लोभी पुरुष दूर जातो, परंतु त्याचा जीव ठेव्यापाशी राहतो, त्याप्रमाणे त्या स्थिरचित्त

ठाये। तैसा देहो चाळितां नव्हे। चळु चित्ता ॥ ८७ ॥ जातया अभ्रासवें। जैसें आकाश न धांवे। भ्रमणचक्रीं न भंवे। ध्रुव जैसा ॥ ८८ ॥ पांथिकाचिया येरझारा। सवें पंथु न वचे धनुर्धरा। कां नाहीं जेवीं तरुवरां। येणें जाणें ॥ ८९ ॥ तैसा चळणवळणात्मकीं। असोनि ये पांचभौतिकीं। भूतोर्मी एकी। चळिजेना ॥ ४९० ॥ वाहुटोळीचेनि बळें। पृथ्वी जैसी न ढळे। तैसा उपद्रवउमाळें। न लोटे जो ॥ ९१ ॥ दैन्यदुःखीं न तपे। भयशोकीं न कंपे। देहमृत्यु न वासिपे। पातलेनि ॥ ९२ ॥ आर्तिआशापडिभरें। वयव्याधीगजरें। उजू असतां पाठिमोरें। नव्हे चित्त ॥ ९३ ॥ निंदा निस्तेज दंडी। कामलोभा वरपडी। परी रोमा नव्हे वांकुडी। मानसाची ॥ ९४ ॥ आकाश हे वोसरो। पृथ्वी वरि विरो। परी नेणे मोहरों। हृदयवृत्ती ॥ ९५ ॥ हाती हाला फुलीं। पासवणा जेवीं न घाली। तैसा नोहोटे दुर्वाक्यशेलीं। सेलिला सांता ॥ ९६ ॥ क्षीरार्णवाचां कल्लोळीं। कंपु नाहीं मंदराचळीं। कां आकाश न जळे जाळीं। वणवियाचां ॥ ९७ ॥ तैशा आल्या गेल्या ऊर्मी। नव्हे गजबज मनोधर्मी। किंबहुना धिरु क्षमीं। कल्पांतींही ॥ ९८ ॥ पैं स्थैर्य ऐसी भाष। बोलिजे जे सविशेष। ते हे दशा गा देख। देखणेया ॥ ९९ ॥ हें स्थैर्य निधडें। जेथ आंगें जीवें जोडें। तें ज्ञानाचें उघडें। निधान साचें ॥ ५०० ॥ आणि इसाळु जैसा घरा। कां दंदिया हतियेरा। न विसंबे भांडारा। बद्धकु जैसा ॥ १ ॥ एकलौतिया बाळका-। वरि पडौनि ठाके अंबिका। मधुविषीं मधुमक्षिका। लोभिणी जैसी ॥ २ ॥ अर्जुना जो यापरी। अंतःकरण जतन करी। नेदी उभें ठाको द्वारीं। इंद्रियांचां ॥ ३ ॥ म्हणे काम बागुल ऐकेल। हे आशा सियारी देखैल। तरी जीवा टेंकैल। म्हणोनि बिहे ॥ ४ ॥ बाहेरी धीट जैसी। दाटुगा पति कळासी। करी टेहणी तैसी। प्रवृत्तीसीं ॥ ५ ॥ सचेतनीं वाणेपणें। देहासकट आटणें। संयमावरी करणें। बुझूनि घाली ॥ ६ ॥ मनाचां महाद्वारीं। प्रत्याहाराचिया ठाणांतरीं। जो यमदम शरीरीं। जागवी उभे ॥ ७ ॥ आधारीं नाभीं कंठीं। बंधत्रयाचीं घरटीं। चंद्रसूर्यसंपुटीं। सुये चित्त ॥ ८ ॥ समाधीचे शेजेपासीं।

पुरुषाचा देह जरी फिरत असला, तरी त्याच्या चित्ताला चंचलता नसते. ४८७. इकडून तिकडे फिरणाऱ्या मेघांबरोबर जसे आकाश धावत नाही, अथवा गति असलेल्या ग्रहांच्या चक्राबरोबर जसा ध्रुवाचा तारा फिरत नाही; ४८८. अर्जुना, वाटसरूंच्या येण्याजाण्याबरोबर जसा रस्ता चालत नाही अथवा ज्याप्रमाणे वृक्षास जाणेयेणे नाही. ४८९. त्याप्रमाणे चलनवलन करणाऱ्या या पंचमहाभूतात्मक देहात तो स्थिरचित्त पुरुष असूनहि, प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी असणाऱ्या क्षुधादि सहा ऊर्मींपैकी एकीनेहि त्याच्या चित्ताची गडबड होत नाही. ४९०. वावटळीच्या बळाने पृथ्वी जशी हालत नाही, त्याप्रमाणे उपद्रवांच्या लोंढ्यानी तो वाहवला जात नाही. ४९१. दारिद्र्यापासून होणाऱ्या त्रासामुळे दुःखी होत नाही आणि भय व शोक यांनी कांपत नाही. शरीराला मृत्यु आला असता भयाने याची गाळण उडत नाही. ४९२. कोणती एखादी मानसिक पीडा आणि आशा यांच्या भराने व म्हातारपण आणि रोग यांच्या गडबडीने त्याचे चित्त जे नीट आत्मसन्मुख झालेले असते, ते पुन्हा बहिर्मुख होत नाही. ४९३. निंदा व अपमान यांचे तडाखे बसले, अथवा काम व लोभ हे जरी त्याच्या अंगावर येऊन आदळले, तरी त्याच्या मनाचा एक बाल वाकडा होत नाही. ४९४. आकाश नाहीसे होवो, शिवाय पृथ्वी विरघळून जावो, परंतु त्याच्या मनोवृत्तीला आत्म्यास सोडून परत फिरण्याचे माहीत नसते. ४९५. हत्तीला फुलांनी मारले असता तो ज्याप्रमाणे माघारी फिरत नाही, त्याप्रमाणे त्याच्यावर शेलक्या अपशब्दांचा मारा केला असता जो निस्तेज होत नाही. ४९६. क्षीरसमुद्राच्या लाटांनी जसा मंदर पर्वत कापत नाही अथवा आकाश जसे वणव्याच्या जाळाने जळत नाही. ४९७. त्याप्रमाणे शोकमोहादि उर्मींच्या लाटा आल्या गेल्या, तरी त्याच्या (चित्तस्थिरतेमध्ये) गडबड उडत नाही. फार काय सांगावे ! कल्पांतसमय जरी आला तरी तो धैर्यवान् सहनशील असतो. ४९८. हे डोळस अर्जुना, स्थैर्य या नांवाने जिचे विशेष वर्णन केले जाते, ती हीच अवस्था होय, असे समज. ४९९. हे न ढळणारे स्थैर्य ज्या पुरुषात शरीराच्या व मनाच्या ठिकाणी प्राप्त झाले आहे, तो पुरुष ज्ञानाचा खरा उघडा ठेवा आहे. ५००. आणि ब्रह्मराक्षस अथवा अस्सल सर्प जसा (आपले धन असलेल्या) घराला विसरत नाही किंवा योद्धा जसा हत्याराला विसरत नाही; अथवा लोभी पुरुष जसा आपल्या खजिन्याला विसरत नाही. ५०१. एकुलत्या एका मुलाला जशी आई कधी विसंबत नाही अथवा जशी मधमाशी मधाविषयी लोभी असते. ५०२. अर्जुना, याप्रमाणे जो आपल्या अंतःकरणाला जपतो व इंद्रियांच्या द्वारात अंतःकरणाला उभे राहू देत नाही. ५०३. तो म्हणतो की, माझे अंतःकरण जर इंद्रियांच्या द्वारांत गेल्याचे त्या इंद्रियांच्या ठिकाणी असलेल्या कामाने ऐकले तर तो कामरूपी बागुलबोवा त्या अंतःकरणाला झपाटील व मग त्या कामाच्या तडाक्यातून सुटणे कठीण ! तसेच इंद्रियांच्या ठिकाणी असणारी आशारूपी डाकीण, ही अंतःकरणाला इंद्रियांच्या द्वारी पाहिल्याबरोबर त्याला झपाटील. मग जीवावरच येऊन बेतेल, म्हणून तो पुरुष भितो. ५०४. ज्याप्रमाणे घराबाहेर ढालगजपणाने वागणाऱ्या स्त्रीला, तिचा दांडगा नवरा बाहेर फिरकू न देता तिला घरात कोंडून ठेवतो; त्याप्रमाणे आपली मनोवृत्ति बाहेर इंद्रियांकडे जाऊ नये, म्हणून तिच्यावर जो पहारा करतो; ५०५. चित्ताला संकोच होण्याकरिता देहासुद्धा झिजतो व इंद्रियांची समजूत घालून, त्यांना चुचकारून निग्रहावर आणून ठेवतो. ५०६. या शरीरात मनरूपी महाद्वारात, अंतर्मुखतेच्या पहाऱ्याच्या जागेत जो यम व दम यांना उभे जागे ठेवतो, ५०७. गुद व मेद यांच्या मध्यभागी आधारचक्राच्या ठिकाणी मूळबंधाची व नाभीमध्ये मणिपूरचक्राच्या ठिकाणी ओडियाणा बंधाची व कंठामध्ये विशुद्धचक्राच्या ठिकाणी जालंदर बंधाची, याप्रमाणे तीन बंधांची गस्त घालतो आणि इडा व पिंगळा यांच्या संगमस्थानी म्हणजे सुषुम्नेत चित्त घालतो, ५०८. समाधिरूपी

बांधोनि घाली ध्यानेंसीं । चित्त चैतन्यसमरसीं । आंतु रते ॥ ९ ॥ अगा अंतःकरणनिग्रहो जो । तो हा हें जाणिजो । हा आथी तेथ विजयो । ज्ञानाचा पैं ॥ ५१० ॥ जयाची आज्ञा आपण । शिरीं वाहे अंतःकरण । मनुष्याकारें जाण । ज्ञानचि तो ॥ ११ ॥

इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

आणि विषयांविखीं । वैराग्याची निकी । पुरवणी मानसीं कीं । जिती आथी ॥ १२ ॥ वमिलेया अन्ना । लाळ न घोंटी जेवीं रसना । आंग न सूये आलिंगना । प्रेताचिया ॥ १३ ॥ विष खाणें नागवे । जळत घरीं न रिगवे । व्याघ्रविवरां न वचवे । वस्ती जेवीं ॥ १४ ॥ धडाडीत लोहरसीं । उडी न घालवे जैसी । न करवे उशी । अजगराची ॥ १५ ॥ अर्जुना तेणें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे । नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें । कांहींच जावों ॥ १६ ॥ जयाचां मनीं आलस्य । देहीं अतिकार्श्य । यमदमीं सामरस्य । जयासि गा ॥ १७ ॥ तपोव्रतांचा मेळावा । जयाचां ठायीं पांडवा । युगांत जया गांवा- । आंतु येतां ॥ १८ ॥ बहु योगाभ्यासीं हांव । विजनाकडे धांव । न साहे जो नांव । संघाताचें ॥ १९ ॥ नाराचाचीं आंथुरणें । पूयपंकीं लोळणें । तैसे लेखी भोगणें । ऐहिकींचें ॥ ५२० ॥ स्वर्गातें मानसें । ऐकोनि मानी ऐसें । कुहिलें पिशित जैसें । श्वानाचें कां ॥ २१ ॥ तें हें विषयवैराग्य । जें आत्मलाभाचें भाग्य । येणें ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती ॥ २२ ॥ ऐसा उभयभोगीं त्रासु । देखसी जेथ बहुवसु । तेथ जाण रहिवासु । ज्ञानाचा तूं ॥ २३ ॥ आणि सचाडाचिये परी । इष्टापूर्ते करी । परि केलेपण शरीरीं । वसों नेदी ॥ २४ ॥ वर्णाश्रमपोषकें । कर्में नित्यनैमित्तिकें । तयांमाजीं कांहीं न ठके । आचरतां ॥ २५ ॥ परि हें मियां केलें । कीं हें माझेनि जालें । ऐसें नाहीं ठेविलें । वासनेमाजीं ॥ २६ ॥ जैसें अवचितपणें । वायूसि सर्वत्र विचरणें । का निरभिमान उदैजणें । सूर्याचें जैसें ॥ २७ ॥ कां श्रुति स्वभावता बोले । गंगा काजेविण चाले । तैसें अवष्टंभहीन भलें । वर्तणें जयाचें ॥ २८ ॥ ऋतुकाळीं तरी फळती । परी फळलो हें नेणती । तयां वृक्षांचिये ऐसी वृत्ती । कर्मीं सदा ॥ २९ ॥ एवं मनीं कर्मीं बोलीं । जेथ अहंकारा उखी जाहली । एकावळीची काढिली । दोरी जैसी ॥ ५३० ॥ संबंधेंवीण जैसीं । अभ्रें असती आकाशीं । देहीं कर्में तैसीं । जयासि गा ॥ ३१ ॥ मद्यपाआंगींचें वस्त्र । लेपाहातीचें शस्त्र । बैलावरी शास्त्र । बांधलें आहे ॥ ३२ ॥ तया पाडें

शय्येजवळ ध्यानाला बांधून टाकतो (म्हणजे समाधि लागेपर्यंत ध्यान दृढ करतो) व चित्त आणि चैतन्य यांच्या समरसतेने अंतर्मुखतेत रममाण होतो, ५०९. अर्जुना, अंतःकरणनिग्रह जो म्हणतात, तो हा, हे समज व जेथे हा (अंतः-करणनिग्रह) आहे, तेथेच ज्ञानाचा विजय आहे. ५१०. ज्याची आज्ञा अंतःकरणाला शिरसावंद्य असते, तो मनुष्यरूपाने साक्षात् ज्ञानच आहे, असे समज. ५११.

इंद्रियांच्या विषयांच्या ठिकाणी वैराग्य, (कर्माच्या विषयी) अहंकाराचा अभाव, जन्म, मृत्यु, म्हातारपण, रोग, दुःख व दोष यांचे अनुदर्शन, ८.

आणि विषयांच्या संबंधाने ज्याच्या मनात वैराग्याचा चांगला जिवंत पुरवठा असतो, ५१२. ओकलेल्या अन्नासंबंधी ज्याप्रमाणे जीभ लाळ घोटीत नाही अथवा प्रेतास आलिंगन देण्याकरिता जसे कोणीहि अंग पुढे करीत नाही; ५१३. जसे (कोणालाहि) विष खाववत नाही; जळत असलेल्या घरात प्रवेश करवत नाही व वाघाच्या दरीमध्ये वस्ती करण्याकरिता जाववत नाही, ५१४. रसरशीत तापलेल्या लोखंडाच्या रसामध्ये जशी उडी घालवत नाही किंवा अजगराची उशी करवत नाही; ५१५. अर्जुना, तितक्या मानाने ज्याला विषयांची गोष्ट आवडत नाही व जो इंद्रियांच्या द्वाराने (मनाकडे) कोणत्याच विषयाला जाऊ देत नाही, ५१६. ज्याच्या मनात विषयसेवनाचा कंटाळा असतो, देहाच्या ठिकाणी रोडपणा असतो व यमदम करण्यात ज्याला आनंद वाटतो; ५१७. अर्जुना, ज्याच्या ठिकाणी तपांची व व्रतांची गर्दी असते व ज्याला गावात येताना प्रलयकालाप्रमाणे संकट वाटते; ५१८. योगाभ्यासाविषयी ज्याची अति उत्कट इच्छा असते व एकांतात राहण्यासंबंधाने ज्याच्या मनाची ओढ असते व जनसमुदायाचे ज्याला नांवहि सहन होत नाही. ५१९. बाणांच्या शय्येवर जसे निजणे अथवा पुवाच्या चिखलात जसे लोळणे, तसे तो इहलोकीचे भोग भोगणे मानतो. ५२०. स्वर्गाचे भोग ऐकून मनाने असे मानतो की, ते जसे कुत्र्याचे कुजलेले मांस आहेत. ५२१. वर सांगितलेले विषयांविषयीचे वैराग्य हे आत्मप्राप्तीचे दैवच आहे. याच्यामुळे साधक ब्रह्माच्या आनंदाचा उपभोग घेण्यास लायक होतात. ५२२. जेथे असा ऐहिक व पारत्रिक भोगासंबंधाने अत्यंत कंटाळा तुला दिसेल तेथे ज्ञानाची वस्ती आहे असे समज. ५२३. आणि सकाम पुरुषांप्रमाणे इष्टापूर्त कर्मे करतो; परंतु केल्याचा फुंज शरीरात राहू देत नाही. ५२४. वर्णाश्रमधर्माला पोषक अशी नित्यनैमित्तिक कर्मे करीत असता, त्यात कांहीहि कमी नसते. ५२५. परंतु हे कर्म मी केले अथवा माझ्याने सिद्धीला गेले, असा अहंकार वासनेमध्ये ठेवलेला नाही. ५२६. ज्याप्रमाणे हेतूवाचून वायूचा सर्वत्र संचार असतो. किंवा सूर्याचे उगवणे जसे निरभिमान असते. ५२७. अथवा वेद जसे स्वभावतः बोलतात अथवा गंगा नदी जशी हेतूवाचून वाहते, त्याप्रमाणे अहंकारावाचून ज्याचे चांगले वागणे असते. ५२८. वृक्षास योग्य ऋतु-काळात तर फळे येतात परंतु आपणास फळे आली, हे वृक्ष जाणत नाहीत, त्या वृक्षांप्रमाणे सर्व कर्मांमध्ये त्या पुरुषाच्या मनाची स्थिति नेहमी असते. ५२९. याप्रमाणे जशी एकपदरी माळेची दोरी काढली असता तिचे मणि जसे गळून पडतात, त्याप्रमाणे जेथे मनातून, कर्मातून आणि वाचेतून अहंकाराची हकालपट्टी होते. ५३०. ज्याप्रमाणे आकाशातील ढग आकाशात चिकटल्याशिवाय असतात, त्याप्रमाणे देहात झालेली जी त्याची कर्मे, त्या कर्मांच्या ठिकाणी त्याचा अहंकार असल्याशिवाय ती कर्मे असतात. ५३१. मद्यपान केलेल्या मनुष्यास जशी आपल्या वस्त्राची आठवण नसते, किंवा चित्राच्या हातात दिलेल्या शस्त्राचे जसे त्या चित्रास भान नसते. अथवा बैलाच्या पाठीवर लादलेल्या शास्त्रांच्या पोथ्यांची त्याला जाणीव नसते. ५३२. त्याप्रमाणे त्याला (आपण) देहामध्ये आहो, अशी आठवण नसते, त्याच्या त्या स्थितीला

देहीं । जया आहे हे सेचि नाहीं । निरहंकारता पाहीं । तया नांव ॥ ३३ ॥ हें संपूर्ण जेथें दिसे । तेथेंचि ज्ञान असे । इयेंविषीं अनारिसें । बोलों नये ॥ ३४ ॥ आणि जन्ममृत्युदुःखें । व्याधिवार्धक्यकलुषें । इयें आंगा न येतां देखे । दुरूनि जो ॥ ३५ ॥ साधकु विवसिया । कां उपसर्गु योगिया । पावे उणेयापुरेया । वोथंबा जेवीं ॥ ३६ ॥ वैर जन्मांतरींचें । सर्पा मनौनि न वचे । तेवीं अतीता जन्माचें । उणें जो वाहे ॥ ३७ ॥ डोळां हरळ न विरे । घायीं कोत न जिरे । तैसें काळींचें न विसरे । जन्मदुःख ॥ ३८ ॥ म्हणे पूयगर्तें रिगाला । अहा मूत्ररंध्रें निघाला । कटा मियां चाटिला । कुचस्वेदु ॥ ३९ ॥ ऐसिऐसियापरी । जन्माचा कांटाळा धरी । म्हणे आतां तें न करीं । जेणें ऐसें होय ॥ ५४० ॥ हारी उमचावया । जुंवारी जैसा ये डाया । कीं वैरा बापाचेया । पुत्र जचे ॥ ४१ ॥ मारिलियाचेनि रागें । पाठीचा जेवीं सूड मागे । तेणें आक्षेपें लागे । जन्मापाठीं ॥ ४२ ॥ परि जन्मती ते लाज । न सांडी जयाचें निज । संभाविता निस्तेज । न जिरे जेवीं ॥ ४३ ॥ आणि मृत्यु पुढें आहे । तोचि कल्पांतीं कां पाहे । परि आजीचि होये । सावधु जो ॥ ४४ ॥ माजीं अथांव म्हणता । थडियेची पांडुसुता । पोहणार आइता । कासे जेवीं ॥ ४५ ॥ कां न पवतां रणाचा ठावो । सांभाळिजे जैसा आवो । वोडण सुइजे घावो । न लगतांचि ॥ ४६ ॥ पाहेचा पेणा वाटबंधा । तंव आजीचि होईजे सावधा । जीव न निगतां औषधा । धांविजे जेवीं ॥ ४७ ॥ येऱ्हवीं ऐसें घडे । जो जळतां घरीं सांपडे । तो मग न पवाडे । कुहा खणों ॥ ४८ ॥ चोंढिये पाथरू गेला । तैसेनि जो बुडाला । तो बोंबेहिसकट निमाला । कोण सांगे ॥ ४९ ॥ म्हणोनि समर्थेंसि वैर । जया पडिलें हाडखाइर । तो जैसा आठही पाहर । परजूनि असे ॥ ५५० ॥ नातरी केळवली नोवरी । का संन्यासी जियापरी । तैसा न मरतां जो करी । मृत्युसूचना ॥ ५१ ॥ पैं गा जो ययापरी । जन्मेंची जन्म निवारी । मरणें मृत्यु मारी । आपण उरे ॥ ५२ ॥ तया घरीं ज्ञानाचें । सांकडें नाहीं साचें । जया जन्ममृत्यूचें । हृदयीं शल्य ॥ ५३ ॥ आणि तयाचिपरी जरा । न टेंकता शरीरा । तारुण्याचिया भरा- । माजीं देखे ॥ ५४ ॥ म्हणे आजिचां अवसरीं । पुष्टि जे शरीरीं ।

निरहंकारता हे नांव आहे, असे समज. ५३३. ही निरहंकारता जेथे संपूर्ण दिसेल, तेथेच ज्ञान आहे, याविषयी अन्यथा बोलू नये. ५३४. आणि जन्म, मृत्यु, दुःख, रोग, जरा आणि पातके ही अंगावर आली नाहीत, तोच जो दुरून (प्राप्त होण्याच्या आधीपासूनच) पाहातो. ५३५. जसे ठेव्यावर असलेल्या पिशाचाचा आधी प्रतिबंध दूर करण्याविषयी मांत्रिक जसा दक्ष असतो, अथवा योगाभ्यासास येणाऱ्या अडथळ्यासंबंधाने योगी जसा दक्ष असतो, किंवा भिंत वाकडीतिकडी येऊ नये, म्हणून गवंडी जसा आधीच ओळंब्याची व्यवस्था करून ठेवतो. ५३६. जसे सर्पाच्या मनातून जन्मांतरीचे वैर जात नाही, त्याप्रमाणे मागील जन्मातील दोष जो मनात बाळगतो. ५३७. डोळ्यात गेलेला खडा जसा डोळ्यात विरघळत नाही (म्हणजे सारखा खुपत राहतो), अथवा जखमेत जसे शस्त्र जिरत नाही, (तर ते एकसारखे खुपत राहाते) त्याप्रमाणे जो मागील जन्मांचे दुःख विसरत नाही. ५३८. तो म्हणतो, हाय ! हाय ! मी कसा या (जन्मामुळे) पुवाच्या खड्ड्यात शिरलो व मूत्रद्वाराने बाहेर निघालो, अरेरे ! मी स्तनावरील घाम चाटला. ५३९. याप्रमाणे जन्माचा तिरस्कार बाळगतो व तो म्हणतो की, ज्यायोगाने (जन्म घ्यावा लागेल) असे भोगावे लागेल ते मी आता करणार नाही. ५४०. पणास लावून हरलेले द्रव्य परत मिळविण्याकरिता, जुगार खेळणारा जसा पुन्हा डाव खेळण्यास तयार होतो; अथवा वडिलांच्या वैराबद्दल जसा मुलगा (सूड घेण्यास) परिश्रम करतो. ५४१. (वडील भावाला) मारल्याच्या रागाने जसा पाठचा भाऊ सूड घेण्याची खटपट करतो, तितक्या हट्टाने जो जन्माचे पाठीस लागतो, ५४२. परंतु संभावित मनुष्यास जसा अपमान सहन होत नाही, त्याप्रमाणे ज्याच्या मनाला जन्मास आल्याबद्दलची लाज केव्हांहि सोडीत नाही. ५४३. आणि पुढे येणारा मृत्यु कल्पांताइतका जरी दूर असला, तरी तो आजच सावध असतो, ५४४. नदीमध्ये अथांग पाणी आहे असे म्हणताच, अर्जुना, पोहावयास तयार झालेला मनुष्य काठावर असताच जसा कासोटा बळकट घालतो. ५४५. अथवा युद्धाच्या जागी जाण्यापूर्वीच जसे आपले अवसान सांभाळावे अथवा शस्त्राचा घाव लागण्यापूर्वीच ढाल पुढे करावी, ५४६. उद्याचा मुक्काम वाटमाऱ्याचा आहे, म्हणून जसे आजच सावध व्हावे अथवा जीव जाण्यापूर्वीच औषधाकरिता धावाधाव करावी. ५४७. (पुढे येणाऱ्या संकटाची जर आधी सावध होऊन तरतूद करून ठेवली नाही) तर ज्याप्रमाणे जो जळत्या घरात सांपडतो तो जसा आपल्या सामर्थ्याने (आयत्या वेळी) विहीर खणू शकत नाही, तसे होते. ५४८. खोल पाण्यात जसा दगड पडला, त्याप्रमाणे जो पाण्यात बुडाला, तो 'मी बुडतो' अशा ओरडण्यासह मेला. आता तो याप्रमाणे मेला असे कोण सांगेल ? ५४९. म्हणून ज्याचे समर्थ पुरुषाशी हाडवैर पडले आहे, तो जसा आठहि प्रहर शस्त्र हातात घेऊन सज्ज असतो. ५५०. अथवा लग्नाचा निश्चय होऊन गडगनेर झालेली कुमारी माहेराविषयी उदासीन असते व सासरी जाण्याविषयी मनाची आगाऊ तयारी करून ठेवते; किंवा संन्यासी सर्वस्वाविषयी ज्याप्रमाणे अगोदरच उदासीन असतो, त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष मरण येण्याच्या अगोदरच तो पुढे येणाऱ्या मरणासंबंधी विचार करून उदास झालेला असतो. ५५१. अर्जुना, याप्रमाणे जो या मनुष्य जन्माने भावी जन्माचे निवारण करतो व जो या मनुष्यदेहाच्या मृत्यूने पुढे येणारा मृत्यु नाहीसा करतो व आपण (जन्मक्षयातीत अशा स्वरूपाने) उरतो. ५५२. अशारीतीने ज्याच्या अंतःकरणात जन्ममृत्यु हे काट्यासारखे सलत राहतात, त्याच्या ठिकाणी खरोखर ज्ञानाची कांहीच उणीव नसते. ५५३. आणि त्याचप्रमाणे शरीराला म्हातारपण येण्याच्या अगोदरच, ऐन उमेदीत असतांनाच जो पुढे येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दल विचार करतो. ५५४. तो म्हणतो, पहा, आजच्या वेळी (भर तारुण्यात) ही जी शरीरात पुष्टि आहे ती

ते पाहे होईल काचरी । वाळली जैसी ।। ५५ ।। निदैव्याचें व्यवसाय । तैसे ठाकती हातपाय । अमंत्रिया राज्याची परी आहे । बळा यया ।। ५६ ।। फुलांचिया भोगा- । लागीं प्रेम टांगा । तें करेयाचा गुडघा । तैसें होईल ।। ५७ ।। वोढाळाचां खुरीं । आखरु आतें बुरी । ते दशा माझां शिरीं । पावेल गा ।। ५८ ।। पद्मदळेंसी इसाळे । भांडताति जे हे डोळे । ते होती पडवळें । पिकलीं जैसीं ।। ५९ ।। भंवईचीं पडळें । वोमथती सिनसाळें । उरु कुहिजेल जळें । आंसुवांचेनि ।। ५६० ।। जैसें बाभुळीचें खोड । गिरबडूनी जाती सरड । तैसें पिचडीं तोंड । सरकटिजेल ।। ६१ ।। रांधवणी वोलीपुढें । पऱ्हे उन्मादती खातवडे । तैसींचि यें नाकाडें । बिडबिडती ।। ६२ ।। तांबूलें ओठ राऊं । हांसतां दांत दाऊं । सनागर मिरऊं । बोल जेणें ।। ६३ ।। तयाचि पाहे या तोंडा । येईल जळंबटाचा लोंढा । इया उमळती दाढा । दातांसींहि ।। ६४ ।। कुळवाडी रिणें दाटलीं । कां वांकडिया ढोरें बैसलीं । तैसी नुठील कांहीं केली । जीभचि हे ।। ६५ ।। कुसळें कोरडीं । वारेनि जाती बरडीं । तैसी आपत्य तोंडीं । दाढियेसी ।। ६६ ।। आषाढींचेनि जळें । जैसीं झिरपती शैलाचीं मौळें । तैसे खांडीहूनि लाळे । पडती पूर ।। ६७ ।। वाचेसि अपवाडु । कानीं अनुघडु । पिंड गरुवा माकडु । होईल हा ।। ६८ ।। तृणाचें बुजवणें । आंदोळे वारेगुणें । तैसें येईल कांपणें । सर्वांगासी ।। ६९ ।। पायां पडती वेंगडी । हात वळती मुरकुंडी । बरवेपणा बागडी । नाचविजैल ।। ५७० ।। मळमूत्रद्वारें । होऊनि ठाकती खोंकरें । नवसियें होती इतरें । माझां निधनीं ।। ७१ ।। देखोनि थुंकील जगु । मरणाचा पडैल पांगु । सोयरियां उबगु । येईल माझा ।। ७२ ।। स्त्रियां म्हणती विवसी । बाळें जाती मूर्च्छी । किंबहुना चिळसी । पात्र होईन ।। ७३ ।। उभळीचा उजगरा । सेजेया साइलिया घरा । शिणवील म्हणती म्हातारा । बहुतांते हा ।। ७४ ।। ऐसी वार्धक्याची सूचणी । आपणिया तरुणपणीं । देखे मग मनीं । विटे जो गा ।। ७५ ।। म्हणे पाहे हें येईल । आणि आतांचें भोगितां जाईल । मग काय उरेल । हितालागीं ।। ७६ ।। म्हणोनि नाइकणें पावे । तंव आईकोनि घाली आघवें । पंगु न होतां जावें । तेथ जाय ।। ७७ ।। दिठी जंव जाये । तंव पाहावें तेतुलें पाहे । मूकत्वा आधीं वाचा वाहे । सुभाषितें ।। ७८ ।। हात होती खुळे । हें पुढील मोटकें कळे । आणि करूनि घाली सकळें । दानादिकें ।। ७९ ।। तेव्हां ऐसी दशा येईल

उद्या वाळलेल्या काचरीसारखी होईल. ५५५. दैवहीनाने केलेले सर्व उद्योग जसे आतबट्ट्याचे असतात, तसे हातापायांच्या सर्व सामर्थ्यास ओहोटी लागून ते थकतील. आज तारुण्यात असलेल्या सर्व शक्तीची परिस्थिति, प्रधान नसलेल्या राज्यासारखी दुबळी होणारी आहे. ५५६. फुलांच्या (सुवासाच्या) भोगाकरिता ज्या नाकाचे प्रेम गुंतलेले असते, ते (नाक) उंटाचा गुडघा जसा असतो, तसे विद्रूप व वास घेण्यास असमर्थ असे होईल. ५५७. ओढाळ गुरांच्या खुरांनी जशी गुरे बसण्याच्या जागेची दुर्दशा झालेली असते; त्याप्रमाणे माझ्या मस्तकाची अवस्था होईल. ५५८. कमळाच्या पाकळीशी स्पर्धेने भांडणारे जे हे डोळे, ते म्हातारपणात जशी पिकलेली पडवळे असतात, तसे होतील, ५५९, भिंवयीचे पडदे झाडाच्या जुन्या सालीप्रमाणे खाली लोंबतील व अश्रूंच्या पाण्याने ऊर कुजेल. ५६०. ज्याप्रमाणे बाभळीचे खोड सरड गिरबिडून टाकतात, त्याप्रमाणे तोंड थुंकीच्या पिचकारीने गिरबिडून जाईल. ५६१. स्वयंपाकाच्या चुलीपुढे खाचेत अगर चरात (उष्टे पाणी वगैरे साचून) जसे दुर्गंधीयुक्त बुडबुडे उसळतात, त्याप्रमाणे नाकात शेंबडाचे दुर्गंधीयुक्त बुडबुडे येतील, ५६२. ज्या मुखाचे ओठ मी विड्याने (हल्ली तारुण्यावस्थेत) रंगवितो व ज्यातील दांत हसतांना दाखवितो व ज्या मुखाने चांगले सुंदर बोलतो. ५६३. त्याच तोंडाला (उद्या म्हातारपणी) कफाचा लोंढा येईल आणि या दाढा दातांसकट उखडून जातील. ५६४. शेतकीचा धंदा जसा कर्जाने ग्रस्त झाला असता ऊर्जित दशेला येत नाही अथवा झडीच्या पावसाने जशी एकदा गुरे बसली म्हणजे ती उठत नाहीत, त्याप्रमाणे म्हातारपणी कांही केल्याने जीभ उठणार नाही. ५६५. माळ-जमिनीतील वाळलेली कुसळे जशी वाऱ्याने उडून जातात, त्याप्रमाणे मुखाच्या ठिकाणी दाढीची दुर्दशा होते. ५६६. आषाढ महिन्यातील पावसाच्या झडीने जशी पर्वताची शिखरे पाझरतात, त्याप्रमाणे दातांच्या खिंडींतून लाळेचे पूर वाहतील. ५६७. वाणीला नीट बोलण्याचे सामर्थ्य राहणार नाही, कानांची कवाडे बंद होतील व हे (पुष्ट असलेले) शरीर म्हाताऱ्या माकडासारखे बेडौल होईल, ५६८. गवताचे बुजगावणे जसे वाऱ्याने हालते, त्याप्रमाणे पुढे म्हातारपणी सर्वांगास कांपरे भरेल. ५६९. पायांत पाय अडकतील, हात वाकडे पडतील व हल्लीचा सुंदरपणा त्या वेळी (म्हातारपणी) सोंगासारखा नाचविला जाईल, ५७०. मळमूत्रांची द्वारे फुटक्या भांड्यांसारखी होतील व इतर लोक माझ्या मरणाविषयी नवस करतील. ५७१. अशी माझी अवस्था पाहून सर्व लोक माझ्यावर थुंकतील, मला लवकर मरण येणार नाही आणि सोयऱ्या-धायऱ्या लोकांना माझा कंटाळा येईल. ५७२. बायका मला पिशाच म्हणतील व मुले मला भिऊन मूर्छित होतील, फार काय सांगावे ! मी सर्वांच्या किळसेला पात्र होईन. ५७३. शेजारच्या घरात निजलेल्या माणसांना माझ्या खोकल्याच्या ढासेने होणाऱ्या जागरणामुळे 'हा म्हातारा पुष्कळांना शिणवील' असे ते म्हणतील. ५७४. असा (पुढे येणाऱ्या) म्हातारपणाचा इशारा जो आपल्या ठिकाणी तरुणपणी विचाराने पाहतो आणि मग जो त्याविषयी मनात विटतो. ५७५. तो मनात म्हणतो, उद्या ही वृद्धावस्था येईल आणि सध्याची तारुण्यावस्था विषयभोगात निघून जाईल, आपले हित साधण्यास काय उरणार आहे ? ५७६. म्हणून बहिरेपणा आला नाही, तोपर्यंत सर्व ऐकण्यास योग्य असेल ते सर्व ऐकून घेतो; पांगळे झालो नाही; तोपर्यंत आपणास जेथे (देवस्थाने, तीर्थे वगैरे ठिकाणी) जावयाचे असेल तेथे जातो. ५७७. जोपर्यंत दृष्टीचे सामर्थ्य टिकून राहिले आहे, तोपर्यंत जितके पाहावयाचे तितके पाहून घेतो आणि वाचा बंद होण्यापूर्वी सुभाषिते पाठ करून ठेवतो. ५७८. हात लुळे होतील, ही पुढील गोष्ट त्याला थोडीशी कळते आणि (म्हणून) तो हातांनी दानादि सर्व सत्कृत्ये करून टाकतो. ५७९. अशी अवस्था पुढे येईल त्या वेळी मन वेडे होईल, तेव्हां त्याच्या आधीच तो शुद्ध

पुढें । तैं मन होईल वेडें । तंव चिंतूनि ठेवी चोखडें । आत्मज्ञान ॥ ५८० ॥ जैसे चोर पाहे झोंबती । तंव आजीचि रुसिजे संपत्ती । कां झांकाझाकी वाती । न वचतां कीजे ॥ ८१ ॥ तैसें वार्धक्य यावें । मग जें वायां जावें । तें आतांचि आघवें । सवतें केलें ॥ ८२ ॥ आतां मोडूनि ठेलीं दुर्गें । कां वळित धरिलें खगें । तेथ उपेक्षूनि जो रिगे । तो नागवला कीं ॥ ८३ ॥ तैसें वृद्धाप्य होये । आलेपणें वायां जाये । जे तो शतवृद्ध आहे । नेणों कैंचा ॥ ८४ ॥ झाडिलीं कोळें झाडी । तया न फळे जेवीं बोंडीं । जाहला अग्नि तरी राखोंडी । जाळील काई ॥ ८५ ॥ म्हणोनि वृद्धाप्याचेनि आठवें । वृद्धाप्या जो नागवे । तयाचां ठायीं जाणावें । ज्ञान आहे ॥ ८६ ॥ तैसेचि नाना रोग । पडिघाती पुढां आंग । तंव आरोग्याचे उपेग । करूनि घाली ॥ ८७ ॥ सापाचां तोंडीं । पडिली जे उंडी । ते लाऊनि सांडी । प्रबुद्धु जैसा ॥ ८८ ॥ तैसा वियोग जेणें दुःखें । विपत्ति शोक पोखे । तें स्नेह सांडूनि सुखें । उदासु होय ॥ ८९ ॥ आणि जेणें जेणें कडे । दोष सूतील तोंडें । तयां कर्मरंध्रां गुंडे । नियमाचे दाटी ॥ ५९० ॥ ऐसऐसिया आइती । जयाची परी असती । तोचि तो ज्ञानसंपत्ती- । गोसावी गा ॥ ९१ ॥ आतां आणीकही एक । लक्षण अलौकिक । सांगेन आइक । धनंजया ॥ ९२ ॥

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

तरि जो या देहावरी । उदासु ऐसिया परी । उखिता जैसा बिढारीं । बैसविला आहे ॥ ९३ ॥ कां झाडाची साउली । वाटे जातां मीनली । घरावरी तेतुली । आस्था नाहीं ॥ ९४ ॥ साउली सरिसीच असे । परी असे हें नेणिजे जैसें । स्त्रियेचें तैसें । लोलुप्य नाहीं ॥ ९५ ॥ आणि प्रजा जे जाली । तियें वस्ती कीर आलीं । कां गोरुवें बैसलीं । रुखातळीं ॥ ९६ ॥ जो संपत्तीमाजी असतां । ऐसा गमे पांडुसुता । जैसा कां वाटे जातां । साक्षी ठेविला ॥ ९७ ॥ किंबहुना पुंसा । पांजरियामाजीं जैसा । वेदाज्ञेसी तैसा । बिहूनि असे ॥ ९८ ॥ एऱ्हवीं दारागृहपुत्रीं । नाहीं जया मैत्री । तो जाण पां धात्री । ज्ञानासि गा ॥ ९९ ॥ आणि महासिंधू जैसे । ग्रीष्मवर्षीं सरिसे । इष्टानिष्ट तैसें । जयाचां ठायीं ॥ ६०० ॥ कां तिन्ही काळ होतां । त्रिधा नव्हे

आत्मज्ञानाचा विचार करून ठेवतो. ५८०. जसे चोर उद्या द्रव्यावर तुटून पडतील, म्हणून आजच आपली संपत्ति आपल्यापासून दूर करावी, अथवा दिवा गेला नाही तोच झाकापाक करून ठेवावी; ५८१. त्याप्रमाणे म्हातारपण यावे आणि मग जे व्यर्थ जावे, ते आताच (तारुण्यातच) त्याने सर्व हातावेगळे करून टाकले. ५८२. आता जिकडे तिकडे किल्लेच किल्ले आहेत, अशा ठिकाणी, पक्षी आपल्या घरट्यांकडे परत फिरण्याच्या वेळी (ऐन संध्याकाळी) जर एखादा प्रवासी प्रवास करीत आला व त्या वेळी त्याने पुढे जाण्याचे टाकून जर किल्ल्यात प्रवेश केला, तर तो नागवला जाईल काय ? ५८३. तसे 'म्हातारपण येईल व जन्माला आलेपण व्यर्थ जाईल, कारण शंभर वर्षे आयुष्य आहे, (तेव्हा 'भर ज्वानीत मजा करू व पुढे परमार्थ करू' असे म्हणणारा) तो तरी शतायु आहे (की नाही) हे कोणास ठाऊक ? ५८४. तिळाचे झाड एकदा झाडून त्यातील सगळे तीळ निघाल्यावर पुन्हा जर ती कोळे झाडली, तर त्या कोळांच्या बोंडांतून जसे तीळ निघत नाहीत; तसेच अग्नि जरी असला पण तो एकदा राखोंडी झाला मग तो कोणत्याहि पदार्थास जाळू शकेल काय ? ५८५. (त्याप्रमाणे तारुण्यात शक्ति व बुद्धि विषयसेवनात खर्च झाल्यावर, म्हातारपणात शरीर काय करील ?) असे वृद्धावस्थेत होणाऱ्या दुर्दशेचे त्याला तारुण्यावस्थेत स्मरण असल्यामुळे, जो वृद्धावस्थेने ग्रासला जात नाही, त्याच्या ठिकाणी ज्ञान आहे, असे समजावे. ५८६. त्याचप्रमाणे नाना प्रकारचे रोग पुढे अंगावर आदळतील तेव्हां ते रोग येण्याच्या आधीच तो आरोग्याचा उपयोग करून घेतो. ५८७. सापाच्या तोंडात एखादा पडलेला पदार्थ प्राप्त झाला असता, शहाणा मनुष्य जसा तो पदार्थ टाकून देतो. ५८८. त्याप्रमाणे ज्या स्नेहाच्या योगाने वियोग व दुःखे, विपत्ति व शोक ही पोसली जातात, तो स्नेह टाकून जो समाधानवृत्ति ठेवून उदास होऊन राहतो. ५८९. आणि ज्या ज्या इंद्रियांच्या द्वाराने निषिद्ध आचरणे आपला चंचुप्रवेश करतील, त्या त्या कर्म करणाऱ्या इंद्रियरूपी बिळांत निग्रहाचे धोंडे ठोकून, तो ते प्रवेशाचे मार्गच बंद करतो. ५९०. अशा अशा सामग्रीने ज्याचा वागण्याचा प्रकार असतो, तोच तो अर्जुना, ज्ञानरूपी ऐश्वर्याचा मालक आहे असे समज. ५९१. आता आणखीहि एक ज्ञानाचे लोकोत्तर लक्षण सांगतो अर्जुना, ऐक. ५९२.

(देहासंबंधी) अनासक्ति, स्त्री, पुत्र, गृह, इत्यादिकांविषयी अलोलुपता व इष्ट अथवा अनिष्ट (प्रकार) घडले असता चित्ताचे समत्व कधीहि ढळू न देणे, ९.

तर बिऱ्हाडी बसविलेला वाटसरू जसा त्या बिऱ्हाडाविषयी उदास असतो, तशा प्रकाराने जो स्वतःच्या शरीराविषयी उदास असतो, ५९३. अथवा वाटेने जात असता मध्येच प्राप्त झालेल्या झाडाच्या सावलीवर ज्याप्रमाणे वाटसरूची आस्था नसते, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाचे स्वतःच्या घरावर किंचितहि ममत्व नसते. ५९४. आपली सावली आपल्याबरोबर नेहमी असते; परंतु ती सावली आपल्याबरोबर आहे, याची आपल्याला खबरहि नसते, त्याप्रमाणे स्त्रीविषयी ज्याला आसक्ति नसते, ५९५. आणि त्याला जी मुलेबाळे झालेली असतात, त्यांना तो खरोखर वस्तीला आलेल्या वाटसरूप्रमाणे मानतो अथवा झाडाखाली बसलेल्या गुरांसंबंधी झाड जसे उदास असते, (तसा तो ज्ञानी प्रजेसंबंधी उदास असतो). ५९६. अर्जुना, वाटेने जात असता कांही घडलेल्या गोष्टीविषयी, एखादा ठेवलेला साक्षीदार, ती गोष्ट पाहूनहि त्याविषयी जसा अनासक्त असतो, तसा तो सर्व ऐश्वर्यात नांदत असूनहि अनासक्त असल्याचे दिसते. ५९७. फार काय सांगावे ! राघू जसा पिंजऱ्यात असतो, तसा जो वेदाज्ञेला भिऊन संसारात असतो. ५९८. एऱ्हवी ज्याचे स्त्रीपुत्रगृहादिकांवर प्रेम नसते, तो पुरुष ज्ञानाला आधार आहे असे समज. ५९९. आणि महासागर जसे उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात सारखेच भरलेले असतात, त्याप्रमाणे ज्याच्या ठिकाणी प्रिय अप्रिय गोष्टी सारख्या असतात. ६००. अथवा सकाळ, दुपार

सविता । तैसा सुखदुःखीं चित्ता । भेदु नाहीं ।। १ ।। जेथ नभाचेनि पाडें । समत्वा उणें न पडे । तेथचि ज्ञान रोकडें । वोळख तूं ।। २ ।।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।। १० ।।

आणि मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटें नाहीं । ऐसा निश्चयोचि तिहीं । जयाचां केला ।। ३ ।। शरीर वाचा मानस । पियालीं कृतनिश्चयाचा कोश । एक मीवांचूनि वास । न पाहती आन ।। ४ ।। किंबहुना निकट निज । जयाचें जाहलें मज । तेणें आपणयां आम्हां सेज । एकी केली ।। ५ ।। रिगतां वल्लभापुढें । नाहीं आंगीं जीवीं सांकडें । तिये कांतेचेनि पाडें । एकसरला जो ।। ६ ।। मिळोनि मिळतचि असे । समुद्रीं गंगाजळ जैसें । मी होऊनि मज तैसें । सर्वस्वें भजती ।। ७ ।। सूर्याचां होणां होईजे । कां सूर्यासवेंचि जाईजे । हें विकलेपण साजे । प्रभेसी जेवीं ।। ८ ।। पैं पाणियाचिये भूमिके । पाणी तळपे कौतुकें । ते लहरी म्हणती लौकिकें । एऱ्हवीं तें पाणीं ।। ९ ।। जो अनन्य यापरी । मी जाहलाहि मातें वरी । तोचि तो मूर्तधारी । ज्ञान पै गा ।। ६१० ।। आणि तीर्थे धौतें तटें । तपोवनें चोखटें । आवडती कपाटें । वसवूं जया ।। ११ ।। शैलकक्षांचीं कुहरें । जळाशयपरिसरें । अधिष्ठी जो आदरें । नगरा न ये ।। १२ ।। बहु एकांतावरी प्रीति । जया जनपदावरी खंति । जाण मनुष्याकारे मूर्ती । ज्ञानाची तो ।। १३ ।। आणिकहि पुढती । चिन्हें गा सुमती । ज्ञानाचिये निरुती- । लागीं सांगों ।। १४ ।।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।। ११ ।।

तरी परमात्मा ऐसें । जें एक वस्तु असे । तें जया दिसे । ज्ञानास्तव ।। १५ ।। तें एकवांचूनि आनें । जियें भवस्वर्गादि ज्ञांनें । तें अज्ञान ऐसें मनें । निश्चयो करी ।। १६ ।। स्वर्गा जाणें हें सांडी । भवविषयीं कान झाडी । दे आत्मज्ञानीं बुडी । सद्भावाची ।। १७ ।। भंगलिये वाटे । शोधूनियां अव्हांटे । निघिजे जेवीं नीटें । राजपंथें ।। १८ ।। तैसें ज्ञानजाता करी । आघवेंचि एकीकडे सारी । मग मन बुद्धि मोहरी । आत्मज्ञानीं ।। १९ ।। म्हणे एक हेंचि आथी । येर जाणणें ते भ्रांती । ऐसी निकुरेंसीं मती । मेरु होय ।। ६२० ।। एवं निश्चयो जयाचा । द्वारीं अध्यात्मज्ञानाचां । ध्रुव देवो

व संध्याकाळ या तीन काळी सूर्य जसा तीन प्रकारचा होत नाही, त्याप्रमाणे सुखाचे अथवा दुःखाचे प्रसंग त्याच्या अंगावर येऊन आदळले, तरी त्याचे अंतःकरण सुखी अथवा दुःखी असे वेगवेगळ्या अवस्थेने बदलले जात नाही. ६०१. कोणत्याहि ऋतूच्या येण्याजाण्याने आकाशात जसा कांहीच फेरबदल होत नाही, त्याप्रमाणे ज्याच्या ठिकाणी प्रिय अथवा अप्रिय वस्तूंच्या हानीने अथवा लाभामुळे चित्ताच्या समतेला कमीपणा येत नाही; अर्जुना, त्याच्या ठिकाणी मूर्तिमंत ज्ञान आहे, असे तू समज. ६०२.

आणि माझ्या ठिकाणी अनन्यपूर्ण अव्यभिचारिणी अशी भक्ति, एकांत प्रदेशामध्ये राहणे (व अर्थात्) जनांच्या समुदायांमध्ये (राहण्याची) खंती- १०.

आणि माझ्याशिवाय दुसरे कांहीच चांगले नाही, असा ज्याच्या तिघांनी (कायेने, वाचेने व मनाने) निश्चय केलेला आहे; ६०३. ज्याचे शरीर, वाचा व मन ह्या तिघांनी वरीलप्रमाणे प्रतिज्ञापूर्वक शपथ घेतली आहे आणि एक माझ्यावाचून आणखी कशाची इच्छा ते करीत नाहीत. ६०४. फार काय सांगावे ! ज्याचे अंतःकरण माझ्याशी अगदी जखडून राहिले आहे, त्याने आपले व आमचे एक अंथरुण केले आहे (माझ्या स्वरूपी अनुरक्ततेने तल्लीन होऊन गेला आहे). ६०५. पतीकडे जातांना पतिव्रता स्त्रीला शरीराने व अंतःकरणाने जसा संकोच वाटत नाही, त्याप्रमाणे जो मला एकनिष्ठेने अनुसरला आहे, ६०६. गंगेचे उदक समुद्रास मिळून जसे आणखी एकसारखे मिळतच असते, त्याप्रमाणे माझ्या स्वरूपी ऐक्य झाले असताहि जे सर्व प्रकारांनी माझे भजन करीत असतात. ६०७. सूर्याच्या उदयाबरोबर प्रकट व्हावे आणि सूर्याच्या अस्ताबरोबर नाहीसे व्हावे, हा सूर्याशी असणारा प्रभेचा विकलेपणा (अनन्यता) प्रभेला जसा शोभतो; ६०८. पाण्याच्या सपाटीवर मौजेने हालत असलेल्या पाण्यास लोकांच्या दृष्टीने लाटा असे म्हटले जाते, तथापि खरा विचार करून पाहिले तर ते पाणीच आहे. ६०९. जो याप्रमाणे एकनिष्ठ असतो, म्हणजे जो माझ्याशी ऐक्य पावूनहि माझे भजन करतो. अर्जुना, तोच तो मूर्तिमंत ज्ञान होय. ६१०. आणि तीर्थे, (नदी व समुद्र यांचे) पवित्र किनारे तप करण्याच्या शुद्ध जागा आणि गुहा ह्या ठिकाणी ज्यास राहावयास आवडते. ६११. डोंगराच्या बगलेतील गुहांमध्ये व सरोवराच्या आसपास जो प्रेमाने राहतो आणि शहरात येत नाही. ६१२. ज्याची एकांतावर फार प्रीति असते व ज्याला लोकांचा कंटाळा असतो, तो मनुष्यरूपाने ज्ञानाची केवळ मूर्तीच आहे असे समज. ६१३. हे बुद्धिवान् अर्जुना, ज्ञानाचा निश्चय होण्याकरिता आणखी कांही चिन्हे तुला पुढे सांगतो. ६१४.

अध्यात्मज्ञान नित्य आहे अशी बुद्धि असणे, तत्त्वज्ञानाचा अर्थ जे ज्ञेय ब्रह्म त्याचे दर्शन, या सर्वाला ज्ञान असे म्हणतात. याखेरीज जे इतर ते (सर्व) अज्ञान होय. ११.

तर परमात्मा म्हणून जी एक वस्तु आहे, ती ज्या ज्ञानामुळे अनुभवाला येते, ६१५. त्या अध्यात्मज्ञानावाचून, इतर जी स्वर्ग व संसार यासंबंधीची ज्ञाने आहेत, ती अज्ञाने आहेत, असा जो मनाने निश्चय करतो; ६१६. स्वर्गाला जाणे ही गोष्ट तो सोडून देतो आणि संसारासंबंधी कानांवर गोष्ट येऊ देत नाही व आत्मज्ञानाविषयी चांगली भावना ठेवून त्यात रममाण होतो. ६१७. (जसे एखाद्या प्रवाशाने जेथे) वाट फुटते तेथे आल्यावर पुढे आडमार्ग कोणते आहेत, त्यांचा शोध करून मग जसे सरळ राजमार्गाने निघावे, ६१८. त्याप्रमाणे तो जेवढी ज्ञाने आहेत, त्यांचा नीट विचार करतो व आत्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व (ज्ञाने) एकीकडे सारतो आणि नंतर मन व बुद्धि यास अध्यात्मज्ञानाच्या मार्गाला लावतो. ६१९. तो म्हणतो की, हे आत्मज्ञान हेच एक खरे आहे व इतर ज्ञाने ती भ्रांति होय; अशा निश्चयाला त्याची बुद्धि मेरुप्रमाणे (आधार) होते. ६२०. याप्रमाणे ज्याच्या बुद्धीचा निश्चय अध्यात्मज्ञानाच्या द्वारात आकाशातील ध्रुवाच्या ताऱ्याप्रमाणे स्थिर

गगनींचा । तैसा राहिला ॥ २१ ॥ तयाचां ठायीं ज्ञान । या बोला म्हणसी व्यवधान । जे ज्ञानीं बैसलें मन । तेव्हांचि तें तो ॥ २२ ॥ तरि बैसलेपणें जें होये । तें बैसतांचि बोलें न होये । तरि ज्ञाना तया आहे । सरिसा पाडु ॥ २३ ॥ आणि तत्त्वज्ञान निर्मळ । फळे जें एक फळ । तें ज्ञेयहीवरी सरळ । दिठी जया ॥ २४ ॥ एऱ्हवीं बोधा आलेनि ज्ञानें । जरी ज्ञेय न दिसेचि मनें । तरी ज्ञानलाभुही न मनें । जाहला सांता ॥ २५ ॥ आंधळेनि हातीं दिवा । घेऊनि काय करावा । तैसा ज्ञाननिश्चयो आघवा । वायां जाय ॥ २६ ॥ जरि ज्ञानाचेनि प्रकाशें । परतत्त्वीं दिठी न पैसे । ते स्फूर्तीचि असे । अंध होऊनि ॥ २७ ॥ म्हणोनि ज्ञान जेतुलें दावी । तेतुली ही वस्तुचि आघवी । ते देखे ऐसी व्हावी । बुद्धि चोख ॥ २८ ॥ यालागीं ज्ञानें निर्दोखें । दाविलें ज्ञेय देखे । तैसेनि उन्मेखें । आथिला जो ॥ २९ ॥ जेवढी ज्ञानाची वृद्धी । तेवढीच जयाची बुद्धी । तो ज्ञान हें शब्दीं । करणें न लगे ॥ ६३० ॥ पैं ज्ञानाचिये प्रभेसवें । जयाची मती ज्ञेयीं पावे । तो हातधरणिया शिवे । परतत्त्वातें ॥ ३१ ॥ तोचि ज्ञान हें बोलतां । विस्मो कवण पांडुसुता । काय सवितयातें सविता । म्हणावें असे ॥ ३२ ॥ तंव श्रोतां म्हणितलें असो । सांगतियाचा अतिसो । ग्रंथोक्ती तेथ आडसो । घालिसी कां ॥ ३३ ॥ तुझा हाचि आम्हां थोरु । वक्तृत्वाचा पाहुणेरु । जे ज्ञानविषो फारु । निरोपिला ॥ ३४ ॥ रसु होआवा अतिमात्रु । हा घेतासि कविमंत्रु । तरि अवंतूनि शत्रु । करितोसि कां गा ॥ ३५ ॥ ठायीं बैसतिये वेळे । जे रससोय घेऊनि पळे । तियेचा येरु वोडव मिळे । कोणा अर्था ॥ ३६ ॥ आघवांचि विषयीं भादी । परि सांजवणी टेंकों नेदी । ते खुरतोडी नुसधी । पोषी कवण ॥ ३७ ॥ तैसी ज्ञानीं मती न फांके । येर जल्पती नेणों केतुकें । परि तें असो निकें । केलें तुवां ॥ ३८ ॥ जया ज्ञानलेशोद्देशें । किजती योगादि सायासें । ते धणीचें आणि तुझिया ऐसें । निरूपण ॥ ३९ ॥ अमृताची सांतवांकुडी । लागो कां अनुघडी । सुखाचां दिसीं कोडी । गणिजतु कां ॥ ६४० ॥ पूर्णचंद्रेसीं राती । युग एक असो न पाहती । तरि काय पाहत आहाती । चकोरें ते ॥ ४१ ॥ तैसें ज्ञान त्रें बोलणें । आणि येणें रसाळपणें । आतां पुरे कोण म्हणे । आकर्णितां ॥ ४२ ॥ आणि सभाग्यु पाहुणा ये ।

राहिलेला असतो. ६२१. त्याच्या ठिकाणी ज्ञान आहे, या माझ्या बोलण्यात आडपडदा आहे, असे जर अर्जुना, तू म्हणशील (तर तुला स्पष्ट सांगतो की) जेव्हां त्या पुरुषाचे मन ज्ञानाच्या ठिकाणी स्थिर झाले, तेव्हांच तो (पुरुष) ते (ज्ञान) झाला. ६२२. तरी ज्ञानाच्या ठिकाणी मनाची स्थिरता झाली असता जी स्थिति प्राप्त होते, ती स्थिति ज्ञानाच्या ठिकाणी स्थिरता होत असण्याच्या वेळीच होते असे नाही; तरी पण ज्ञानाची व ज्ञानाच्या ठिकाणी मन स्थिर होण्यास प्रारंभ झालेल्याची योग्यता सारखीच आहे. ६२३. आणखी शुद्ध आत्मज्ञान जे एक फल उत्पन्न करते, ते फल म्हणजे ज्ञेय (ब्रह्म) होय. त्या थेट ज्ञेयापर्यंत ज्याची दृष्टि नीट जाऊन भिडते, ६२४. वास्तविक ज्ञानाविषयी मनात समजूत पटली असूनहि जर ज्ञानाने जाणण्याच्या वस्तूचा मनाला नीट बोध होत नसेल, तर तो ज्ञानाचा लाभ झाला असला, तरी देखील आमच्या मनाला नीटसा पटत नाही. ६२५. आंधळ्याने आपल्या हाती दिवा घेतला, तरी त्याचा त्याला काय उपयोग ? त्याप्रमाणे आपल्यास झालेले ज्ञान जर ज्ञेय दाखवू शकले नाही, तर ते (ज्ञेयाचे) ज्ञान म्हणून जे जे कांही ते हेच असा ज्याचा निश्चय असतो, त्याचा तो असला निश्चय सर्व व्यर्थच जातो. ६२६. जर ज्ञानाच्या प्रकाशाने परमात्म्याच्या ठिकाणी बुद्धीचा प्रवेश होत नसेल, तर ती बुद्धीच आंधळी होऊन राहिली आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. ६२७. म्हणून ज्ञान जेवढे दाखवील तेवढे सर्व ज्ञेय वस्तूच असते. परंतु ती ज्ञेय वस्तु पाहिल, अशी बुद्धि शुद्ध पाहिजे, ६२८. याकरिता निर्मळ ज्ञानाने दाखविलेले ज्ञेय, जी पाहते, अशा शुद्ध बुद्धीने जो संपन्न आहे; ६२९. जेवढा ज्ञानाचा विकास आहे, तेवढाच ज्याच्या बुद्धीचा विकास झालेला आहे, तो ज्ञानाचे रूप आहे, हे शब्दाने सांगावयास नको. ६३०. (एवढेच काय) परंतु (ज्याच्या बुद्धीत) ज्ञानाचा प्रकाश पडल्याबरोबर, ज्याची बुद्धि ब्रह्मस्वरूपाला जाऊन भिडते, तो परब्रह्माला हातोहात जाऊन भेटतो. ६३१. अर्जुना, तोच ज्ञान आहे, असे म्हटले तर त्यात आश्चर्य ते काय आहे ? सूर्याला सूर्य म्हणावयाला पाहिजे काय ? ६३२. तेव्हां श्रोत्यांनी म्हटले, हे राहू दे. त्या पुरुषाचेच फार वर्णन करू नकोस. ग्रंथाच्या चाललेल्या विचारात मध्येच खोळंबा कां करतोस ? ६३३. आत्मज्ञानाचा विषय तू पुष्कळ विस्ताराने सांगितलास हाच आम्हाला तुझ्या वक्तृत्वाचा मोठा पाहुणचार झाला. ६३४. आपल्या व्याख्यानात विषयाचे प्रतिपादन करतांना, त्याचे पाल्हाळाने अतिशय रसभरित वर्णन करावे, ही जी सामान्य कवींची क्लृप्ति तिचा आश्रय जर केला असता तर तू श्रोत्यास मुद्दाम बोलावून आणून शत्रु केल्याचा दोष केला असतास. ६३५. भोजन करण्यास पात्रावर बसावयाच्या वेळी जी बाई स्वयंपाक घेऊन पळते, तिच्या इतर आदरसत्काराचा काय उपयोग ? ६३६. इतर सर्व गोष्टीत चांगली परंतु दूध काढावयाच्या वेळी जी कासेखाली बसू देत नाही, तर अशी ती नुसती लाथरी गाय कोण पोशील ? ६३७. त्याप्रमाणे ज्ञानात बुद्धि विस्तार न पावतांना (इतर कवि) ज्ञानावाचून इतर गोष्टींचे किती पाल्हाळ लावतात, ते कळत नाही. परंतु त्यांची गोष्ट राहू दे. तू (मात्र) चांगले केलेस. ६३८. ज्या ब्रह्मज्ञानाच्या थेंबाच्या हेतूने लोक योगादिक कष्ट करतात, त्या ब्रह्मज्ञानाचे पोटभर आणि तुझ्यासारखे रसाळ व्याख्यान (आम्हास मिळाल्यावर ते पुरे कसे वाटेल ?) ६३९. अमृताची झड एकसारखी सात दिवस लागेना का ? (तिचा कंटाळा यावयाचा नाही.) (दुःखाचे दिवस जसे आपण मोजतो व प्रत्येक दिवस जाता जात नाही, इतका मोठा वाटतो तसे) सुखाचे दिवस कोट्यवधि गेले तरी त्यांना कोणी मोजतो का ? ६४०. पूर्णचंद्रासह रात्र एक युगभर न उजाडणारी अशी एकसारखी असली तरी, चकोरांना ती उजाडावी असे वाटेल काय ? ६४१. त्याप्रमाणे ज्ञानाचे व्याख्यान आणि अशा गोडपणाने ते व्याख्यान केलेले आता ते व्याख्यान ऐकतांना पुरे कोण म्हणेल ? ६४२. आणि भाग्यशाली पाहुणा आला व त्याला भाग्यशाली स्त्रीच वाढणारी असली तर त्या

सुभगाचि वाढती होये । तैं सरों नेणे रससोये । ऐसें आथी ॥ ४३ ॥ तैसा जाहला प्रसंगु । जे ज्ञानीं आम्हांसि लागु । आणि तुजही अनुरागु । आथि येथ ॥ ४४ ॥ म्हणोनि यया वाखाणा- । पासीं से आली चौगुणा । ना म्हणों नये देखणा । होसी ज्ञानी ॥ ४५ ॥ तरी आतां ययावरी । प्रज्ञेचा माजु धरीं । पदें साच करीं । निरूपणीं ॥ ४६ ॥ या संतवाक्यासरिसें । म्हणितलें निवृत्तिदासें । माझेंही जी ऐसें । मनोगत ॥ ४७ ॥ यावरी आतां तुम्हीं । आज्ञापिला स्वामी । वायां वाग् मी । वाढों नेदी ॥ ४८ ॥ एवं इयें अवधारा । ज्ञानलक्षणें अठरा । श्रीकृष्णें धनुर्धरा । निरूपिलीं ॥ ४९ ॥ मग म्हणे या नांवें । ज्ञान एथ जाणावें । हें स्वमत आणि आघवें । ज्ञानियेही म्हणती ॥ ६५० ॥ करतळावरी वाटोळा । डोलतु देखिजे आंवळा । तैसें ज्ञान आम्हीं डोळां । दाविलें तुज ॥ ५१ ॥ आतां धनंजया महामती । अज्ञान ऐसी वदंती । तेही सांगों व्यक्ती । लक्षणेंसीं ॥ ५२ ॥ एऱ्हवीं ज्ञान फुडें जालिया । अज्ञान जाणवे धनंजया । जें ज्ञान नव्हे तें अपैसया । अज्ञानचि ॥ ५३ ॥ पाहें पां दिवसु आघवा सरे । मग रात्रीची बारी उरे । वांचूनि कांहीं तिसरें । नाहीं जेवीं ॥ ५४ ॥ तैसें ज्ञान जेथ नाहीं । तेंचि अज्ञान पाहीं । तरि सांगों कांहीं कांहीं । चिन्हें तियें ॥ ५५ ॥ तरि संभावने जिये । जो मानाची वाट पाहे । सत्कारें होये । तोषु जया ॥ ५६ ॥ गर्वें पर्वताचीं शिखरें । तैसा महत्त्वावरूनि नुतरे । तयाचां ठायीं पुरें । अज्ञान आहे ॥ ५७ ॥ आणि स्वधर्माची मांगळी । बांधे वाचेचां पिंपळीं । उभिला जैसा देउळीं । जाणोनि कुंचा ॥ ५८ ॥ घाली विद्येचा पसारा । सुये सुकृताचा डांगोरा । करी तेतुलें मोहरा । स्फीतीचिया ॥ ५९ ॥ आंग वरिवरी चर्ची । जनातें अभ्यर्चितां वंची । तो जाण पां अज्ञानाची । खाणी एथ ॥ ६६० ॥ आणि वन्ही वनीं विचरे । तेथ जळती जैसीं जंगमें स्थावरें । तैसें जयाचेनि आचारें । जगा दुःख ॥ ६१ ॥ कौतुकें जें जें जल्पे । तें सबळाहूनि तीख रुपे । विषाहूनि संकल्पें । मारकु जो ॥ ६२ ॥ तयातें बहु अज्ञान । तोचि अज्ञानाचें निधान । हिंसेसि आयतन । जयाचें जिणें ॥ ६३ ॥ आणि फुंकें भाता फुगे । रेचिलिया सवेंचि उफगे । तैसा संयोगवियोगें । चढे वोहटे ॥ ६४ ॥ पडली वारयाचां वळसां । धुळी चढे आकाशा । हरिखा वळघे तैसा । स्तुतीवेळे ॥ ६५ ॥ निंदा मोटकी आइके । आणि कपाळ धरूनि ठाके । थेंबें विरे वारेनि शोखे । चिखलु जैसा ॥ ६६ ॥ तैसा मानापमानीं होये । जो कोण्हीही उर्मी न

वेळेला स्वयंपाकाला संपावयाचे माहीत नसते, असे असते. ६४३. तसा हा प्रसंग झाला ! कारण की, आम्हाला ज्ञानाची आवड आहे आणि तुलाहि येथे (ज्ञानाच्या ठिकाणी) प्रीति आहे. ६४४. म्हणून तुझ्या या ज्ञानाच्या निरूपणाला चौपट स्फूर्ति आली. तू ज्ञानामध्ये डोळस आहेस, हे नाही म्हणता येत नाही. ६४५. तर आता यानंतर तू आपल्या व्याख्यानात बुद्धीचा चांगला विकास करून श्लोकातील पदांचे यथार्थ निरूपण कर. ६४६. या संतांच्या आज्ञेबरोबर 'महाराज, माझाहि हेतु असाच आहे' असे निवृत्तीचे दास ज्ञानदेव यांनी म्हटले. ६४७. आणखी महाराज, मला तुमचाहि तसाच हुकूम झाला तर आता मी व्यर्थ बोलणे वाढू देत नाही. ६४८. याप्रमाणे ज्ञानाची ही अठरा लक्षणे श्रीकृष्णांनी अर्जुनास सांगितली, ऐका. ६४९. यानंतर या लक्षणावरून ज्ञान ओळखावे, हे माझे स्वतःचे मत आहे आणि सर्व ज्ञानीहि असेच म्हणतात, असे श्रीकृष्ण म्हणाले. ६५०. तळहातावर डोलत असलेला आवळा जसा सर्व अंगांनी पूर्णपणे दिसतो, त्याप्रमाणे आम्ही तुला डोळ्यांनी स्पष्ट दिसेल असे ज्ञान दाखविले. ६५१. यानंतर, विशाल बुद्धीच्या अर्जुना, अज्ञान असे जे म्हणतात, तेहि स्पष्ट लक्षणांनी सांगतो. ६५२. अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर ज्ञान स्पष्ट झाल्यावर अज्ञान जाणता येईल, कारण की जे ज्ञान नाही ते आपोआप (निराळे न सांगता) अज्ञानच आहे. ६५३. अर्जुना, असे पहा की, ज्याप्रमाणे सर्व दिवस संपल्यावर मग रात्रीची पाळी असते, याशिवाय तिसरे कांही नसते, ६५४. त्याप्रमाणे जेथे ज्ञान नाही, तेच अज्ञान समज. तरी पण मी कांही कांही लक्षणे सांगतो, ६५५. तरी जो प्रतिष्ठेकरिता जगतो, जो मानाची वाट पाहतो आणि ज्याला सत्काराने संतोष होतो. ६५६. पर्वताची शिखरे जसी खाली लवत नाहीत, तसा जो गर्वाने मोठेपणावरून खाली येत नाही; त्याच्या ठिकाणी पुरे अज्ञान आहे असे समज. ६५७. आणि पिंपळाची मुंज केली म्हणजे त्या पिंपळाला जशी मुंज (मोळाची दोरी) सर्वांना उघड दिसेल अशी बांधतात, त्याप्रमाणे जो आपण केलेल्या स्वधर्माची मुंज आपल्या वाचारूपी पिंपळाला बांधतो; अथवा जसे देवळात सर्वांना उघड दिसेल, असे मोर्चेल जाणूनबुजून ठेवलेले असते; ६५८. विद्येचा पसारा घालतो, केलेल्या पुण्यकर्मांची दवंडी पिटतो आणि जेवढे म्हणून कांही करतो, तेवढ्याचा मोर्चा कीर्तीकडे असतो. ६५९. स्वतःच्या अंगाला भस्म, गंध वगैरे लोकांना दिसेल अशा तऱ्हेने फासतो व लोक याची पूज्य म्हणून पूजा करीत असता, हा त्यांस फसवीत राहतो; तो अज्ञानाची खाण आहे असे समज. ६६०. आणि ज्याप्रमाणे रानास वणवा लागला म्हणजे वृक्ष, प्राणी वगैरे सर्व पदार्थ जळतात, त्याप्रमाणे त्याच्या वागणुकीने सर्व जगास दुःख होते; ६६१. आणि तो सहज जे जे बोलेल ते भाल्यापेक्षा जास्त तीक्ष्ण टोचते व जो संकल्पाने विषापेक्षा जास्त घात करणारा असतो. ६६२. आणि ज्याचे जगणे हिंसेचे घरच असते, त्याच्याजवळ फार अज्ञान आहे (इतकेच नव्हे) तर तोच अज्ञानाचा खजिना आहे. ६६३. जसा भाता फुंकल्याने फुगतो व त्यातील वारा सोडल्याने तो लागलीच रिकामा पडतो, त्याप्रमाणे जो इच्छित वस्तूच्या लाभाने अथवा हानीने हर्षित होतो अथवा दुःखी होतो, ६६४. वाऱ्याच्या भोवऱ्यात धूळ सापडली असता ती जशी वर आकाशाकडे चढते, तसा स्तुतीच्या वेळी जो आनंदाने चढून जातो. ६६५. जराशी निंदा ऐकली की, कपाळ धरून राहतो व जसा चिखल पाण्याच्या एका थेंबाने विरघळतो व थोड्याशा वाऱ्याने तो वाळतो, ६६६. त्याप्रमाणे मानाने व अपमानाने ज्याची स्थिति होते व ज्याला कोणत्याहि विकाराचा वेग सहन होत नाही,

साहे । तयाचां ठायीं आहे । अज्ञान पुरें ॥ ६७ ॥ आणि जयाचां मनीं गांठी । वरिवरी मोकळी वाचा दिठी । आंगें मिळे जीवें पाठी । भलतया दे ॥ ६८ ॥ व्याधाचें चारा घालणें । तैसें प्रांजळ जोगावणें । चांगाचीं अंतःकरणें । विरु करी ॥ ६९ ॥ गार शेवाळें गुंडाळलीं । कां निंबोळी जैसी पिकली । तैसी जयाची भली । बाह्य क्रिया ॥ ६७० ॥ अज्ञान तयाचां ठायीं । ठेविलें असे पाहीं । या बोला आन नाहीं । सत्य मानीं ॥ ७१ ॥ आणि गुरुकुळें लाजे । जो गुरुभक्ती उभजे । विद्या घेऊनि माजे । गुरुसींचि ॥ ७२ ॥ तयाचें नांव घेणें । हें वाचे शूद्रान्न होणें । परि घडलें लक्षणें । बोलतां इयें ॥ ७३ ॥ आतां गुरुभक्तांचें नांव घेवों । तेणें वाचे प्रायश्चित्त देवों । गुरुसेवका नांव पाहा हो । सूर्य जैसा ॥ ७४ ॥ येतुलेनि पांगु पापाचा । निस्तरेल हे वाचा । जो गुरुतल्पगाचा । नामीं जाला ॥ ७५ ॥ हा ठायवरी । तया नांवाचें भय हरी । मग म्हणे अवधारीं । आणिकें चिन्हें ॥ ७६ ॥ तरी आंगें कर्में ढिला । जो मनें विकल्पें भरला । अडवींचा अवगळला । कुहा जैसा ॥ ७७ ॥ तया तोंडीं कांटिवडें । आंतु नुसतीं हाडें । अशुचि तेणें पाडें । सबाह्य जो ॥ ७८ ॥ जैसें पोटालागीं सुणें । उघडें झांकलें न म्हणे । तैसें आपुलें परावें नेणे । द्रव्यालागीं ॥ ७९ ॥ एया ग्रामकुलाचां ठायीं । जैसा मिळणी ठावो अठावो नाहीं । तैसा स्त्रीविषयीं कांहीं । विचारीना ॥ ६८० ॥ कर्माचा वेळु चुके । कां नित्य नैमित्तिक ठाके । तें जया न दुखे । जीवामाजीं ॥ ८१ ॥ पापी जो निसुगु । पुण्याविषयीं अति निलागु । जयाचां मनीं वेगु । विकल्पाचा ॥ ८२ ॥ तो जाण निखळा । अज्ञानाचा पुतळा । जो बांधोनि असे डोळां । वित्ताशेतें ॥ ८३ ॥ आणि स्वार्थे अळुमाळें । जो धैर्यापासोनि चळे । जैसें तृणबीज ढळे । मुंगियेचेनि ॥ ८४ ॥ पावो सूदलिया सवें । जैसें थिल्लर कालवे । तैसा भयाचेनि नांवें । गजबजे जो ॥ ८५ ॥ वायूचेनि सावायें । धू दिगंतवरी जाये । दुःखवार्ता होये । तैसें जया ॥ ८६ ॥ मनोरथांचिया धारसा । वाहणें जयाचिया मानसा । पूरीं पडिला जैसा । दुधिया पाहीं ॥ ८७ ॥ वाउधाणाचिया परी । जो आश्रो केहींचि न धरी । क्षेत्रीं तीर्थीं पुरीं । थारों नेणे ॥ ८८ ॥ कां मातलिया

त्याच्या ठिकाणी पूर्ण अज्ञान आहे, ६६७. आणि ज्याच्या मनामध्ये गाठ असते (आपल्या मनातील गोष्ट जो दुसऱ्याला कधीहि कळू देत नाही), ज्याचे बोलणे व पाहणे वरून वरून मोकळ्या मनाचे असते व अंगाने (एकाला) मदत करतो व नंतर भलत्यालाच (दुसऱ्याला) मदत करतो, ६६८. पारध्याचे जनावरास चारा घालणे हे जसे असते (वरून पाहणारास प्रामाणिक व सरळपणाचे दिसते, पण त्याच्या मनात घात करण्याचा हेतु असतो;) त्याप्रमाणे ज्याचे दुसऱ्यास पोसणे अथवा सांभाळणे सरळ असते; (पण ते केवळ त्या पोसले जाणाऱ्या माणसाच्या घाताकरिताच असते) व जो चांगल्या माणसाची अंतःकरणे बिघडवतो, ६६९. शेवाळाने आच्छादिलेली गारगोटी जशी वरून सुंदर दिसते, अथवा पिकलेली लिंबोळी जशी वरून सुंदर दिसते (परंतु आत कडू असते) तसे ज्याचे बाह्य आचरण दिसण्यात चांगले असते, ६७०. त्याच्या ठिकाणी अज्ञान ठेवलेले आहे असे समज, यात अन्यथा नाही. हे खरे मान. ६७१. आणि गुरुकुळाची ज्याला लाज वाटते, (जो) गुरुभक्तीला कंटाळतो व गुरुपासून विद्या शिकून गुरुवरच उलटतो; ६७२. त्या अभक्ताचे नांव घेणे हे (ब्राह्मणाच्या) जिव्हेला शूद्राच्या अन्नाच्या स्पर्शाप्रमाणे (म्हणजे पाप करण्यासारखे) आहे. पण काय करावे ? अज्ञानाची ही लक्षणे सांगताना त्या अभक्ताचे नांव घेणे भाग पडले. ६७३. म्हणून आता गुरूच्या भक्ताचे नामस्मरण करू व त्यायोगाने वाचेस प्रायश्चित्त देऊ. गुरुभक्ताचे नांव म्हणजे जणूकाय सूर्यच आहे असे समजा. ६७४. एवढ्याने (गुरुभक्ताचे नांव घेतल्याने) ती वाचा गुरुविषयी मात्रागमनी असणारांचे नांव घेण्याच्या पापाचा जो हीनपणा झाला, तो घालवील. ६७५. (गुरुभक्ताच्या नांवाचा उच्चार) येथपर्यंत अभक्ताच्या नामोच्चारणाचे भय (दोष) हरण करतो, मग आणखी (अज्ञानाची) चिन्हे ऐक, असे देव म्हणाले. ६७६. तरी जो शरीराने कर्म करण्याविषयी आळशी असतो, ज्याचे मन विकल्पाने भरलेले असते, तो म्हणजे रानातील त्याज्य म्हणून टाकलेला आडच होय. ६७७. त्या रानातील आडाच्या तोंडावर काटे वगैरे घाण पडलेली असते आणि आत फक्त हाडे असतात. (पाणी नसते) त्या आडाप्रमाणे जो आतबाहेर अपवित्र असतो. ६७८. ज्याप्रमाणे कुत्रे पोटास अन्न मिळविण्याकरिता एखादा पदार्थ झाकलेला आहे की उघडा आहे, हा विचार करीत नाही, त्याप्रमाणे द्रव्याकरिता जो आपले व परके अशी निवड जाणत नाही. ६७९. या कुत्र्याच्या ठिकाणी ज्याप्रमाणे संगाला योग्य किंवा अयोग्य जागा याचा विचार नसतो, त्याप्रमाणे स्त्री (संगा) विषयी जो कांही विचार करीत नाही. ६८०. विहित कर्म करण्याची वेळ चुकली अथवा नित्यनैमित्तिक कर्मे राहिली, तर त्याचे ज्याला मनात दुःख वाटत नाही, ६८१. पाप करण्यास ज्याला कांही लाज वाटत नाही आणि पुण्याविषयी तो अतिशय बेगुमान असतो व ज्याच्या मनात विकल्पाचे वारे भरलेले असते, ६८२. जो आपल्या डोळ्यांपुढे धनाच्या इच्छेस कायम करून चालतो; तो एकरस अज्ञानाचा पुतळा आहे असे समज. ६८३. आणि ज्याप्रमाणे गवताचे बीज मुंगीच्या धक्क्याने आपली जागा सोडते, त्याप्रमाणे थोड्याशा स्वार्थाकरिता जो केलेल्या निश्चयापासून ढळतो; ६८४. डबक्यात पाय घातल्याबरोबर जसे डबक्यातील पाणी गढूळ होते, त्याप्रमाणे भयाचे नांव ऐकल्याबरोबर जो घाबरून जातो. ६८५. वायूच्या वेगाने धूर जसा दिशेच्या अंतापर्यंत पसरतो, त्याप्रमाणे दुःखाची बातमी ऐकल्याबरोबर, ज्याचे मन दुःखाने पुरे व्यापले जाते. ६८६. पुरात पडलेला भोपळा जसा पाण्याच्या ओघाबरोबर हवा तिकडे वाहात जातो, त्याप्रमाणे मनोरथांच्या ओघाने त्याचे मन भटकत असते, असे समज. ६८७. वावटळीप्रमाणे जो कोठे स्थिर राहात नाही व जो क्षेत्रात, तीर्थाच्या ठिकाणी अथवा सप्तपुऱ्यांपैकी कोण्या एका पुरीत कायम राहाण्याचे जाणत नाही. ६८८. माजलेला सरडा जसा झाडाच्या बुडापासून तो शेंड्यापर्यंत व पुन्हा शेंड्यापासून बुडापर्यंत रिकाम्या खेपा करतो, त्याप्रमाणे ज्याचे

सरडा । पुढती बुड पुढती शेंडा । हिंडणवारा कोरडा । तैसा जया ।। ८९ ।। जैसा रोंविल्याविणें । रांजणु थारों नेणे । तैसा पडे तैं राहणें । एऱ्हवीं हिंडे ।। ६९० ।। तयाचां ठायीं उदंड । अज्ञान असे वितंड । जो चांचल्यें भावंड । मर्कटाचें ।। ९१ ।। आणि पैं गा धनुर्धरा । जयाचिया अंतरा । नाहीं वोढावारा । संयमाचा ।। ९२ ।। लेंडिये आला लोंढा । न मनी वाळुवेचा वरंडा । तैसा निषेधाचिया तोंडा । बिहेना जो ।। ९३ ।। व्रतातें आड मोडी । धर्मातें पायें वोलांडी । नियमाची आस तोडी । जयाची क्रिया ।। ९४ ।। नाहीं पापाचा कंटाळा । नेदी पुण्यासी जिव्हाळा । लाजेचा पेंडवळा । खाणोनि घाली ।। ९५ ।। कुळेंसीं जो पाठमोरा । वेदाज्ञेसी दुऱ्हा । कृत्याकृत्यव्यापारा । निवाडु नेणे ।। ९६ ।। वसो जैसा मोकाटु । वारा जैसा अफाटु । फुटला जैसा पाटु । निरंजनीं ।। ९७ ।। आंधळें हातिरूं मातलें । डोंगरीं जैसें पेटलें । तैसें विषयीं सुटलें । चित्त जयाचें ।। ९८ ।। पैं उबडां काइ न पडे । मोकाटु कोणां नातुडे । ग्रामद्वारींचें आडें । नोलांडी कोण ।। ९९ ।। जैसें सत्रीं अन्न जालें । कीं सामान्या बीक आलें । वाणसियेचें उभलें । कोण न रिगे ।। ७०० ।। तैसें जयाचें अंतःकरण । तयाचां ठायीं संपूर्ण । अज्ञानाची जाण । ऋद्धि आहे ।। १ ।। आणि विषयांची गोडी । जो जीतु मेला न संडी । स्वर्गींही खावया जोडी । येथौनिचि ।। २ ।। जो अखंड भोगा जचे । जया व्यसन काम्यक्रियेचें । मुख देखोनि विरक्ताचें । सचैल करी ।। ३ ।। विषो शिणोनि जाये । परि न शिणे सावधु नोहे । कुहिला हातीं खाये । कोढी जैसा ।। ४ ।। खरी टेंको नेदी उडे । लातौनि फोडी नाकाडें । तऱ्ही जेवीं न काढे । माघौता खरु ।। ५ ।। तैसा जो विषयांलागीं । उडी घाली जळतिये आगीं । व्यसनाची आंगीं । लेणीं मिरवी ।। ६ ।। फुटोनि पडे तंव । मृग वाढवी हांव । परि न म्हणे ते माव । रोहिणीची ।। ७ ।। तैसा जन्मोनि मृत्यूवरी । विषयीं त्रासितां बहुतीं परी । तऱ्ही त्रासु नेघे धरी । अधिक प्रेम ।। ८ ।। पहिलिये बाळदशे । आई बा हेंचि पिसें । तें सरे मग स्त्रीमांसें । भुलोनि ठाके ।। ९ ।। मग स्त्री भोगितां थावो । वृद्धाप्य लागे येवों । तेव्हां तोचि प्रेमभावो । बाळकासि आणी ।। ७१० ।। आंधळें व्यालें जैसें । तैसा बाळें परिवसे । परी जी मरे तो न त्रासे । विषयांसि जो ।। ११ ।। जाण तयाचां ठायीं । अज्ञानासि पारु नाहीं । आतां

भटकणे निरर्थक असते. ६८९. ज्याप्रमाणे रांजण जमिनीत रोवल्याशिवाय बसावयाचे जाणतच नाही. त्याप्रमाणे अज्ञानी पुरुष पडेल तरच तो एके ठिकाणी राहिल, नाहीतर तो सारखा हिंडतो. ६९०. जो चंचलपणाने माकडाचे भावंड आहे, त्याच्या ठिकाणी मोठे अज्ञान पुष्कळ आहे. ६९१. आणि अर्जुना, ज्याच्या मनाला निग्रहाचा धरबंध नाही. ६९२. ओहोळाला पूर आला असता, तो लोंढा जसा वाळूच्या बांधाला जुमानीत नाही, तसा जो निषिद्ध कर्म करण्याकरिता भीत नाही. ६९३. व्रतांना मध्येच मोडतो, स्वधर्माला लाथेने झुगारतो व ज्याच्या कर्म करण्यात नियमाने वागण्याची आशाच राहात नाही. ६९४. ज्याला पापाचा कंटाळा नाही, जो पुण्याला आश्रय देत नाही व जो लाजेची मर्यादा समूळ खणून टाकतो. ६९५. जो आपल्या कुळातील आचार मानीत नाही, जो वेदांची आज्ञा एकीकडे ठेवतो व करण्यास योग्य कर्म कोणते व न करण्यास योग्य कर्म कोणते, यातील निवड जो जाणत नाही. ६९६. सोडलेला पोळ जसा पाहिजे तिकडे मोकळा हिंडत असतो किंवा वारा जसा अफाट (पाहिजे तिकडे) वाहात असतो अथवा अरण्यात पाण्याचा फुटलेला पाट जसा पाहिजे तिकडे वाहात असतो. ६९७. आंधळा हत्ती माजला असता तो जसा वाटेल तिकडे हिंडतो, अथवा डोंगरावर पेटलेला वणवा जसा वाटेल तिकडे चेतत जातो, त्याप्रमाणे ज्याचे चित्त विषयांच्या ठिकाणी वाटेल तिकडे भटकत असते. ६९८. पण उघड्यावर काय काय पडत नाही ? मोकळे सुटलेले जनावर कोणास सापडत नाही ? गावच्या वेशीचा उंबरा कोण ओलांडीत नाही ? ६९९. त्याप्रमाणे सत्रातील अन्न असते, (ते वाटेल त्याला मिळते) किंवा सामान्य मनुष्यास एखादा अधिकार प्राप्त झाला असता तो काय करणार नाही ? अथवा वेश्येच्या उंबऱ्याच्या आत कोण प्रवेश करणार नाही ? ७००. त्याचप्रमाणे ज्याचे अंतःकरण असते, (म्हणजे वरील उदाहरणाप्रमाणे जे बऱ्यावाईट कल्पनांनी व्यापले जाते,) त्या पुरुषाच्या ठिकाणी अज्ञानाची पूर्ण भरभराट आहे. ७०१. आणि जिवंत अथवा मेला असला तरी जो विषयांचे प्रेम सोडीत नाही व मेल्यानंतर स्वर्गातहि खावयास (भोगावयास) मिळावे म्हणून जो येथूनच सामग्री (सकाम कर्मे) करून ठेवतो. ७०२. जो भोगाकरिता एकसारखा कष्ट करतो आणि ज्याला काम्यकर्म करण्याचे व्यसन असते व जो विरक्त पुरुषाचे मुख पाहून कपडे वगैरेसह स्नान करतो. ७०३. विषय त्रासून जातो परंतु हा विषय सेवन करणारा अज्ञानी पुरुष त्रासत नाही व सावधहि होत नाही, तो कसा तर जसा कोडी पुरुष सडलेल्या हातांनी खातो पण त्याला जशी कुजलेल्या हातांची किळस येत नाही. ७०४. ज्याप्रमाणे गाढवाला गाढवी आपल्या अंगाला स्पर्श करू देत नाही व गाढव तिच्याजवळ आला असता, ती त्यास उलट लाथा मारून त्याचे नाकाड फोडते, तरी पण तो मागे हटत नाही; ७०५. त्याप्रमाणे जो विषया-करिता जळत्या आगीत उडी घालतो व आपले व्यसन हे दूषण नसून भूषणच आहे म्हणून मिरवितो. ७०६. हरिण हा मृगजळाच्या मागे लागून उर फुटून पडला तरी मृगजळाची हाव सोडीत नाही, पण असे म्हणत नाही की, ही मृगजळाची भ्रांति आहे. ७०७. त्याप्रमाणे जन्मा-पासून मरेपर्यंत विषयांनी जरी अनेक प्रकारांनी त्यास त्रास दिला तरी तो कंटाळत नाही. उलट विषयांच्या ठिकाणी अधिकच प्रेम धरतो. ७०८. पहिल्या प्रथमच्या बाळपणात आई, बाबा असे आईबापांचे वेड असते, ते संपते आणि मग (तारुण्यात) स्त्रीच्या रूपाने तो वेडा होऊन राहतो. ७०९. पण तारुण्याच्या भरात स्त्री भोगीत असता म्हातारपण येऊ लागते. त्या वेळी तेच स्त्रीवरील प्रेम तो मुलाबाळांवर आणून ठेवतो. ७१०. एखाद्या आंधळ्या मुलास जन्म दिला म्हणजे त्याची आई जशी त्या आपल्या तान्ह्या मुलास विसंबत नाही, तसे जो आपल्या मुलाबाळांना धरून राहतो आणि मरतो; परंतु विषयांविषयी त्यास वीट येत नाही. ७११.

आणीकें कांहीं । चिन्हें सांगों ।। १२ ।। तरि देह हेंचि आत्मा । ऐसेया जो मनोधर्मा । वळघोनिया कर्मा । आरंभु करी ।। १३ ।। आणि उणें कां पुरें । जें जें कांहीं आचरे । तयाचेनि आविष्कारें । कुंथों लागे ।। १४ ।। डोईये ठेविलेनि भोजें । देवलविसें जेवीं फुंजे । तैसा विद्यावयसा माजे । उताणा चाले ।। १५ ।। म्हणे मीचि एकु आथी । माझांचि घरीं संपत्ती । माझी आचरती रिती । कोणा आहे ।। १६ ।। नाहीं माझेंनि पाडें वाडु । मी सर्वज्ञु एकुचि रूढु । ऐसा गर्वतुष्टीगंडु । घेऊनि ठाके ।। १७ ।। व्याधि लागलिया माणुसा । नये भोग दाऊं जैसा । निकें न साहे जो तैसा । पुढिलांचें ।। १८ ।। पैं गुणु तेतुला खाय । स्नेह कीं जाळितु जाय । जेथ ठेविजे तेथ होय । मसीऐसें ।। १९ ।। जीवनें शिंपिला तिडपिडी । विजिला प्राण सांडी । लागला तरी काडी । उरों नेदी ।। ७२० ।। आळुमाळ प्रकाशु करी । तेतुलेनीचि उबारा धरी । तैसिया दीपाचिया परी । सुविद्यु जो ।। २१ ।। औषधाचेनि नांवें अमृतें । नवज्वरु जैसा आंबुथे । कां विषचि होऊनि परतें । सर्पा दूध ।। २२ ।। तैसा सद्गुणीं मत्सरु । व्युत्पत्ती अहंकारु । तपोज्ञानें अपारु । ताठा चढे ।। २३ ।। अंत्यु राणिवे बैसविला । आरें धारणु गिळिला । तैसा गर्वें फुगला । देखसी जो ।। २४ ।। जो लाटणें ऐसा न लवे । पाथरु तेवीं न द्रवे । गुणियासि नागवे । फोडसें जैसें ।। २५ ।। किंबहुना तयापासी । अज्ञान आहे वाढीसी । हें निकरें गा तुजसीं । बोलत असों ।। २६ ।। आणिक पाही धनंजया । जो गृहदेह सामग्रिया । न देखे कालचेया । जन्मातें गा ।। २७ ।। कृतघ्ना उपेगु केला । कां चोरा व्यवहारु दिधला । निसुगु स्तविला । विसरे जैसा ।। २८ ।। वोढाळितां लाविलें । तें तैसेंच कान पूस वोलें । कीं पुढती वोढाळूं आलें । सुणें जैसें ।। २९ ।। बेडूक सापाचां तोंडीं । जातसे सबुडबुडीं । तो मक्षिकांचिया कोडीं । स्मरेना कांहीं ।। ७३० ।। तैसीं नवही द्वारें स्रवती । आंगीं देहाची लुती जिती । जेणें जाली तें चित्तीं । सलेना जया ।। ३१ ।। मातृकोदरकुहरीं । सूनि विष्ठेचां दाथरीं । जठरीं नवमासवरी । उकडला जैं ।। ३२ ।। ते गर्भींची व्यथा । कां जें जालें उपजतां । तें कांहींचि सर्वथा । नाठवी जो ।। ३३ ।। मलमूत्रपंकीं । लोळतें बाळ अंकीं । तें देखोनि जो न थुंकी । त्रासु नेघे ।। ३४ ।। कालचि ना जन्म गेलें । पाहेचि पुढती आलें । हें ऐसें कांहीं वाटलें । नाहीं जया ।। ३५ ।। आणि पैं तयाची परी । जीविताची फरारी ।

त्याच्या ठिकाणी अज्ञानाला पार नाही, असे समज. आता (अज्ञानाची) आणखी कांही लक्षणे सांगतो. ७१२. तर देहच मी आहे अशा मनाच्या समजुतीवर स्वार होऊन जो कर्म करण्यास आरंभ करतो. ७१३. आणि त्याच्या हातून जे जे कांही पूर्ण किंवा अपूर्ण कर्म घडते त्यामध्ये तो पूर्ण झालेल्या कर्माने गर्वाने फुगतो व अपूर्ण झालेल्या कर्मामुळे खंती करतो. ७१४. (देवीचा देव्हारा) डोक्यावर ठेवल्यावर देवर्षी जसा सहज घुमू लागतो, त्याप्रमाणे जो विद्येने व तारुण्याने मस्त होऊन छाती काढून चालतो. ७१५. तो म्हणतो, जगात काय तो एक मीच (महत्त्वाचा मनुष्य) आहे, माझ्याच घरी सर्व संपत्ति आहे व माझी वागण्याची पद्धत दुसऱ्या कोणाला आहे ? ७१६. माझ्यासारखा कोणी मोठा नाही. प्रसिद्ध असा सर्वज्ञ काय तो मीच एक आहे. अशा गर्वाने संतुष्ट झालेला ताठ होऊन राहतो. ७१७. रोग झालेल्या माणसाला विषय दाखवू नयेत, (दाखविल्यास जशी त्याची तळमळ होते) त्याप्रमाणे ज्याला लोकांचे चांगले झालेले खपत नाही. ७१८. परंतु (जसा एखादा दिवा) वात तेवढी खातो तेल जाळून टाकतो व जेथे तो ठेवावा तेथे काजळा-सारखे काळे होते, ७१९. पाणी शिंपडल्याने तो तडतड करतो, वारा लागला तर विझून जातो. एखाद्या ठिकाणी लागला तर सर्व जाळून टाकतो, एक काडी उरू देत नाही. ७२०. थोडकासा प्रकाश करतो व तेवढ्यानेच उष्णता वाढवितो, त्या दिव्याप्रमाणे जो विद्वान असतो, (म्हणजे ज्याला ज्ञान थोडे असते पण ताठा मोठा असतो;) ७२१. नवज्वर झालेल्या माणसाला औषध म्हणून दूध दिले असता, तो नवज्वर जसा वाढतो अथवा सर्पाला दूध पाजले असता ते जसे विष होऊन उलटते, ७२२. त्याप्रमाणे चांगल्या गुणांविषयी जो मत्सरी असतो, विद्वत्तेचा ज्याला अहंकार असतो आणि तपाने व ज्ञानाने ज्याला अमर्याद गर्व चढतो. ७२३. अंत्यजाला जसे राज्यावर बसवले म्हणजे तो गर्वाने फुगतो अथवा अजगराने खांबाचे लाकूड गिळले असता तो जसा फुगतो, त्याप्रमाणे अभिमानाने फुगलेला जो तुला दिसेल, ७२४. जो लाटण्यासारखा लवत नाही, दगडाप्रमाणे त्याला पाझर फुटत नाही, ज्याप्रमाणे फुरसे चावले असता मांत्रिकाला उतरवता येत नाही, (त्याप्रमाणे मोठा ज्ञाता देखील त्याला ताळ्यावर आणू शकत नाही.) ७२५. फार काय सांगावे ! त्याच्याजवळ अर्जुना, अज्ञान वाढत्या प्रमाणात आहे, हे तुला आम्ही निक्षून सांगतो. ७२६. अर्जुना, आणखी असे पहा की, जो घर, शरीर वगैरे सामुग्रीच्या योगाने मागील जन्माची आठवण ठेवीत नाही. ७२७. कृतघ्न मनुष्याच्या उपयोगी पडलेले (ते जसे तो विसरतो) अथवा चोराला भांडवल दिले असता (तो जसा ते विसरतो) अथवा कोडग्या पुरुषाची स्तुति केली असता तो जशी ती विसरतो. ७२८. कुत्रे ओढाळपणा करते म्हणून त्याचे कान व शेपूट कापून त्यास घराबाहेर हाकलून दिले, तरी ते ओढाळ कुत्रे कान व शेपूट रक्ताने ओले असतानाच, ते सर्व विसरून, ज्याप्रमाणे पुनः घरात खोडी करण्याकरिता शिरते. ७२९. बेडूक सापाच्या तोंडात सगळा गिळला जात असतांनाहि माशांचे समुदाय तो गिळतो पण 'आपण मरतो' ही आठवण त्याला नसते. ७३०. त्याप्रमाणे शरीराची नाक, तोंड वगैरे ही नऊ द्वारे (मळाने) पाझरत असून व शरीराला झालेले कुष्ट अंगावर प्रत्यक्ष असूनहि ही स्थिति ज्या (जन्माच्या) योगाने प्राप्त झाली, ती गोष्ट ज्याच्या अंतःकरणात सलत नाही. ७३१. आईच्या उदररूपी गुहेत विष्ठेच्या थरांमध्ये घालून, त्या पोटात नऊ महिनेपर्यंत ज्या वेळी उकडला; ७३२. ती गर्भात असता झालेली पीडा अथवा जन्माच्या काली झालेले कष्ट, ते कांहीच जो मुळी सुद्धा आठवीत नाही. ७३३. विष्ठा व मूत्र यांच्या चिखलात लोळणारी मुले मांडीवर पाहून जो किळस घेत नाही व कंटाळत नाही. ७३४. (मागचा) जन्म नुकताच संपला नाही काय ? व लागलीच पुनः उद्या दुसरा जन्म मिळणार, असे हे कांही ज्याला वाटले नाही. ७३५. आणि

देखोनि जो न करी । मृत्युचिंता ।। ३६ ।। जिणेयाचेनि विश्वासें । मृत्यु एक एथ असे । हें जयाचेनि मानसें । मानिजेना ।। ३७ ।। अल्पोदकींचा मासा । हें नाटे ऐसिया आशा । न वचेचि कां जैसा । अगाध डोहा ।। ३८ ।। कां गोरीचिया भुली । मृग व्याधा दिठी न घाली । गळु न पाहतां गिळिली । उंडी मीनें ।। ३९ ।। दीपाचिया झगमगा । जाळील हें पतंगा । नेणवेचि पैं गा । जयापरी ।। ७४० ।। गव्हारु निद्रासुखें । घर जळत असे तें न देखे । नेणतां जेवी विखें । रांधिलें अन्न ।। ४१ ।। तैसा जीविताचेनि मिषें । हा मृत्यूचि आला असे । हें नेणेचि राजसें । सुखें जो गा ।। ४२ ।। शरीरींची वाढी । अहोरात्रांची जोडी । विषयसुखप्रौढी । साचचि मानी ।। ४३ ।। परि बापुडा ऐसें नेणे । जें वेश्येचें सर्वस्व देणें । तेंचि नागवणें । रूप एथ ।। ४४ ।। संवचोराचें साजणें । तेंचि तें प्राण घेणें । लेपा स्नपन करणें । तेंचि मरण ।। ४५ ।। पांडुरोगें आंग सुटलें । तें तयाचि नांवें खुंटलें । तैसें नेणे भुललें । आहारनिद्रा ।। ४६ ।। सन्मुख शूला । धांवतया पायें चपळा । प्रतिपदीं ये जवळा । मृत्यु जेवीं ।। ४७ ।। तेवीं देहा जंव जंव वाढु । जंव जंव दिवसांचा पवाडु । जंव जंव सुरवाडु । भोगांचा हा ।। ४८ ।। तंव तंव अधिकाधिकें । मरण आयुष्यातें जिंके । मीठ जैसें उदकें । घांसिजत असे ।। ४९ ।। तैसें जीवित जाये । तयास्तव काळु पाहे । हें हातोहातींचें नव्हे । ठाउकें जया ।। ७५० ।। किंबहुना पांडवा । हा आंगींचा मृत्यु नीच नवा । न देखे जो मावा । विषयांचिया ।। ५१ ।। तो अज्ञानदेशींचा रावो । या बोला महाबाहो । न पडे गा वाटावो । आणिकांचा ।। ५२ ।। पैं जीविताचेनि सुखें । जैसा कां मृत्यु न देखे । तैसाचि तारुण्यतोषें । जरा न गणी ।। ५३ ।। कडाडीं लोटला गाडा । शिखरौनि सुटला धोंडा । तैसा न देखे जो पुढां । वृद्धाप्य आहे ।। ५४ ।। कां आडवोहळा पाणी आलें । म्हैसयाचें झुंज मातलें । तैसें तारुण्याचें चढलें । भुरें जया ।। ५५ ।। पुष्टि लागे विघरों । कांति पाहे निसरों । माथा आदरी शिरों । बागीबळ ।। ५६ ।। दाढी साउळ धरी । मान हालौनि वारी । तरी जो करी । प्रीयेचा पैसु ।। ५७ ।। पुढील उरीं आदळे । तंव न देखे जेवीं आंधळें । कां डोळ्यावरलें निगळें । आळशी तोषे ।। ५८ ।। तैसें तरुणेपण

त्याचप्रमाणे आयुष्याची भरभराट पाहून ज्याला मरणाची काळजी वाटत नाही. ७३६. जगण्याचा त्याला इतका विश्वास असतो की, येथे एक मृत्यु आहे, हे ज्याच्या मनाला पटत नाही. ७३७. डबक्यातला मासा, हे पाणी आटणार नाही, अशा आशेने जसा खोल डोहाला जात नाही. ७३८. अथवा पारध्याचा गाण्याने भुलून हरिणाची नजर जशी पारध्यावर जात नाही, अथवा गळास न पाहता, गळास लावलेले आमिष माशाने गिळावे. ७३९. दिव्याच्या चकाकीने, हा दिवा आपल्याला जाळील, हे ज्याप्रमाणे पतंगाला मुळीच कळत नाही. ७४०. जसा एखादा मूर्ख आळशी मनुष्य निद्रेच्या सुखामुळे, घर जळत असले, तरी तिकडे लक्ष देत नाही, किंवा एखादा मूर्ख खादाड मनुष्य विष घालून शिजविलेले अन्न असले, तरी तिकडे लक्ष न देता खातो, ७४१. त्याप्रमाणे जगण्याच्या निमित्ताने हा मृत्यूच आला आहे, हे जो रजोगुणापासून होणाऱ्या सुखामुळे जाणतच नाही. ७४२. शरीराची होत असलेली वाढ, दिवस व रात्र यांचा (आयुष्याचा) लाभ, विषयसुखाचे महत्त्व, ह्या सर्व गोष्टी जो खऱ्याच मानतो. ७४३. वेश्येचे एखाद्या माणसाला सर्वस्व अर्पण करणे, हेच त्या मनुष्यास साक्षात लुटणे होय. (त्याप्रमाणे राजससुखाने शरीराची वाढ होणे म्हणजे आत्मनाश आहे.) पण त्या बिचाऱ्याच्या हे कांहीच लक्षात येत नाही. ७४४. आपल्या सोबतीस संभावित असलेल्या चोराची मैत्री, ती मैत्री नव्हे, तर प्राण घेणे होय. अथवा भिंतीवर काढलेल्या चित्रास स्नान घालणे, म्हणजे त्या चित्राचा नाश करणे होय. ७४५. पंडुरोगाच्या सुजेने अंगाला पुष्टता आली, तर ती वास्तविक आरोग्याची पुष्टता नव्हे तर त्यातच पंडुरोग्याचे आयुष्य संपले आहे, असे समजावे. त्याप्रमाणे खाणे व झोप यांच्या योगाने (मोहित झालेले) मूर्ख लोक, विषयवृद्धीतच खरी वृद्धि नसून खराखरा नाशच आहे, हे जाणत नाहीत. ७४६. समोर असलेल्या शूळाकडे जलद पावलाने धावून जाणारास ज्याप्रमाणे पावलो पावली मृत्यु जवळ येतो. ७४७. त्याप्रमाणे जसजसा देह वाढेल, जसजशी दिवसाची वाढ होते, (म्हणजे जसजसे आयुष्याचे दिवस अधिक जातात), आणि जसजशी ही विषयभोगांची विपुलता होईल; ७४८. तसतसे आयुष्याला मरण अधिक अधिक जिंकते. ज्याप्रमाणे मीठ पाण्याने जसजसे घासले जाईल (तसतसे विरघळत जाते). ७४९. त्याप्रमाणे (वरील मिठाच्या उदाहरणाप्रमाणे) दिवसानुदिवस आयुष्य कमी कमी होत जाते; त्यामुळे काळाला उजाडते, (म्हणजे मरण जवळ येते) ही त्वरेने एकसारखी चालू असलेली गोष्ट ज्याला कळत नाही. ७५०. अर्जुना, फार काय सांगावे ! हे शरीराचे नित्यनवे मरण, जो विषयांच्या भ्रांतीने जाणत नाही. ७५१. हे महाबाहो अर्जुना, तो (पुरुष) अज्ञानदेशाचा राजा आहे. या बोलण्यात अज्ञानाच्या आणखी कांही लक्षणांची न्यूनता राहिली असे नाही. ७५२. जगण्याच्या सुखाने ज्याप्रमाणे मृत्युकडे लक्ष देत नाही, त्याचप्रमाणे तारुण्याच्या संतोषाने म्हातारपणाविषयी बेपर्वा असतो. ७५३. डोंगराच्या कड्यावरून लोटलेला गाडा अथवा पर्वताच्या शिखरावरून सुटलेला धोंडा (जसा पुढील परिणामाला, म्हणजे आपले तुकडे तुकडे होतील, हे पाहात नाही) तसा जो पुढे म्हातारपण (येणार) आहे, हे पाहात नाही. ७५४. अथवा आडरानातील ओढ्यास जसा पूर यावा किंवा रेड्यांची जशी टक्कर माजावी, त्याप्रमाणे ज्याला तारुण्याची भुरळ चढलेली असते. ७५५. शरीराचा लठ्ठपणा नाहींसा होऊ लागतो व शरीरातील तेज कमी होऊ लागते व मस्तकाला कांपरे सुटते. ७५६. दाढी पांढरी होते, मान हालून ‘नाही नाही’ अशी निवारण्याची खूण करते, तरी देखील जो प्रिय वस्तूंचा पसारा वाढवीत राहतो. ७५७. पुढे असलेला पदार्थ उरावर आदळेपर्यंत आंधळा जसा पुढे काय आहे, हे पाहात नाही अथवा डोळ्यांवर आलेल्या चिपडांच्या योगाने आळशी मनुष्य संतुष्ट होतो. ७५८. अरे अर्जुना, त्याप्रमाणे आजचे

आजिचें। भोगितां वृद्धाप्य पाहेचें। न देखे तोचि साचें। अज्ञानु गा ॥ ५९ ॥ देखे अक्षमें कुब्जें। कीं विटावूं लागे फुंजें। परि न म्हणे पाहे माझें। हेंचि भवे ॥ ७६० ॥ आणि आंगीं वृद्धतेची। संज्ञा ये मरणाची। परि जया तारुण्याची। भुली न फिटे ॥ ६१ ॥ तो अज्ञानाचें घर। हें साचचि घे उत्तर। तेवींचि परियेसीं थोर। चिन्हें आणिक ॥ ६२ ॥ तरि वाघाचिये अडवे। चरोनि एक वेळ आला दैवें। तेणें विश्वासें पुढती धांवे। वसू जैसा ॥ ६३ ॥ कां सर्पघराआंतु। अवचटें ठेवा आणिला स्वस्थु। येतुलियासाठीं निश्चितु। नास्तिकु होय ॥ ६४ ॥ तैसेनि अवचटें हें। एकदोनी वेळां लाहे। एथ रोग एक आहे। हें मानीना जो ॥ ६५ ॥ वैरिया नीद आली। आतां द्वंद्वें माझीं सरलीं। हें मानी तो सपिलीं। मुकला जेवीं ॥ ६६ ॥ तैसी आहारनिद्रेची उजरी। रोग निवांतु जोंवरी। तंव जो न करी। व्याधीचिंता ॥ ६७ ॥ आणि स्त्रीपुत्रादिमेळें। संपत्ति जंव जंव फळे। तेणें रजें डोळे। जाती जयाचे ॥ ६८ ॥ सवळेचि वियोगु पडैल। विळौनि विपत्ति येईल। हें दुःख पुढील। देखेना जो ॥ ६९ ॥ तो अज्ञान गा पांडवा। आणि तोही तोचि जाणावा। जो इंद्रियें अव्हासवा। चारी एथ ॥ ७७० ॥ वयसेचेनि उवायें। संपत्तीचेनि सावायें। सेव्यासेव्य जाये। सरकटितु ॥ ७१ ॥ न करावें तें करी। असंभाव्य मनीं धरी। चिंतूं नये तें विचारी। जयाची मती ॥ ७२ ॥ रिघे जेथ न रिघावें। मागे जें न घ्यावें। स्पर्शे जेथ न लागावें। आंग मन ॥ ७३ ॥ न वचावें तेथ जाये। न पाहावें तें जो पाहे। न खावें तें खाये। तेवींचि तोषे ॥ ७४ ॥ न धरावा तो संगु। न लगावें तेथ लागु। नाचरावा तो मार्गु। आचरे जो ॥ ७५ ॥ नायकावें तें आइके। न बोलावें तें भुंके। परि दोष होईल हें न देखे। प्रवर्ततां ॥ ७६ ॥ अंगा मनासि रुचि यावें। येतुलेनि कृत्याकृत्य नाठवे। जो करणेयाचेनि नांवें। भलतेंचि करी ॥ ७७ ॥ परि पाप मज होईल। कां नरकयातना येईल। हें कांहींचि पुढील। देखेना जो ॥ ७८ ॥ तयाचेनि आंगलगें। अज्ञान जगीं दाटुगें। जें सज्ञानाही संगें। झोंबों सके ॥ ७९ ॥ असो हें आइक। अज्ञानचिन्हें आणिक। जेणें तुज सम्यक्। जाणवे तें ॥ ७८० ॥ तरी जयाची प्रीति पुरी। गुंतली देखसी घरीं। नवगंधकेसरीं। भ्रमरी जैशी ॥ ८१ ॥ साकरेचिया राशी। बैसली नुडे माशी। तैसेनि स्त्रीचित्त आवेशी। जयाचें मन ॥ ८२ ॥ ठेला बेडूक कुंडीं। मशक गुंतला शेंबुडीं। ढोरु

तारुण्य भोगीत असता, उद्याचे येणारे म्हातारपण जो पाहात नाही, तोच खरोखर अज्ञान आहे. ७५९. आंधळ्या माणसाकडे किंवा कुबड्या माणसाकडे पाहून त्यांना गर्वाने वेडावू लागतो; पण असे म्हणत नाही की, माझीहि उद्या हीच अवस्था होईल. ७६०. आणि मरणाचे चिन्ह जे म्हातारपण, ते शरीरावर आले, तरी ज्याला तारुण्याची भ्रांति सुटत नाही. ७६१. तो पुरुष अज्ञानाचे घर आहे, हे बोलणे खरे मान. त्याचप्रमाणे अज्ञानाची आणखी मोठी लक्षणे ऐक. ७६२. तर वाघाच्या अरण्यातून दैवयोगाने एक वेळ (सुरक्षितपणे) पोळ (बैल) चरून आला. त्या विश्वासाने जसा तो पोळ पुनः त्या अरण्यात धावतो. ७६३. (ज्या जागेत) पुरलेल्या द्रव्यावर सर्प होता, अशा जागेतून एकदा चुकून सुरक्षितपणे द्रव्य आणले एवढ्यावरून जो खास नास्तिक होतो, (म्हणजे पुरलेल्या द्रव्यावर सर्प असतो व तो द्रव्य घेऊ देत नाही ही गोष्ट खोटी आहे असे मानतो,) ७६४. त्याप्रमाणे आरोग्य हे एखाद्दुसऱ्या वेळी चुकून मिळालेले असते, तर तेवढ्यावरच या शरीरात रोग म्हणून कांही एक आहे, ही गोष्ट जो मानीतच नाही. ७६५. शत्रूला झोप लागली एवढ्यावरून जो असे मानतो की, आता आपले भांडणतंटे संपले, (असे मानून जो स्वस्थ राहतो) तो ज्याप्रमाणे आपल्या मुलाबाळांसह नाश पावतो. ७६६. त्याप्रमाणे आहार व निद्रा ही जेथपर्यंत यथास्थित चालू आहेत व जोपर्यंत रोग निवांत आहे, तोपर्यंत जो रोगाची काळजी करीत नाही. ७६७. आणि स्त्रीपुत्रादिकांच्या संगतीत जसजशी संपत्ति अधिकाधिक मिळत जाते, तसातसा त्या संपत्तीच्या धुराने ज्याच्यातील विचार नाहीसा होतो. ७६८. या स्त्रीपुत्रादि व संपत्ति यांचा तात्काळ वियोग होईल व एका दिवसात वाईट अवस्था येईल, हे पुढचे दुःख जो आगाऊ जाणत नाही. ७६९. अर्जुना, तो अज्ञानी आहे आणि जो इंद्रियांना हवे ते विषय देतो, तो देखील तोच (अज्ञानीच) समजावा, ७७०. तारुण्याच्या उत्कर्षाने आणि संपत्तीच्या साह्याने, जो सेवन करण्यास योग्य अयोग्य अशी निवड न करता, सरसकट विषय सेवन करतो. ७७१. जे करू नये ते करतो, न होणाऱ्या गोष्टी मनात आणतो आणि ज्याविषयी विचार करू नये, त्याविषयीच ज्याची बुद्धि विचार करते. ७७२. जेथे प्रवेश करू नये, तेथे प्रवेश करतो, जे घेऊ नये, ते मागतो व जेथे अंग किंवा मन लागू नये, त्यांना जाऊन खेटतो. ७७३. जेथे जाऊ नये, तेथे जातो, जे पाहू नये, ते पाहतो व खाऊ नये, ते खातो व (ह्या निषिद्ध गोष्टी केल्याबद्दल वाईट न वाटता) त्याविषयी आनंद मानतो. ७७४. ज्याची संगति धरू नये त्याची धरतो, जेथे संबंध करू नये, तेथे संबंध करतो व ज्या मार्गाचे आचरण करू नये, त्या मार्गाचे जो आचरण करतो. ७७५. जे ऐकू नये, ते ऐकतो, जे बोलू नये, ते मोठ्याने बडबडतो, परंतु असे केल्याने दोष घडेल, हे पाहात नाही. ७७६. शरीरास व मनास आवडेल, तेवढे असले म्हणजे झाले, मग ते कर्म करण्यास योग्य आहे किंवा नाही याचा तो कांही विचार करीत नाही व जो करावयाचे म्हणून भलतेच करतो. ७७७. परंतु (यापासून) मला पाप लागेल अथवा (या योगाने) नरकयातना भोगाव्या लागतील, या पुढील होणाऱ्या गोष्टी जो कांहीच पाहात नाही. ७७८. त्याच्या आश्रयाने अज्ञान जगात बलाढ्य होते व ते बलवान् झालेले अज्ञान ज्ञानवान् पुरुषाबरोबरहि झगडू शकेल. ७७९. परंतु हे राहू दे. आणखी कांही अज्ञानाची लक्षणे सांगतो, ती ऐक. त्या योगाने तुला त्या अज्ञानाची चांगली ओळख पटेल. ७८०. तर ताज्या, सुवासिक कमळाच्या केसरांत जशी भ्रमरी गुंतून राहते, त्याप्रमाणे घराच्या ठिकाणी ज्याची पूर्ण प्रीति गुंतलेली पाहाशील, ७८१. साखरेच्या राशीवर बसलेली माशी जशी उडत नाही (अथवा) त्याचप्रमाणे जसे एखाद्याचे मन स्त्रीच्या चित्ताला धरून बसते, (तेथून हालत नाही). ७८२. बेडूक जसा पाण्याच्या कुंडात राहिलेला असतो अथवा चिलट जसे शेंबडात

सबुडबुडीं । रुतला पंकीं ॥ ८३ ॥ तैसें घरींहूनि निघणें । नाहीं जीवितें मरणें । जया साप होऊनि असणें । भाटीं तिये ॥ ८४ ॥ प्रियोत्तमाचां कंठीं । प्रमदा घे आटी । तैशी जीवेंसी कोंपटी । धरूनि ठाके ॥ ८५ ॥ मधुरसादोशें । मधुकरी जचे जैसें । गृहसंगोपन तैसें । करी जो गा ॥ ८६ ॥ म्हातारपणीं जालें । माणिक एक विपायिलें । तयाचें कां जेतुलें । मातापितरां ॥ ८७ ॥ तेतुलेनि पाडें पार्था । घरीं जया प्रेम आस्था । आणि स्त्रीवांचूनि सर्वथा । जाणेना जो ॥ ८८ ॥ महापुरुषाचें चित्त । जालिया वस्तुगत । ठाके व्यवहारजात । जयापरी ॥ ८९ ॥ तैसा स्त्रीदेहीं जो जीवें । पडोनियां सर्वभावें । कोण मी काय करावें । कांहीं नेणे ॥ ७९० ॥ हानि लाज न देखे । परापवादु नाइके । जयाचीं इंद्रियें एकमुखें । स्त्रिया केलीं ॥ ९१ ॥ चित्त आराधी स्त्रियेचें । स्त्रियेचेनि छंदें नाचे । माकड गारुडियाचें । जैसें होय ॥ ९२ ॥ आपणपेंही शिणवी । इष्टमित्र दुरावी । मग कवडाचि वाढवी । लोभी जैसा ॥ ९३ ॥ तैसा दानपुण्यें खांची । गोत्रकुटुंबा वंची । परी गारी भरी स्त्रियेची । उणी हों नेदी ॥ ९४ ॥ पूजितीं दैवतें जोगावी । गुरूतें बोलें झकवी । मायबापां दावीं । निदारपण ॥ ९५ ॥ स्त्रियेचां तरी विखीं । भोगुसंपत्ति अनेकीं । आणी वस्तु निकी । जे जे देखे ॥ ९६ ॥ प्रेमाथिलेनि भक्तें । जैसेनि भजिजे कुळदैवतें । तैसा एकाग्रचित्तें । स्त्री जो उपासी ॥ ९७ ॥ साच आणि चोख । तें स्त्रियेसीचि अशेख । येरींविषयीं जोगावणूक । तेही नाहीं ॥ ९८ ॥ इयेतें हन कोणी देखैल । इयेसी वेखासें जाईल । तरि युगचि बुडैल । ऐसें जया ॥ ९९ ॥ नायटेयांभेण । न मोडिजे नागांची आण । तैसी पाळी उणखुण । स्त्रीयेची जो ॥ ८०० ॥ किंबहुना धनंजया । स्त्रीचि सर्वस्व जया । आणि तियेचिया जालियां- । लागीं प्रेम ॥ १ ॥ आणिकही जें समस्त । तेथिंचें संपत्तिजात । तें जीवाहूनी आप्त । मानी जो गा ॥ २ ॥ तो अज्ञानासी मूळ । अज्ञाना तेणें बळ । हें असो केवळ । तो तेंचि रूप ॥ ३ ॥ आणि मातलिया सागरीं । मोकलिलिया तरी । लाटांचां येरझारीं । आंदोळे जेवीं ॥ ४ ॥ तेवीं प्रिय वस्तु पावे । आणि सुखें जो उंचावे । तैसाचि अप्रियासवें । तळवटु घे ॥ ५ ॥ ऐसेनि जयाचां चित्तीं । वैषम्यसाम्याची वोखती । वाहे तो महामती । अज्ञान गा ॥ ६ ॥ आणि माझां ठायीं भक्ती । फळालागीं जया आर्ती । धनोद्देशें विरक्ती । नटणें जेवीं ॥ ७ ॥ कां कांताचां मानसीं । रिगोनि स्वैरिणी जैसी । राहाटे

गुंतलेले असते, अथवा गुरू (ढोर) (जसे) चिखलात पूर्णपणे फसते, ७८३. त्याप्रमाणे जिवंतपणी अथवा मेल्यावर, जो घरातून बाहेर पडत नाही व जो (मेल्यावर) त्या जागेत सर्प होऊन असतो, ७८४. नवऱ्याच्या गळ्यात जशी तरुण स्त्री मिठी घालते, त्याप्रमाणे जो आपल्या जीवाशी झोपडीला धरून राहतो. ७८५. पुष्पातील मध मिळण्याच्या हेतूने मधमाशी जशी श्रम करते, तशा श्रमांनी जो घराची जोपासना करतो, ७८६. म्हातारपणी झालेल्या एकुलत्या एक पुत्ररत्नाचे आईबापास जितके प्रेम असते, ७८७. अर्जुना, तितक्या मानाने ज्याला घराची आस्था व प्रेम असते आणि जो स्त्रीवाचून दुसरे कांही मुळीच जाणत नाही. ७८८. ब्रह्मनिष्ठाचे अंतःकरण ब्रह्मस्वरूपी निमग्न झाले असता त्याचे जसे सर्व व्यवहार बंद पडतात. ७८९. त्याप्रमाणे स्त्रीच्या शरीराच्या ठिकाणी जो जीवाने व सर्व भावांनी आसक्त असतो व मी कोण व माझे कर्तव्य काय, हे कांही जो जाणत नाही, ७९०. जो नुकसान, लाज पाहात नाही, दुसऱ्यांनी केलेल्या आपल्या निंदेकडे लक्ष देत नाही, ज्याच्या सर्व इंद्रियांची धाव एका स्त्रीविषयाकडेच असते. ७९१. ज्याप्रमाणे गारुड्याचे माकड गारुड्याच्या छंदाप्रमाणे वागणारे असते, तसा जो स्त्रीच्या चित्ताचे आराधन करतो व जो स्त्रीच्या छंदाने नाचतो. ७९२. ज्याप्रमाणे एखादा लोभी पुरुष आपल्यालाहि शिणवितो व इष्ट मित्रास दूर करतो आणि मग द्रव्यच वाढवितो. ७९३. त्याप्रमाणे (स्त्रीची भर करण्याकरिता) जो दान व पुण्य करण्याचे कमी करतो, तो कुटुंबातील माणसांना फसवितो, परंतु स्त्रीची खांच भरीत असतो. त्यात कमी पडू देत नाही. ७९४. पूजिल्या जाणाऱ्या देवतांची (बिगार टाकल्याप्रमाणे) गंधफूल वाहून जेमतेम पूजा करतो, गुरूला ठकवितो आणि आईबापांना दैन्य दाखवितो, ७९५. तथापि स्त्रीसाठी मात्र भोगांची अनेक ऐश्वर्ये (साधने) व जी जी म्हणून चांगली वस्तु दिसेल ती ती आणतो. ७९६. प्रेमळ भक्ताने जसे कुलदेवतेला भजावे, त्याप्रमाणे जो स्त्रीची उपासना एकाग्रचित्ताने करतो. ७९७. जे खरे व चांगले असेल, ते सर्व स्त्रीला देतो व कुटुंबातील इतर माणसांची नुसती जोगवणूक (देहरक्षण) देखील करीत नाही. ७९८. हिला कोणी (वाकड्या दृष्टीने) पाहील, हिच्याशी कोणी विरुद्ध वागेल, तर युगांतच होईल असे ज्याला वाटते. ७९९. ज्याप्रमाणे नायट्याच्या भयाने देवीची शपथ मोडीत नाहीत, त्याप्रमाणे जो स्त्रीचे मनोगत पाळतो. ८००. अर्जुना फार काय सांगावे ! ज्याचे सर्वस्व काय ते एक स्त्रीच असते आणि तिच्यापासून झालेल्या (मुलां) वर ज्याचे प्रेम असते. ८०१. अरे, तिची जी आणखीहि सर्व चीजवस्तु असेल ती जो जीवापेक्षा अत्यंत जवळची मानतो. ८०२. तो पुरुष अज्ञानाचे मूळ आहे. अज्ञानाला त्याच्या योगाने बळ असते. हे बोलणे राहू दे. तो अज्ञानाची मूर्तीच आहे. ८०३. आणि खवळलेल्या समुद्रात नाव मोकळी सोडली असता, जशी ती लाटांच्या येण्याजाण्याने झोके खात असते, ८०४. त्याप्रमाणे आवडती वस्तु प्राप्त झाली असता, जो सुखाने फुगतो व त्याचप्रमाणे नावडती वस्तु प्राप्त झाल्याबरोबर जो संकोच पावतो. ८०५. याप्रमाणे ज्याच्या अंतःकरणात (अप्रियवस्तुप्राप्तीने) दुःख व (प्रियवस्तुप्राप्तीने) सुख यांची चिंता असते, तो हे महामति अर्जुना, अज्ञान आहे. ८०६. आणि माझ्या ठिकाणी ज्याची भक्ति असते, पण फलाच्या उत्कट इच्छेने असते, ती कशी तर जसे धनाच्या हेतूने वैराग्याचे सोंग आणावे. ८०७. अथवा जाराकडे जाण्याकरिता जारिणी स्त्री जशी नवऱ्याच्या अंतः-

जारेंसीं । जावयालागीं ॥ ८ ॥ तैसा मातें किरीटी । भजती गा पाउटी । करूनि जो दिठी । विषो सूये ॥ ९ ॥ आणि भजिन्नलियासवें । तो विषो जरी न पवे । तरी सांडी म्हणे आघवें । टवाळ हें ॥ ८१० ॥ कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव मांडी । आदिलाची परवडी । वरी तया ॥ ११ ॥ तया गुरुमार्गा टेंके । जयाचा सुगरवा देखे । तरी तयाचा मंत्र शिके । येरु नेघे ॥ १२ ॥ प्राणिजातेंसीं निष्ठुरु । स्थावरी बहु भरु । तेवींचि नाहीं एकसरु । निर्वाहो जया ॥ १३ ॥ माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचां कोनीं बैसवी । आपण देवो देवी । यात्रे जाय ॥ १४ ॥ नीच आराधन माझें । काजीं कुळदेवता भजे । पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना ॥ १५ ॥ माझें अधिष्ठान घरीं । आणि वोवसे आनाचे करी । पितृकार्यावसरीं । पितरांचा होय ॥ १६ ॥ एकादशीचां दिवसीं । जेतुला पाडु आम्हांसी । तेतुलाचि नागांसी । पंचमीचां दिवशीं ॥ १७ ॥ चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चावदसी म्हणे माये । तुझाच वो दुर्गे ॥ १८ ॥ नित्य नैमित्तिकें कर्में सांडी । मग बैसे नवचंडी । आदित्यवारीं वाढी । भैरवां पात्रीं ॥ १९ ॥ पाठी सोमवार पावे । आणि बेलेंसीं लिंगा धांवे । ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी जो ॥ ८२० ॥ ऐसा अखंड भजन करी । उगा नसे क्षणभरी । आघवेनि गांवद्वारीं । अहेव जैसी ॥ २१ ॥ तैसेनि जो गा भक्तु । सैरा देखसी धांवतु । जाण अज्ञानाचा मूर्तु । अवतार तो ॥ २२ ॥ आणि एकांतें चोखटें । तपोवनें तीर्थें तटें । देखोनि जो गा विटे । तोहि तोचि ॥ २३ ॥ जया जनपदीं सुख । गजबजेचें कवतिक । वानूं आवडे लौकिक । तोहि तोचि ॥ २४ ॥ आणि आत्मा गोचरु होये । ऐसी जे विद्या आहे । ते आइकोनि डौर वाहे । विद्वांसु जो ॥ २५ ॥ उपनिषदांकडे न वचे । योगशास्त्र न रुचे । अध्यात्मज्ञानीं जयाचें । मनचि नाहीं ॥ २६ ॥ आत्मचर्चा एकी आथी । ऐसिये बुद्धीची भिंती । पाडूनि जयाची मती । वोढाळ जाहली ॥ २७ ॥ कर्मकांड तरी जाणे । मुखोद्गत पुराणें । ज्योतिषीं तो म्हणे । तैसेंचि होय ॥ २८ ॥ शिल्पीं अति निपुण । सूपकर्मींही प्रवीण । विधि आथर्वण । हातीं आथी ॥ २९ ॥ कोकीं नाहीं ठेलें । भारत तरी म्हणितलें । आगम आफाविले । मूर्त होती ॥ ८३० ॥ नीतिजात सुझे । वैद्यकही बुझे । काव्यनाटकीं दुजें । चतुर नाहीं ॥ ३१ ॥ स्मृतींची चर्चा । दंशु जाणे

करणात शिरून वागते. ८०८. अर्जुना, त्याप्रमाणे माझ्या भजनाची पायरी करून, जो दृष्टीमध्ये विषय ठेवतो (म्हणजे जो विषयप्राप्तीच्या इच्छेने माझे भजन करतो). ८०९. आणि (मला) भजल्याबरोबर, तो (इच्छित) विषय जर मिळाला नाही, तर तो हे भजन टाकतो व सर्व खोटे आहे, असे तो म्हणतो. ८१०. अडाणी शेतकरी जसा नवीन नवीन उदीम करतो, त्याप्रमाणे हा अज्ञानी पुरुष रोज नव्या नव्या देवांची स्थापना करतो व जेवढ्या उत्सुकतेने पहिल्याची पूजा करतो, तितक्याच जोराने पुन्हा दुसऱ्याचीहि करतो. ८११. ज्या गुरूचा जास्त थाटमाट पाहतो, त्या गुरूच्या संप्रदायावर विश्वास ठेवतो आणि त्याचा मंत्र घेतो, दुसऱ्याचा घेत नाही. ८१२. सर्व प्राण्यांशी तो निर्दयपणाने वागतो व पाषाणाच्या प्रतिमेवर त्याचा पुष्कळ भर असतो. त्याचप्रमाणे ज्याच्या वागण्यात एकनिष्ठता नसते. ८१३. माझी मूर्ति तयार करतो आणि तिला घराच्या कोपऱ्यात बसवितो व आपण देवदेवतांच्या यात्रेला जातो. ८१४. दररोज माझे भजन करतो व कांही विशेष प्रसंगी कुलदेवतेला भजतो व कांही विशेष पर्वकाली तिसऱ्याच देवतांची पूजा करतो, ८१५. घरात माझी स्थापना असतांनाच, दुसऱ्या देवतांची व्रते करतो आणि पितृकार्याच्या वेळी (श्राद्ध, पक्ष वगैरे काळी) पितरांचा (भक्त) होतो. ८१६. एकादशीच्या दिवशी आम्हाला जितका मान (देतो) तितकाच नागपंचमीच्या दिवशी नागाला मान देतो. ८१७. चतुर्थी नेमकी उगवल्याबरोबर तो गणपतीचाच (उपासक) होतो आणि चतुर्दशीच्या दिवशी 'आई दुर्गे (देवी) मी तुझा (भक्त) आहे' असे म्हणतो. ८१८. नित्यनैमित्तिक कर्मे टाकतो आणि मग नवचंडीच्या (नवरात्रातील देवीच्या) अनुष्ठानास बसतो व रविवारी बहिरोबाला त्याच्या पत्तरात नैवेद्य वाढतो. ८१९. नंतर सोमवार आला की, बेल घेऊन शिवलिंगाकडे धावतो, याप्रमाणे जो एकटाच सर्व देवांची कशीबशी उपासना करतो. ८२०. वेशीत पाल ठोकून बसलेली वेश्या, गावातील सर्व लोकांचेच कुटुंब असल्यामुळे त्या सर्वांच्या योगाने अखंड सौभाग्यवतीच राहते, त्याचप्रमाणे जो असतील तेवढ्या देवांची एकसारखी भक्ति करतो व क्षणभर रिकामा राहत नाही. ८२१. त्याप्रमाणे जो भक्त मनाने वाटेल तसा धांवणारा तू पाहशील, तो अज्ञानाचा मूर्तिमंत अवतार आहे, असे समज. ८२२. आणि पवित्र एकांत स्थाने, तपोवने, तीर्थांची स्थाने व पवित्र नद्यांचे किनारे ह्यास पाहून ज्याला कंटाळा येतो, तो देखील अज्ञानीच आहे. ८२३. ज्याला लोकसमाजात सुख वाटते व लोकांच्या गलबल्याचे कौतुक वाटते व आपल्या लौकिकाचे वर्णन ज्याला आवडते, तोहि तोच (अज्ञानी) आहे. ८२४. आणि आत्म्याचा साक्षात्कार होईल, अशी जी ब्रह्मविद्या आहे ती ऐकून जो (अध्यात्मशास्त्रा-वाचून इतर पढलेला) शहाणा विद्वान त्या ब्रह्मविद्येची निंदा करतो, ८२५. जो उपनिषदांकडे जात नाही, ज्याला योगशास्त्र आवडत नाही आणि अध्यात्मज्ञानाच्या ठिकाणी ज्याचे लक्षच लागत नाही, ८२६. आत्मनिरूपण म्हणून कांही एक महत्त्वाची गोष्ट आहे, अशा समजुतीची भिंत (मर्यादा) पाडून ज्याची बुद्धि स्वैर भटकणारी झाली आहे. ८२७. तो सर्व कर्मकांड जाणतो; पुराणे त्याला तोंडपाठ आहेत आणि जो ज्योतिष-शास्त्रात इतका निष्णात आहे की, तो भविष्य करील तसेच घडते. ८२८. कलाकौशल्याच्या कामात अति निपुण असतो, पाकक्रियेत अति प्रवीण असतो व अथर्वणवेदाचे विधि (मंत्र-शास्त्राचे विधि जारण, मारण, उच्चाटन वगैरे) त्यास हस्तगत झालेले असतात, ८२९. काम-शास्त्रात त्यास काही जाणावयाचे राहिले नाही, भारत तर त्यास पाठ असते व मंत्रशास्त्रहि मूर्तिमंत त्याच्या स्वाधीन झालेले असते. ८३०. नीति-संबंधीची सर्व शास्त्रे त्यास अवगत असतात, वैद्यशास्त्र तो जाणतो व काव्यात व नाटकात त्याहून दुसरा कोणी चतुर नाही. ८३१. स्मृतीचा विचार त्याला कळतो, इंद्रजाल विद्येचे मर्म त्याला

गारुडियाचा । निघंटु प्रज्ञेचा । पाइकी करी ।। ३२ ।। व्याकरणीं चोखडा । तर्कीं अतिगाढा । परि एक अध्यात्मज्ञानीं फुडा । जात्यंधु जो ।। ३३ ।। तें एकवांचूनि आघवां शास्त्रीं । सिद्धांतनिर्माणधात्री । परि जळो तें मूळनक्षत्रीं । न पाहें गा ।। ३४ ।। मोराचां आंगीं असोसें । पिसें आहाति डोळसें । परी एकली दिठी नसे । तैसें तें गा ।। ३५ ।। जरी परमाणूएवढें । संजीवनीमूळ जोडे । तरी बहु काय गाडे । भरणें येरें ।। ३६ ।। आयुष्येंवीण लक्षणें । सिसेंवीण अळंकरणें । वोहरेंवीण वाधावणें । तो विटंबु गा ।। ३७ ।। तैसें शास्त्रजात जाण । आघवेंचि अप्रमाण । अध्यात्मज्ञानेंविण । एकलेनी ।। ३८ ।। यालागीं अर्जुना पाहीं । अध्यात्मज्ञानाचां ठायीं । जया नित्यबोधु नाहीं । शास्त्रमूढा ।। ३९ ।। तया शरीर जें जालें । तें अज्ञानाचें बीं विरूढलें । तयाचें व्युत्पत्तित्व गेलें । अज्ञानवेलीं ।। ८४० ।। तो जें जें बोले । तें अज्ञानचि फुललें । तयाचें पुण्य जें फळलें । तें अज्ञानचि गा ।। ४१ ।। आणि अध्यात्मज्ञान कही । जेणें मानिलेंचि नाहीं । तो ज्ञानार्थु न देखे काई । हें बोलावें असे ।। ४२ ।। ऐलीचि थडी न पवतां । पळे जो माघौता । तया पैलद्वीपीची वार्ता । काय होय ।। ४३ ।। कां दारवंठांचि जयाचें । शीर रोंविलें खांचे । तो केवीं परिवरींचें । ठेविलें देखे ।। ४४ ।। तेवीं अध्यात्मज्ञानीं जया । अनोळख धनंजया । तया ज्ञानार्थु देखावया । विषो काई ।। ४५ ।। म्हणोनि आतां विशेषें । तो ज्ञानाचें तत्त्व न देखे । हें सांगावें आंखेंलेखें । न लगे तुज ।। ४६ ।। जेव्हां सगर्भे वाढिलें । तेव्हांचि पोटींचें धालें । तैसें मागिलें पदें बोलिलें । हेंचि होय ।। ४७ ।। वांचूनियां वेगळें । रूप करणें हें न मिळे । घेई अवंतिलें आंधळें । तें दुजेनसीं ये ।। ४८ ।। एवं इये उपरतीं । ज्ञानचिन्हें मागुती । अमानित्वादि प्रभृति । वाखाणिलीं ।। ४९ ।। जे ज्ञानपदें अठरा । केलियां येरी मोहरां । अज्ञान या आकारा । सहजें येती ।। ८५० ।। मागां श्लोकाचेनि अर्धार्धें । ऐसें सांगितलें मुकुंदें । ना उफराटीं इयें ज्ञानपदें । तेंचि अज्ञान ।। ५१ ।। म्हणोनि इया वाहणी । केली म्यां उपलवणी । वांचूनि दुधा मेळऊनि पाणी । फार कीजे ।। ५२ ।। तैसें जी न बडबडी । पदाची कोर न सांडीं । परी मूळध्वनींचिये वाढी । निमित्त जालो ।। ५३ ।। तंव श्रोते म्हणती राहें । कें परिहारा ठावो आहे । बिहिसी कां वाये । कविपोषका ।। ५४ ।। तूतें श्रीमुरारी । म्हणितलें

कळते व वैदिक शब्दांच्या कोशाला तो आपल्या बुध्दीचा चाकर करतो. ८३२. तो व्याकरणशास्त्रात अति प्रवीण, तर्कशास्त्रात फार पटाईत असतो, परंतु एक अध्यात्मज्ञानात जो खरोखर जन्मांध आहे. ८३३. त्या एक अध्यात्मज्ञानावाचून इतर सर्व शास्त्रांच्या सिद्धांतास निर्माण होण्याची तो पृथ्वीच आहे; (असा जरी तो असला) तरी पण त्याच्या त्या सर्व ज्ञानाला आग लागो. मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाला जसे आईबापांनी पाहू नये, तसे तू त्याच्याकडे पाहू नकोस. ८३४. मोराच्या अंगावर जशी डोळेवाली पिसे पुष्कळ असतात, परंतु मोर ज्या आपल्या दृष्टीने पाहतो ती. एकटी दृष्टि त्या मोरास जर नसली, तर त्या पिसांवरील डोळ्यांचा जसा कांही एक उपयोग नाही, त्याप्रमाणे अर्जुना, एक अध्यात्मज्ञानावाचून त्याच्या इतर ज्ञानांचा कांही उपयोग नाही. ८३५. परमाणूएवढे जर संजीवनी वनस्पतीचे मूळ मिळाले तर इतर पुष्कळशा गाडे भरून असलेल्या वनस्पतींच्या मुळ्या काय करावयाच्या आहेत ? ८३६. ज्याप्रमाणे आयुष्याशिवाय इतर सर्व सामुद्रिक उत्तम चिन्हे आहेत अथवा शीर नसलेल्या केवळ धडास जसे अलंकार घालावेत अथवा नवरानवरीशिवाय जसा वर्धावा काढावा, ही जशी केवळ विटंबना आहे. ८३७. त्याप्रमाणे एका अध्यात्मज्ञानाशिवाय ते इतर सर्व शास्त्रांचे ज्ञान पूर्णपणे अप्रमाण आहे असे समज. ८३८. याकरिता अर्जुना, असे पहा की, ज्या शास्त्र-मूढाला अध्यात्मज्ञानाच्या ठिकाणी नित्य जागृति नाही, ८३९. त्याला शरीर जे प्राप्त झाले, ते अज्ञानाच्या बीजाचा अंकुरच होय आणि त्याची विद्वत्ता ही अज्ञानाचा वेल होय. ८४०. तो जे जे बोलतो, ते फुललेले अज्ञानाचे झाडच आहे आणि अरे, त्याची जी पुण्यकर्मे आहेत, ते अज्ञानच फळास आलेले आहे. ८४१. आणि ज्याने अध्यात्मज्ञानाला कधीच मानले नाही, तो ज्ञानाचा विषय जे ब्रह्म त्यास पाहात नाही, हे सांगावयास पाहिजे काय ? ८४२. नदीच्या अलीकडच्या काठाला आला नाही, तोच जो माघारी पळून जातो, त्याला नदीच्या पलीकडच्या बेटाची खबर काय ठाऊक असणार ? ८४३. अथवा घराच्या दाराच्या उंबऱ्यातच ज्याचे मस्तक कापून खाचेत पुरलेले आहे, तो घरात ठेवलेले पदार्थ कसे पाहील ? ८४४. त्याप्रमाणे अर्जुना, अध्यात्मज्ञानाशी ज्याचा मुळीच परिचय नाही, त्याला ज्ञानाचा अर्थ जे ब्रह्म, ते जाणण्याला विषय होईल काय ? ८४५. म्हणून आता तो ज्ञानाचे तत्त्व पाहात नाही, हे तुला आकडे मांडून लिहून विशेष सांगावायास नको. ८४६. जेव्हां गरोदर स्त्रीला जेवावयास वाढावे, तेव्हांच तिच्या पोटातले मूल तृप्त होते; त्याप्रमाणे वर ज्ञानाचे जे वर्णन केले गेले त्यात अज्ञानाच्या लक्षणांचा अंतर्भाव होत आहे. ८४७. वास्तविक पाहिले तर मागे वर्णन केलेल्या पदाहून निराळे स्पष्टीकरण करण्यास नको. आंधळा मनुष्य जेवावयास बोलाविला असता तो दुसऱ्या डोळस वाटाड्याला बरोबर घेऊन यावयाचा तसेच हेहि आहे असे समज. ८४८. याप्रमाणे ही 'अमानित्वादि' ज्ञानाची चिन्हे पुनः उलट रीतीने सांगितली. ८४९. कारण की ज्ञानाची अठरा पदे उलट फिरविली (उदाहरणार्थ अमानित्वाच्या उलट मानित्व वगैरे) असता. अज्ञानाची लक्षणे सहजच सिद्ध होतात. ८५० मागे (या अध्यायाच्या) अकराव्या श्लोकाच्या उत्तरार्धाच्या दुसऱ्या अर्धामध्ये श्रीमुकुंदाने असे सांगितले की, ही ज्ञानपदे उलटी केली की तेच अज्ञान होय ! ८५१. म्हणून अशारीतीने ('अज्ञानं यदतोऽन्यथा' या पदाचे) मी विस्तारपूर्वक वर्णन केले; नाही तर दुधात पाणी मिसळून जसे दूध वाढावयाचे. ८५२. महाराज, त्याप्रमाणे (पाणी घालून दूध वाढविल्याप्रमाणे) मी बडबडत नाही. श्लोकातील पदांची हद्द मी सोडीत नाही. परंतु मूळ श्लोकात जे थोडक्यात सांगितले, त्याचे विस्तारपूर्वक वर्णन करण्यास मी निमित्त झालो. ८५३. तेव्हां श्रवणास बसलेली संतमंडळी म्हणतात, थांब; परिहाराला जागा कोठे आहे ? हे कविपोषका, (तू) व्यर्थ कां भितोस ? ८५४. "जे अभिप्राय आम्ही गीतारूपी गुहेत गुप्त ठेविले होते, ते तू प्रगट कर," असे

प्रगट करीं । जे अभिप्राय गव्हरीं । झांकिले आम्हीं ।। ५५ ।। तें देवाचें
मनोगत । दावित आहासी तूं मूर्त । हेंहीं म्हणतां चित्त । दाटैल तुझें ।। ५६ ।।
म्हणौनि असो हें न बोलों । परि साविया गा तोषलों । जे ज्ञानतरिये
मेळविलों । श्रवणसुखाचिये ।। ५७ ।। आतां इयावरी । जे तो श्रीहरी ।
बोलिला तें करीं । कथन वेगां ।। ५८ ।। इया संतवाक्यासरिसें । म्हणितलें
निवृत्तिदासें । जी अवधारा तरी ऐसें । बोलिलें देवें ।। ५९ ।। म्हणती
तुवां पांडवा । हा चिन्हसमुच्चयो आघवा । आयकिला तो जाण[illegible]
अज्ञानभागु ।। ८६० ।। इया अज्ञानविभागा । पाठी देऊनि पैं गा । ज्ञानविखीं
चांगा । दृढा होइजे ।। ६१ ।। मग निर्वाळिलेनि ज्ञानें । ज्ञेय भेदैल मनें ।
तें जाणावया अर्जुनें । आस केली ।। ६२ ।। तंव सर्वज्ञांचा रावो । म्हणे
जाणोनि तयाचा भावो । परिसे ज्ञेयाचा अभिप्रावो । सांगों आतां ।। ६३ ।।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

तरि ज्ञेय ऐसें म्हणणें । वस्तुतें येणेंचि कारणें । जें ज्ञानेंवांचूनि
कवणें । उपायें नये ।। ६४ ।। आणि जाणितलेयावरौतें । कांहीं करणें
नाहीं जेथें । जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें ।। ६५ ।। जें
जाणितेलयाचिसाठीं । संसाराची काढूनियां कांटी । जिरोनि जाइजे
पोटीं । नित्यानंदाचां ।। ६६ ।। तें ज्ञेय गा ऐसें । आदि जया नसे । परब्रह्म
आपैसें । नांव जया ।। ६७ ।। जें नाहीं म्हणों जाइजे । तंव विश्वाकार
देखिजे । आणि विश्वचि ऐसें म्हणिजे । तरि हे माया ।। ६८ ।। रूप वर्ण
व्यक्ती । नाहीं दृश्य द्रष्टा स्थिती । तरि कोणें कैसें आथी । म्हणावें
पां ।। ६९ ।। आणि साचचि जरी नाहीं । तरि महदादिक कोणें ठाईं । स्फुरत
कैचें काई । तेणेंवीण असे ।। ८७० ।। म्हणोनि आथी नाथी हे बोली ।
जें देखोनि मुकी जाहली । विचाराची मोडली । वाट जेथें ।। ७१ ।।
जैसी भांडघटशरावीं । तदाकारें असे पृथ्वी । तैसें सर्व होऊनियां सर्वीं ।
असे जे वस्तु ।। ७२ ।।

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

आघवांचि देशीं काळीं । नव्हतां देशकाळांवेगळी । जे क्रिया
स्थूळास्थूळीं । तेचि हात जयाचे ।। ७३ ।। तयातें याकारणें । विश्वबाहु ऐसें
म्हणणें । जें सर्वचि सर्वपणें । सर्वदा करी ।। ७४ ।। आणि समस्तांही
ठायां । एके काळीं धनंजया । आलें असे म्हणोनि जया । विश्वांघ्रि

तुला श्रीमुरारींनी सांगितले. ८५५. देवाचे गुप्त अभिप्राय तू प्रगट करावेस, हे जे देवाचे मनोगत, ते तू आपल्या वक्तृत्वाने (अज्ञानाची लक्षणे सांगण्याने) स्पष्ट दाखवीत आहेस; असे म्हणण्याने देखील तुझे चित्त (संतमंडळी माझी स्तुति करीत आहेत असे तुला वाटून) त्या भाराने दडपून जाईल. ८५६. म्हणून हे बोलत नाही; परंतु अरे, आम्हास सहज संतोष झाला आहे. कारण की, श्रवणसुखाच्या ज्ञानरूपी नौकेचा तू आम्हास योग करून दिला आहेस. ८५७. तर आता यानंतर तो श्रीहरि जे बोलला, ते लवकर सांग. ८५८ असे संतांनी सांगितल्याबरोबर निवृत्तिदास (ज्ञानेश्वर महाराज) म्हणाले की, तर महाराज, ऐका, देव असे म्हणाले, ८५९. देव म्हणतात, अर्जुना, हा जो तू सर्व लक्षणांचा समुदाय ऐकलास तो अज्ञानाचा भाग आहे असे समज. ८६०. अर्जुना, या अज्ञानभागाचा त्याग करून ज्ञानाविषयी चांगला दृढ हो, ८६१. मग या शुद्ध ज्ञानाच्या योगाने मनाचा ज्या ब्रह्म वस्तूत प्रवेश होईल, ते ज्ञेयस्वरूप जाणण्याची अर्जुनाने इच्छा केली. ८६२. तेव्हां सर्वज्ञांचे राजे, जे श्रीकृष्ण, ते अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून म्हणतात, आता ज्ञेयाचे स्वरूप तू ऐक, आम्ही तुला सांगतो. ८६३

जे ज्ञेय आहे (व) जे जाणले असता (मनुष्य) अमृतत्व पावतो ते मी सांगतो. (ते हे) आदिरहित परब्रह्म होय. ते सत्‌हि नाही व असत्‌हि नाही असे (ज्ञाते) म्हणतात. १२.

तर ब्रह्माला ज्ञेय म्हणावयाचे, ते एवढ्याचकरिता की, ते (ब्रह्म) ज्ञानावाचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायांनी जाणले जात नाही. ८६४. आणि जे ब्रह्म जाणल्यावर काहीच करावयाचे राहात नाही व ज्याचे ज्ञान जाणणाऱ्याला ज्ञेयस्वरूप करते. ८६५. जे ज्ञेयस्वरूप जाणल्यामुळेच संसाराचे कुंपण काढून टाकून (संसाराचा निरास करून) नित्यानंदाच्या पोटात जिरून जावे (म्हणजे नित्यानंदस्वरूप व्हावे) ८६६. अर्जुना, ते ज्ञेय असे आहे की, त्याला आरंभ नाही व ज्याला परब्रह्म असे स्वभावतः नांव आहे. ८६७. जे नाही म्हणावयाला जावे, तर जे विश्वाच्या आकाराने दिसते आणि ते ब्रह्म विश्वच आहे, असे म्हटले तर विश्व हा मिथ्याभास आहे. ८६८. त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी रूप, रंग व आकार ही नाहीत व पाहण्याचा विषय व पाहणारा ही स्थिति नाही. असे असल्यामुळे ते आहे, हे कोणी व कसे म्हणावे ? ८६९. आणि जर ते खरोखरच नाही असे म्हणावे, तर महत्‌तत्त्वादिक कोणाच्या ठिकाणी स्फुरतात ? आणि त्याच्यावाचून कोठले काय आहे ? ८७०. म्हणून जे (ब्रह्म) पाहून 'आहे नाही' ही भाषा मुकी झाली (जे आहे म्हणता येत नाही व जे नाही म्हणता येत नाही) व ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी विचाराची वाट मोडली आहे (ज्याच्या संबंधाने कांही विचार करता येत नाही.) ८७१. डेरा, घागर व परळ यामध्ये माती जशी त्या त्या आकाराने असते, त्याप्रमाणे ही ब्रह्मवस्तु सर्व जगात सर्व पदार्थ होऊन राहिली आहे. ८७२.

त्याला हातापाय सर्वत्र आहेत, त्याला डोळे, मस्तक, मुख सर्वत्र आहेत, त्याला कान सर्वत्र आहेत, (याप्रमाणे) ते विश्वामध्ये सर्वाला व्यापून राहिले आहे. १३.

सर्व देशांमध्ये व सर्व कालांमध्ये देश-कालाहून जी वस्तु वेगळी न होता, जी क्रिया स्थूलाकडून व सूक्ष्माकडून (देहाकडून व अंतः-करणाकडून) होते, तेच (ती क्रियाच) ज्याचे (ब्रह्माचे) हात आहेत. ८७३. या कारणास्तव त्या वस्तूला 'विश्वबाहु' असे म्हटलेले आहे. कारण की, ती वस्तु सर्व होऊन सर्व काळ सर्वच करते. ८७४. आणि सर्व ठिकाणी एकाच काली ते (ब्रह्म) आहे. म्हणून अर्जुना, त्यास 'विश्वांघ्री' (ज्याचे चरण सर्वत्र आहेत असा) हे नांव

नांव ॥ ७५ ॥ पैं सवितया आंग डोळे । नाहींत वेगळवेगळे । तैसें सर्वद्रष्टें सकळें । स्वरूपें जें ॥ ७६ ॥ म्हणोनि विश्वतश्चक्षु । हा अचक्षूचां ठायीं पक्षु । बोलावया दक्षु । जाहला वेदु ॥ ७७ ॥ जें सर्वांचिया शिरावरी । जे नित्य नांदे सर्वांपरी । ऐसिये स्थितीवरी । विश्वमूर्धा म्हणिपे ॥ ७८ ॥ पैं गा मूर्ति तेंचि मुख । हुताशनीं जैसें देख । तैसें सर्वपणें अशेख । भोक्तें जें ॥ ७९ ॥ यालागीं तया पार्था । विश्वतोमुख हे व्यवस्था । आली वाक्पथा । श्रुतीचिया ॥ ८८० ॥ आणि वस्तुमात्रीं गगन । जैसें असे संलग्न । तैसे शब्दजातीं कान । सर्वत्र जया ॥ ८१ ॥ म्हणोनि आम्ही तयातें । म्हणों सर्वत्र आइकतें । एवं जें सर्वांतें । आवरूनि असे ॥ ८२ ॥ एऱ्हवीं तरी महामती । विश्वतश्चक्षु इया श्रुती । तयाचिये व्याप्ती । रूप केलें ॥ ८३ ॥ वांचूनि हस्त नेत्र पाये । हे भाष तेथ कें आहे । सर्व शून्यत्वाचा न साहे । निष्कर्षु जें ॥ ८४ ॥ पैं कल्लोळातें कल्लोळें । ग्रसिजत असे ऐसें कळे । परि ग्रसितें ग्रासावेगळें । आहे काई ॥ ८५ ॥ तैसें साचचि जें एक । तेथ कें व्याप्यव्यापक । परि बोलावया नावेक । करावें लागे ॥ ८६ ॥ पैं शून्य जैं दावावें जाहलें । तैं बिंदुलें एक पाहिजे केलें । तैसें अद्वैत सांगावें बोलें । तैं द्वैत कीजे ॥ ८७ ॥ एऱ्हवीं तरी पार्था । गुरुशिष्यसत्पथा । आडळु पडे सर्वथा । बोल खुंटे ॥ ८८ ॥ म्हणोनि गा श्रुती । द्वैतभावें अद्वैतीं । निरूपणाची वाहती । वाट केली ॥ ८९ ॥ तेंचि आतां अवधारीं । इये नेत्रगोचरें आकारीं । तें ज्ञेय जियापरी । व्यापक असे ॥ ८९० ॥

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

तरी तें गा किरीटी ऐसें । अवकाशीं आकाश जैसें । पटीं पटु होऊनि असे । तंतु जेवीं ॥ ९१ ॥ उदक होऊनि उदकीं । रसु जैसा अवलोकीं । दीपपणें दीपकीं । तेज जैसें ॥ ९२ ॥ कर्पूरत्वें कापुरीं । सौरभ्य असे जयापरी । शरीर होऊनि शरीरीं । कर्म जेवीं ॥ ९३ ॥ किंबहुना जैसें पांडवा । सोनेंचि सोनयाचा रवा । तैसें जें या सर्वां । सर्वांगीं असे ॥ ९४ ॥ परी रवेपणामाजिवडे । तंव रवा ऐसे आवडे । वांचूनि सोनें सांगडें । सोनया जेवीं ॥ ९५ ॥ पैं गा वोघुचि वांकुडा । परि पाणी उजू सुहाडा । वन्हि आला लोखंडा । लोह नव्हे कीं ॥ ९६ ॥ घटाकारें वेंटाळें । तेथ नभ गमे वाटोळें । मठीं तरी चौफळें । आयें दिसे ॥ ९७ ॥ परि ते अवकाश जैसे ।

आहे. ८७५. जसे सूर्याला अंग व डोळे, हे वेगळे वेगळे नाहीत, तशी जी वस्तु ही पदार्थाच्या स्वरूपाने असल्यामुळे ती सर्वांस पाहणारी आहे. ८७६. म्हणून 'विश्वतश्चक्षु' (ज्याला सर्वत्र नेत्र आहेत तसा) असा हा प्रकार, नेत्ररहिताच्या ठिकाणी बोलण्यास वेद तयार झाला. ८७७. जे सर्वांच्या मस्तकांवर नित्य सर्व प्रकाराने नांदत आहे, अशी स्थिति असल्यामुळे त्यास 'विश्वमूर्धा' (सर्वत्र मस्तके असलेला) असे म्हटले जाते. ८७८. अर्जुना, असे पहा की, अग्नीच्या ठिकाणी जसे अग्नीचे स्वरूप, तेच मुख असते, तसे जे (ब्रह्म) सर्व अंगाने सर्व भोगीत आहे. ८७९. या कारणाने अर्जुना, त्याला 'विश्वतोमुख' (म्हणजे ज्याला सर्वत्र मुखे आहेत असा) हा प्रकार श्रुतीच्या बोलण्यात आला. ८८०. आणि जसे आकाश सर्व वस्तूंस मिळून आहे, त्याप्रमाणे ज्याला शब्दमात्राच्या ठिकाणी कान आहेत. ८८१. म्हणून आम्ही त्यास 'सर्व ठिकाणी ऐकणारे' असे म्हणतो. याप्रमाणे जे सर्व पदार्थमात्रास व्यापून आहे. ८८२. हे बुद्धिवान् अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर 'विश्वतश्चक्षुः' या श्रुतीने त्या वस्तूच्या व्याप्तीचे वर्णन केले. ८८३. एऱ्हवी ब्रह्म हे सर्व शून्यपणाचा शेवट आहे, हाहि सिद्धांत ज्या ठिकाणी सहन होत नाही, त्या ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणी हात, पाय, डोळे हे बोलणे कोठे आहे ? ८८४. एका लाटेने दुसऱ्या लाटेला गिळून टाकले असे कळते (वाटते) परंतु तेथे ग्रासणारे हे, ग्रासिले जाणाऱ्याहून वेगळे आहे काय ? ८८५. त्याप्रमाणे खरोखर जे एक आहे, तेथे व्यापले जाणारे व व्यापणारे कोठे आहे ? परंतु बोलण्याकरिता व्याप्य व व्यापक असा भेद क्षणभर करावा लागतो. ८८६. शून्य (कांही नाही) हे जेव्हां दाखवावयाचे असते, तेव्हां एक बिंदुले (पूज्य म्हणजे कांही नाही, हे दाखविणारी आकृति) काढावे लागते; त्याप्रमाणे अद्वैत जेव्हा शब्दांनी सांगावयाचे असते, तेव्हां द्वैत करावे लागते. ८८७. अर्जुना, अद्वैताचे वर्णन करण्याकरिता द्वैत अंगिकारले नाही तर गुरुशिष्यांच्या संप्रदायाला पूर्णपणे अडथळा येईल व बोलणेच खुंटेल. ८८८. अर्जुना, म्हणून श्रुतीने द्वैताच्या साहाय्याने, अद्वैताच्या ठिकाणी, वर्णन करण्याचा मार्ग मोकळा करून दिला. ८८९. ते ज्ञेय (ब्रह्म), ज्या प्रकाराने या सर्व दृश्य आकारमात्रामध्ये व्यापून आहे, तोच प्रकार आता ऐक. ८९०.

सर्व (चक्षुरादि) इंद्रिये व (सत्त्वादि) गुण यांच्या आकाराने ते भासते (असे दिसते) पण ते (स्वतः) सर्व इंद्रियांनी विरहित आहे. ते (सर्वत्र) असक्त (आहे), तथापि सर्वभृत् (सर्वधारण करणारे) आहे. ते निर्गुण आहे, परंतु सर्व गुणांचे पालन करणारे आहे. १४

तरी हे अर्जुना, ते ब्रह्म असे आहे की, जसे अवकाशांच्या ठिकाणी आकाश व्यापून आहे, (अथवा) वस्त्रांमध्ये तंतु जसा वस्त्र होऊन आहे ८९१. पहा की, पाण्यामध्ये रस, जसा पाणी होऊन असतो, अथवा दिव्यामध्ये दिवा होऊन, जसे तेज असते. ८९२. ज्याप्रमाणे कापरामध्ये सुगंध कापूर होऊन असतो अथवा शरीरामध्ये जसे कर्म, शरीर होऊन असते. ८९३. फार काय सांगावे ! अर्जुना, जसे सोनेच सोन्याचा तुकडा (होऊन) असते, त्याप्रमाणे जे ब्रह्म या सर्वांच्या सर्व अंगात आहे. ८९४. (येथून ब्रह्माची व्याप्ति जगामध्ये कशी आहे, हे व्यतिरेक दृष्टीने दाखवितात) परंतु ते सोने, तुकडेपणामध्ये असते, तेव्हां तो सोन्याचा तुकडा, असे वाटते; पण वास्तविक पाहिले, तर (तुकड्याच्या आकाराने असणारे) सोने, हे जसे सोन्यासारखे आहे. ८९५. हे मित्रा अर्जुना, पाण्याचा ओघ जरी वाकडा असला, तरी पाणी जसे सरळच असते, अथवा लोखंडात अग्नीचा प्रवेश झाला, म्हणून तो अग्नि जसा लोखंड होत नाही. ८९६. घटाच्या आकाराने वेटाळलेले आकाश घटामध्ये जसे वाटोळे आहे, असे वाटते व मठामध्ये सांपडलेले आकाश हे चौकोनी आकाराचे दिसते, ८९७. परंतु आकाश हे जसे तो अवकाश (घटातील वाटोळी पोकळी अथवा मठातील चौकोनी

नोहेजतीचि कां आकाशें। जें विकार होऊनि तैसें। विकारी नोहे ॥ ९८ ॥ मन मुख्य इंद्रियां। सत्त्वादि गुणां ययां-। सारिखें ऐसें धनंजया। आवडे कीर ॥ ९९ ॥ परि पैं गुळाची गोडी। नोहे बांधया सांगडी। तैसीं गुण इंद्रियें फुडीं। नाहीं तेथ ॥ १०० ॥ अगा क्षीराचिये दशे। घृत क्षीराकारें असे। परि क्षीरचि नोहे जैसें। कपिध्वजा ॥ १ ॥ तैसें जें इये विकारी। विकार नोहे अवधारीं। पैं आकारा नाम भोंवरी। येर सोनें तें सोनें ॥ २ ॥ इया उघड मऱ्हाटिया। तें वेगळेपण धनंजया। जाण गुणइंद्रियां-। पासोनियां ॥ ३ ॥ नाम रूपसंबंधु। जातिक्रियाभेदु। हा आकारासीच प्रवादु। वस्तूसि नाहीं ॥ ४ ॥ तें गुण नव्हे कहीं। गुणा तया संबंधु नाहीं। परि तयाचांचि ठायीं। आभासती ॥ ५ ॥ येतुलेयासाठीं। संभ्रांताचां पोटीं। ऐसें जाय किरीटी। ना हेंचि धरीं ॥ ६ ॥ तरि तें गा धरणें ऐसें। अभ्रातें जेवीं आकाशें। कां प्रतिवदन जैसें। आरसेनि ॥ ७ ॥ सूर्य प्रतिमंडळ। जैसेनि धरी सलिल। कां रश्मिकरीं मृगजळ। धरिजे जेवीं ॥ ८ ॥ तैसें गा संबंधेंवीण। यया सर्वांतें धरी निर्गुण। येरी तें वायां जाण। मिथ्यादृष्टी ॥ ९ ॥ आणि यापरी निर्गुणें। गुणातें भोगणें। रंका राज्य करणें। स्वप्नीं जैसें ॥ ११० ॥ म्हणोनि गुणाचा संगु। अथवा गुणभोगु। हा निर्गुणीं लागु। बोलों नये ॥ ११ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च। सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

जें चराचर भूतां-। माजीं असे पांडुसुता। नाना वन्हीं उष्णता। अभेदें जैसी ॥ १२ ॥ तैसेनि अविनाशभावें। जें सूक्ष्मदशे आघवें। व्यापूनि असे तें जाणावें। ज्ञेय एथ ॥ १३ ॥ जें एक आंतुबाहेरी। जें एक जवळ दुरी। जें एकवांचूनि परी। दुजी नाहीं ॥ १४ ॥ क्षीरसागरींची गोडी। माजीं बहु थडिये थोडी। हें नाहीं तया परवडी। पूर्ण जें गा ॥ १५ ॥ स्वेदजप्रभृती। वेगळालां भूतीं। जयाचिये अनुस्यूती। खोमणें नाहीं ॥ १६ ॥ पैं श्रोतेमुखटिळका। घटसहस्रा अनेकां-। माजीं बिंबोनि चंद्रिका। न भेदे जेवीं ॥ १७ ॥ नाना लवणकणाचिये राशी। क्षारता एकचि जैसी। कां कोडी एकीं उसीं। एकचि गोडी ॥ १८ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्। भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

तैसें अनेकीं भूतजातीं। जें आहे एकी व्याप्ती। विश्वकार्या सुमती। कारण जें गा ॥ १९ ॥ म्हणोनि हा भूताकारु। जेथौनि तेंचि तया आधारु।

पोकळीप्रमाणे) झाले नाही, त्याप्रमाणे जे ब्रह्म सर्व विकार (मनादि इंद्रिये अथवा सत्त्वादि गुणादिक) होऊन, जे विकारवान् झाले नाही. ८९८ अर्जुना, ते ब्रह्म मन ज्यात मुख्य आहे, अशा इंद्रियांसारखे आणि सत्त्वरजादि गुणांसारखे असल्याचे (वरून वरून) दिसते खरे; ८९९. परंतु गुळाची गोडी जरी ढेपेत सापडलेली असते, तरी ती गोडी ढेपेच्या आकारासारखी झालेली नसते, त्याप्रमाणे (गुण व इंद्रिये यात जरी ब्रह्म वस्तु आहे तरी) ब्रह्मवस्तुच्या ठिकाणी गुण व इंद्रिये ही खरोखर नाहीत. ९००. हे कपिध्वजा अर्जुना, दुधाच्या अवस्थेत तूप हे दुधाच्या आकाराने असते, परंतु ते दूधच जसे (तूप) नसते, ९०१. त्याप्रमाणे जे (ब्रह्म) या विकारात आहे; परंतु जे विकार नाही, असे समज. (ते कसे तर) ज्याप्रमाणे आकाराला बुगडी हे नांव आहे, बाकी सोने ते सोनेच आहे. ९०२. अर्जुना या उघड उघड मराठी (सोप्या) भाषेत सांगावयाचे म्हटले म्हणजे, तू गुणेंद्रियांपासून वस्तूचे वेगळेपण समज. ९०३. नाम, रूप, संबंध, जाति, क्रिया व भेद हे सर्व आकारासंबंधी बोलणे आहे, वस्तूला हे बोलणे नाही. ९०४. ते (ब्रह्म) कधीहि गुण होत नाही आणि त्याचा व गुणांचा काही एक संबंधहि नाही, पण गुण हे, त्याच्याच ठिकाणी भासतात, ९०५. अर्जुना, एवढ्यामुळेच अज्ञानी लोकांच्या मनात असे वाटते की, ही वस्तूच गुणाला धारण करते. ९०६. पण अर्जुना, त्या वस्तूचे ते गुणाला धारण करणे असे आहे की जसे आकाश ढगांना धारण करते अथवा आरसा जसा प्रतिबिंबाला धारण करतो. ९०७. पाणी जसे सूर्याच्या प्रतिबिंबाला धारण करते, अथवा सूर्याची किरणे जशी मृगजळाला धारण करतात. ९०८. अर्जुना, त्याप्रमाणे वास्तविक संबंधावाचून, या सर्व विकारांना ते निर्गुण ब्रह्म आधार होते, परंतु विकारास आधार आहे हेहि म्हणणे व्यर्थच आहे, कारण ते भ्रमाच्या कल्पनेचा अंगीकार करून म्हटलेले आहे, असे समज. ९०९ आणि एखाद्या दरिद्री पुरुषाने स्वप्नात जसे राज्य करावे, त्याप्रमाणे निर्गुण ब्रह्माने गुणांचा भोग घेणे होय. ९१०. म्हणून गुणांचा संबंध अथवा गुणांचा भोग, याचा निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी संबंध आहे, असे बोलू नये. ९११.

ते भूतमात्रांच्या बाहेर आहे, आत आहे, ते अचर आहे आणि चरहि आहे, सूक्ष्मत्वामुळे ते पूर्णपणे जाणण्याला अशक्य आहे, तसेच ते दूर आहे व समीपहि आहे. १५.

अर्जुना, अनेक अग्नींतून जशी एकच उष्णता, भेदरहित रूपाने असते, त्याप्रमाणे जे ब्रह्म, चराचर भूतांमध्ये असते. ९१२. त्या प्रकारच्या अविनाशरूपाने व सूक्ष्म स्थितीने जे ब्रह्म सर्व स्थावरजंगमाला व्यापून आहे, ते येथे ज्ञेय आहे असे समजावे. ९१३. जे एक (चराचरांच्या) आत व बाहेर, जे एक जवळ व दूर (आहे) इतकेच नव्हे तर, ज्या एकावाचून दुसरा प्रकार मुळीच नाही. ९१४. अर्जुना, क्षीर-समुद्राची गोडी, क्षीरसागराच्या मध्यभागी फार व काठाशी थोडी हे प्रकार जसे क्षीरसागराच्या ठिकाणी नाहीत, त्याप्रमाणे जे सर्व बाजूंनी पूर्ण आहे. ९१५. स्वेदजादिकरून वेगळाल्या प्राण्यांत, ज्याच्या व्याप्तीस न्यूनता नाही. ९१६. हे श्रोत्यांच्या भूषणा, अर्जुना, ज्याप्रमाणे कित्येक हजारो घागरींमध्ये, चंद्राचे प्रतिबिंब पडले असताहि चंद्रबिंबास अनेकता येत नाही. ९१७. मिठाच्या अनेक कणांच्या ढिगातून जसा एकच खारेपणा असतो, अथवा कोट्यवधि उसात गोडी जशी एकच असते. ९१८.

ते (तत्त्वतः) अविभक्त आहे, तरी भूतांच्या ठिकाणी (नाना प्रकारच्या रूपांनी) विभागल्या-सारखे आहे. भूतांचे पालन करणारे ते आहे, (संहारकाली भूतांचा) ग्रास करणारे; (उत्पत्तिकाली) उत्पन्न करणारे ते आहे; याप्रमाणे जाणावे. १६

त्याप्रमाणे अनेक भूतमात्रांमध्ये जे एक-सारखे व्यापून राहिले आहे व हे चांगल्या बुद्धीच्या अर्जुना, जे (ब्रह्म) विश्व ह्याच कोणी एका कार्याला कारण आहे. ९१९. म्हणून ज्याप्रमाणे लाटा समुद्रापासून उत्पन्न होतात व

कल्लोळा सागरु । जियापरी ।। ९२० ।। बाल्यादि तिन्ही वयसी । काया एकचि जैसी । तैसें आदिस्थितिग्रासीं । अखंड जें ।। २१ ।। सायंप्रातर्मध्यान्ह । होतां जातां दिनमान । जैसें कां गगन । पालटेना ।। २२ ।। अगा सृष्टीवेळे प्रियोत्तमा । जया नांव म्हणती ब्रह्मा । व्याप्ति जें विष्णुनामा । पात्र जाहलें ।। २३ ।। मग आकारु हा हारपे । तेव्हां रुद्र जें म्हणिपे । तेंहीं गुणत्रय जेव्हां लोपे । तैं जें शून्य ।। २४ ।। नभाचें शून्यत्व गिळून । गुणत्रयातें नुरऊन । तें शून्य तें महाशून्य । श्रुतिवचनसंमत ।। २५ ।।

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ।। १७ ।।

जे अग्नीचें दीपन । जें चंद्राचें जीवन । सूर्याचें नयन । देखती जेणें ।। २६ ।। जयाचेनि उजियेडें । तारांगण उबडें । महातेज सुरवाडें । जेणें राहाटे ।। २७ ।। जे आदीची आदी । जें वृद्धीची वृद्धी । बुद्धीची जें बुद्धी । जीवाचा जीवु ।। २८ ।। जें मनाचें मन । जें नेत्राचे नयन । कानाचे कान । वाचेची वाचा ।। २९ ।। जें प्राणाचा प्राण । जें गतीचे चरण । क्रियेचें कर्तेपण । जयाचेनि ।। ९३० ।। आकारु जेणें आकारे । विस्तारू जेणें विस्तारे । संहारू जेणें संहारे । पांडुकुमरा ।। ३१ ।। जें मेदिनीची मेदिनी । जे पाणी पिऊनि असे पाणी । तेजा दिवे लावणी । जेणे तेजें ।। ३२ ।। जें वायूचा श्वासोश्वासु । जें गगनाचा अवकाशु । हें असो आघवाचि आभासु । आभासे जेणें ।। ३३ ।। किंबहुना पांडवा । जें आघवेंचि असे आघवा । जेथ नाहीं रिगावा । द्वैतभावासी ।। ३४ ।। जें देखिलियाचिसवें । दृश्य द्रष्टा हें आघवें । एकवाट कालवे । सामरस्यें ।। ३५ ।। मग तेंचि होय ज्ञान । ज्ञाता ज्ञेय हन । ज्ञानें गमिजे स्थान । तेंहि तेंचि ।। ३६ ।। जैसें सरलियां लेख । आंख होती एक । तैसें साध्यसाधनादिक । ऐक्यासि ये ।। ३७ ।। अर्जुना जिये ठायीं । न सरे द्वैताची वही । हें असो जें हृदयीं । सर्वांचां असे ।। ३८ ।।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ।। १८ ।।

एवं तुजपुढां । आदीं क्षेत्र सुहाडा । दाविलें फाडोवाडां । विवंचुनी ।। ३९ ।। तैसेंचि क्षेत्रापाठीं । जैसेनि देखसी दिठी । तैसें ज्ञान किरीटी । सांगितलें ।। ९४० ।। अज्ञानाही कौतुकें । रूप केलें निकें । जंव आयणी तुझी टेंके । पुरे म्हणे ।। ४१ ।। आणि आतां हें रोकडें । उपपत्तीचेनि पवाडें । निरूपिलें उघडें । ज्ञेय पैं गा ।। ४२ ।। हे आघवीच विवंचना । बुद्धी

त्या लाटांना जसा समुद्रच आधार असतो, त्याप्रमाणे ज्या ब्रह्मापासून हा भूताकार उपन्न होतो, तेच ब्रह्म, त्या भूताकाराला आधार आहे. ९२०. बाल्य, तारुण्य व वृद्धावस्था या तिन्ही अवस्थांत शरीर जसे एकच आहे, त्याप्रमाणे जगाच्या उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही स्थितींत, जे ब्रह्म अखंड (एकसारखे) असते, ९२१. सायंकाल, प्रात:काल व मध्यान्ह-काल या क्रमाने संबंध दिवसहि होत जात असतांना, जसे आकाश बदलत नाही, ९२२. हे प्रियोत्तमा अर्जुना, जगाच्या उत्पत्तीच्या काली, ज्याला ब्रह्मदेव असे म्हणतात व व्याप्तिकाली (पालन काली) जे विष्णु या नामाला प्राप्त झाले, ९२३. मग जेव्हां हा जगदाकार नाहीसा होतो, त्या वेळी ज्यास रुद्र असे म्हणतात व रजसत्त्वतमादि तीन गुण (उत्पत्ति, स्थिति, लय) ते देखील नाहीसे होतात, त्या वेळेला जे ब्रह्म शून्य (निर्धर्म) होऊन राहाते; ९२४. आकाशाचे शून्यत्व गिळून सत्त्वादि तिन्ही गुणांचा नाश करून जे शून्य असते, तेच महाशून्य होय, अशाबद्दल वेदवचन प्रमाण आहे. ९२५.

(त्यालाच) तेजाचेहि तेज व अंधाराच्याहि पलीकडील असे (ज्ञाते) म्हणतात. ज्ञान तरी तेच आहे, ज्ञेय तेच आहे, ज्ञानाच्या योगाने जाणले जाणारे तेहि तेच आहे, सर्व भूतमात्रांच्या हृदयामध्ये (तेच) स्थित आहे. १७.

जे ब्रह्म अग्नीला चेतविणारे आहे व चंद्राला अमृत देणारे आहे व ज्या ब्रह्माच्या प्रकाशाने सूर्याचे डोळे पाहतात; ९२६. ज्याच्या उजेडाने तारे (ताऱ्यांचे समुदाय) प्रकाशले जातात व ज्याच्या तेजाने सूर्य सुखाने वावरतो, ९२७. जे ब्रह्म आरंभाचा आरंभ आहे, वाढीची वाढ आहे. बुद्धीची बुद्धि आहे व जे जीवाचा जीव आहे. ९२८. जे मनाचे मन आहे, जे डोळ्यांचा डोळा आहे, जे कानांचे कान आहे व वाचेची वाचा आहे; ९२९. जे प्राणांचा प्राण आहे, जे गतीचे पाय आहे व ज्याच्यामुळे कर्माचे घडणे होते. ९३०. अर्जुना, ज्याच्या योगाने आकार आकाराला येतो, ज्याच्या योगाने विस्तार विस्तारतो व ज्याच्या योगाने संहार नाश करतो; ९३१. जे पृथ्वीची पृथ्वी आहे, ज्या ब्रह्मरूपी पाण्याला पिऊन पाणी हे पाणीपणाने आहे, ज्याच्या तेजाने तेजास प्रकाश दिला जातो, ९३२. जे ब्रह्म वायूचा श्वासोच्छ्वास आहे व ज्या ब्रह्मरूपी पोकळीत आकाश राहिले आहे. हे राहू दे ! हा सर्व जगद्रूपी भास ज्याच्यायोगाने भासतो; ९३३. फार काय सांगावे ! अर्जुना, जे सर्वांच्या ठिकाणी सर्व आहे व जेथे द्वैतपणाचा प्रवेश होत नाही; ९३४. जे पाहिल्याबरोबर दृश्य (जगत्) व द्रष्टा (पाहणारा) हे सर्व ऐक्यभावाने एक होऊन जातात. ९३५. मग ते ब्रह्मच ज्ञान होते व ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान यांनी जाणले जाणारे ठिकाण तेहि ब्रह्मच आहे. ९३६. ज्याप्रमाणे (पाटीवर) हिशेब करण्याचे संपल्यावर हिशेबातील निरनिराळ्या रकमा एक होतात, त्याप्रमाणे साध्यसाधनादिक ही ब्रह्माच्या ठिकाणी ऐक्यास येतात. ९३७. अर्जुना, ज्या ठिकाणी द्वैताचा व्यवहार चालत नाही. हे असो; जे (ब्रह्म) सर्वांच्या अंत:करणात असते. ९३८.

याप्रमाणे क्षेत्र, तसेच ज्ञान आणि ज्ञेय ही संक्षेपाने सांगितली. हे (सर्व) जाणून माझा भक्त मत्स्वरूपाप्रत पावतो. १८.

हे सुजाण अर्जुना, याप्रमाणे प्रथम हे क्षेत्र तुला स्पष्टपणाने व्यक्त करून दाखविले. ९३९. त्याचप्रमाणे क्षेत्राचा प्रकार सांगितल्यानंतर आम्ही ज्या रीतीने तुला डोळ्यांनी दिसेल, त्या रीतीने तुला ज्ञान सांगितले. ९४०. तुझी बुद्धि 'पुरे' म्हणून तृप्त होईतोपर्यंत, कौतुकाने आम्ही अज्ञानाचेहि चांगले वर्णन केले. ९४१. आणि अर्जुना, आताच विचारांच्या विस्ताराने ज्ञेय मूर्तिमंत स्पष्ट करून सांगितले. ९४२. अर्जुना, हा सर्व विचार बुद्धीत भरून, जे माझ्या भावनेने

भरोनि अर्जुना । मत्सिद्धिभावना । माझिया येती ॥ ४३ ॥ देहादि परिग्रही । संन्यासु करूनियां जिहीं । जीवु माझां ठाईं । वृत्तिकु केला ॥ ४४ ॥ ते मातें किरीटी । हेंचि जाणोनियां शेवटीं । आपणपयां साटोवाटीं । मीचि होती ॥ ४५ ॥ मीचि होती परी । हे मुख्य गा अवधारीं । सोहोपी सर्वांपरी । रचिली आम्हीं ॥ ४६ ॥ कडां पायरी कीजे । निराळीं माचु बांधिजे । अथावीं सुइजे । तरी जैसी ॥ ४७ ॥ एऱ्हवीं अवघेंचि आत्मा । हें सांगों जरी वीरोत्तमा । तरी जें तुझिया मनोधर्मा । गिळेल ना ॥ ४८ ॥ म्हणोनि एकचि संचलें । चतुर्धा आम्हीं केलें । जें अदळपण देखिलें । तुझिये प्रज्ञे ॥ ४९ ॥ पैं बाळ जैं जेवविजे । तैं घांसु विसा ठायीं कीजे । तैसें एकचि चतुर्व्याजें । कथिलें आम्हीं ॥ ९५० ॥ एक क्षेत्र एक ज्ञान । एक ज्ञेय एक अज्ञान । हे भाग केले अवधान । जाणोनि तुझें ॥ ५१ ॥ आणि ऐसेनही पार्था । जरी हा अभिप्रावो तुज हाता । नये तरी हे व्यवस्था । एक वेळ सांगों ॥ ५२ ॥ आतां चौठायीं न करूं । एकही म्हणोनि न सरूं । आत्मानात्मया धरूं । सरिसा पाडु ॥ ५३ ॥ परि तुवां येतुलें करावें । मागौनि तें आम्हां देआवें । जे कानाचि नांव ठेवावें । आपण पैं गा ॥ ५४ ॥ या श्रीकृष्णाचिया बोला । पार्थु रोमांचितु जाला । तेथ देवो म्हणती भला । उचंबळेना ॥ ५५ ॥ ऐसेनि तो येतां वेगु । धरूनि म्हणे श्रीरंगु । प्रकृतिपुरुषविभागु । परिसें सांगों ॥ ५६ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १९ ॥

जया मार्गातें जगीं । सांख्य म्हणती योगी । जयाचिये भाटिवेलागीं । मी कपिल जाहलों ॥ ५७ ॥ तो आईक निर्दोखु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । म्हणे आदिपुरुखु । अर्जुनातें ॥ ५८ ॥ तरी पुरुष अनादि आथी । आणि तैंचि लागोनि प्रकृती । संवसरिसी दिवोराती । दोनी जैसी ॥ ५९ ॥ कां रूप नोहे वायां । परी रूपा लागली छाया । निकणु वाढे धनंजया । कणेंसी कोंडा ॥ ९६० ॥ तैसीं जाण जवटें । दोन्ही इयें एकवाटें । प्रकृतिपुरुष प्रकटें । अनादिसिद्धें ॥ ६१ ॥ पैं क्षेत्र येणें नांवें । जें सांगितलें आघवें । तेंचि एथ जाणावें । प्रकृति हे गा ॥ ६२ ॥ आणि क्षेत्रज्ञु ऐसें । जयातें म्हणितलें असे । तो पुरुष हें अनारिसें । न बोलों घेईं ॥ ६३ ॥ इयें आनानें नांवें । परि निरूप्य आन नोहे । हें लक्षण न चुकावें । पुढतपुढती ॥ ६४ ॥ तरी केवळ जे सत्ता । ते पुरुष गा पांडुसुता । प्रकृति तें समस्ता । क्रिया नांव ॥ ६५ ॥ बुद्धि इंद्रियें अंतःकरण । इत्यादि विकारभरण । आणि ते तिन्ही गुण ।

माझ्यास्वरूपसिद्धीला येतात; ९४३. ज्यांनी देहादि परिग्रहाचा त्याग करून आपला जीव माझ्या ठिकाणी वतनदार केला; ९४४. अर्जुना, (असे जे माझे भक्त) ते शेवट हाच विचार जाणून व आपला मोबदला मला घेऊन मद्रूपच होतात. ९४५. अर्जुना, मद्रूप होण्याचा मुख्य प्रकार हा आहे असे समज, (व इतर) सर्व (मद्रूप) होण्याच्या प्रकारांपेक्षा हा सोपा आहे. ९४६. डोंगराच्या कड्याला (वर जाण्याकरिता) जशा पायऱ्या कराव्यात व आकाशाच्या पोकळीत वर जाण्याकरिता जशी माच बांधावी किंवा खोल पाण्यातून जाण्याकरिता जशी त्या पाण्यात नाव घालावी. ९४७. सहज विचार करून पाहिले तर सर्वच आत्मा आहे, हा विचार जर तुला एकदम सांगितला असता, तर हे वीरोत्तमा, तो विचार तुझ्या बुद्धीच्या आटोक्यात आला नसता. ९४८. तुझ्या बुद्धीचा असमर्थपणा पाहिल्याकारणाने, एकच सर्वत्र भरलेले जे परब्रह्म, ते आम्ही चार प्रकारचे केले. ९४९. मुलाला जेव्हां जेवावयास घालावयाचे असते, तेव्हां एक घास वीस ठिकाणी करावा लागतो; त्याप्रमाणे एकच परब्रह्म चार प्रकारच्या निमित्ताने आम्ही तुला सांगितले. ९५०. तुझी ग्रहणशक्ति पाहून (एकाच ब्रह्माचे) एक क्षेत्र, एक ज्ञान, एक ज्ञेय, एक अज्ञान, असे आम्ही हे चार भाग केले. ९५१. आणि अर्जुना, असे सांगूनहि जर हा अभिप्राय तुला कळला नसेल, तर हाच प्रकार पुन्हा एक वेळ सांगू. ९५२. आता त्या ब्रह्माचे चार ठिकाणी विभाग करणार नाही व सर्व एक ब्रह्मच आहे, असे करून संपविणार नाही तर आत्मा व अनात्मा यांची सारखी योग्यता धरून प्रतिपादन करू (एकाच ब्रह्माचे आत्मा (पुरुष) व अनात्मा (प्रकृति) असे भाग सारखे करून सांगू.) ९५३. परंतु तू मात्र एवढे कर की, आम्ही तुझ्याजवळ जे मागू, ते तू आम्हाला दिले पाहिजे. ते मागणे हे की, तू आपल्या स्वतःस कानाचे नांव ठेव (इतर सर्व इंद्रियांचे व्यापार बंद ठेवून, फक्त ऐकण्याचे काम चालू दे.) ९५४. या श्रीकृष्णाच्या बोलण्याने अर्जुनाच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. ते पाहून देव म्हणाले, तू चांगला (योग्यतेचा) आहेस, पण हर्षवेगाने अनावर होऊ नकोस. ९५५. अर्जुनाला येणारा हर्षाचा वेग याप्रमाणे श्रीकृष्णांनी आवरून, श्रीकृष्ण म्हणाले की, प्रकृतिपुरुषांचा विभाग सांगतो ऐक. ९५६.

प्रकृति आणि पुरुष ही दोन्ही अनादि आहेत असे जाण. (देहेंद्रियादि) विकार आणि (सत्त्व इत्यादि) गुण हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले आहेत असे जाण. १९.

ज्या मार्गाला जगामध्ये योगी सांख्य असे म्हणतात आणि ज्या सांख्यमार्गाचे महत्त्व वर्णन करण्याकरिता मी कपिल झालो. ९५७. तो प्रकृतिपुरुषांचा शुद्ध विचार तू ऐक, असे आदिपुरुष जे श्रीकृष्ण, ते अर्जुनास म्हणाले. ९५८. तर दिवस आणि रात्र ही दोन्ही जशी बरोबर चालणारी आहेत, त्याप्रमाणे पुरुष अनादि आहे आणि प्रकृति ही त्या वेळेपासून (अनादि) आहे. ९५९. किंवा शरीर हे सावलीप्रमाणे आभासिक नाही, तरी पण त्या खऱ्या शरीरास ज्याप्रमाणे ती सावली नेहमी जडलेलीच असते किंवा अर्जुना, ज्याप्रमाणे दाणे येण्याच्या पूर्वीचे कणीस, हे असार भूस व साररूप दाणे यांसह वाढते; ९६०. त्याप्रमाणे उघड अनादिसिद्ध असलेले व एकमेकात मिसळलेले, हे प्रकृतिपुरुष जुळ्यासारखे आहेत असे समज. ९६१. अरे, क्षेत्र या नांवाने जे सर्व सांगितले, तेच येथे ही प्रकृति होय, असे समजावे. ९६२. आणि (आम्ही) ज्याला क्षेत्रज्ञ असे म्हटले तोच पुरुष आहे, असे समज. आम्ही अन्यथा कांही बोलत नाही. ९६३. ह्यास ही निरनिराळी नांवे आहेत, परंतु ज्याच्याविषयी निरूपण करावयाचे ते वेगळे नाही, हे वर्म तू वारंवार चुकू नकोस. ९६४. अर्जुना, केवळ जी सत्ता (सदत्व) तिला पुरुष हे नांव आहे आणि (संपूर्ण) क्रियेस प्रकृति हे नांव आहे. ९६५. बुद्धि, इंद्रिये, अंतःकरण इत्यादि विकारांचा समुदाय सत्त्वादि (सत्त्व, रज, तम)

सत्त्वादिक ॥ ६६ ॥ हा आघवाचि मेळावा । प्रकृती जाहला जाणावा । हेचि हेतु संभवा । कर्माचिया ॥ ६७ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

तेथ इच्छा आणि बुद्धि । घडवी अहंकारेंसीं आधीं । मग तिया लाविती वेधीं । कारणाचां ॥ ६८ ॥ तेंचि कारण ठाकावया । जें सूत्र धरणें उपाया । तया नांव धनंजया । कार्य पैं गा ॥ ६९ ॥ आणि इच्छा मदाचां थावीं । लागली मनातें उठवी । तें इंद्रियें राहाटवी । हें कर्तृत्व पैं ॥ १७० ॥ म्हणोनि तिन्ही या जाणा । कार्यकर्तृत्वकारणा । प्रकृति मूळ हे राणा । सिद्धांचा म्हणे ॥ ७१ ॥ एवं तिहींचेनि समवायें । प्रकृति कर्मरूप होये । परि जया गुणा वाढे त्राये । त्याचि सारिखी ॥ ७२ ॥ जें सत्त्वगुणें अधिष्ठिजे । तें सत्कर्म म्हणिजे । रजोगुणें निपजे । मध्यम तें ॥ ७३ ॥ जें कां केवळें तमें । होती जियें कर्मे । निषिद्धें अधमें । जाण तिये ॥ ७४ ॥ ऐसेनि संतासंतें । कर्मे प्रकृतीस्तव होतें । तयापासोनि निर्वाळें तें । सुखदुःख गा ॥ ७५ ॥ असंतीं दुःख उपजे । सत्कर्मीं सुख निपजे । तया दोहींचा बोलिजे । भोगु पुरुषा ॥ ७६ ॥ सुखदुःखें जंववरी । निफजती साचोकारीं । तंव प्रकृति उद्यमु करी । पुरुषु भोगी ॥ ७७ ॥ प्रकृतिपुरुषांची कुळवाडी । सांगतां असंगडी । जे आंबुली जोडी । आमुला खाय ॥ ७८ ॥ आमुलया आंबुलिये । संगती ना सोयें । कीं आंबुली जग विये । चोज ऐकें ॥ ७९ ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

जे अनंगु तो पेंधा । निकवडा नुसधा । जीर्णु अतिवृद्धा- । पासोनि वृद्धु ॥ १८० ॥ तया आडनांव पुरुषु । एऱ्हवीं स्त्री ना नपुंसकु । किंबहुना एकु । निश्चयो नव्हे ॥ ८१ ॥ अचक्षु अश्रवणु । अहस्तु अचरणु । रूप ना वर्णु । नाम आथी ॥ ८२ ॥ अर्जुना कांहींचि जेथ नाहीं । तो प्रकृतीचा भर्ता पाहीं । कीं भोगणें ऐसयाही । सुखदुःखाचें ॥ ८३ ॥ तो तरी अकर्ता । उदासु अभोक्ता । परि इया पतिव्रता । भोगविजे ॥ ८४ ॥ जियेतें अळुमाळु । रूपा गुणाचा चाळढाळु । ते भलतैसाही खेळु । लेखा आणी ॥ ८५ ॥ मा इये प्रकृती तंव । गुणमयी हेंचि नांव । किंबहुना सावेव । गुण तेचि हे ॥ ८६ ॥ हे प्रकृति क्षणीं नीच नवी । रूपाचीच

तिन्ही गुण, ९६६. हा सर्व समुदाय प्रकृतीपासून झाला असे समज आणि ही प्रकृतीच कर्माच्या उत्पत्तीला हेतु (कारण) आहे. ९६७.

कार्य (मनाच्या प्रेरणेने इच्छित वस्तु मिळविण्याकरिता इंद्रियांकडून होणारी क्रिया), कारण (ज्याविषयी इच्छा उत्पन्न झालेली असते तो पदार्थ, इच्छित वस्तु), कर्तृत्व (इच्छित वस्तूच्या प्राप्तीच्या उद्योगास मनाकडून होणारी प्रेरणारूप क्रिया) या सर्वांस मूळ प्रकृति कारण आहे, असे म्हणतात आणि सुख-दुःखाच्या भोगाला कारण पुरुष आहे असे म्हणतात. २०

तेथे (प्रकृतीच्या ठिकाणी) अगोदर इच्छा आणि बुद्धि ही अहंकारास उत्पन्न करतात आणि मग त्या (इच्छा व बुद्धि) जीवाला कारणाच्या म्हणजे इच्छित वस्तु (मिळविण्याच्या) नादी लावतात. ९६८. ज्याच्या प्राप्तीचा मनास चटका लागला असेल, तो पदार्थ प्राप्त करून घेण्याकरिता जे शारीरिक क्रियेचे सूत्र हातात धरून हालवावयाचे, अर्जुना, ह्या बाह्य प्रयत्नास 'कार्य' असे म्हणतात. ९६९. आणि मदाच्या आश्रयाने जीवास झालेली इच्छा, मनाला चिथावते व नंतर ते मन इंद्रियांकडून इच्छित करवून घेते. इच्छेने उत्तेजित केलेल्या मनाकडून कर्मेंद्रियांस होणाऱ्या या प्रेरणारूप क्रियेस अर्जुना, कर्तृत्व असे म्हणतात. ९७०. आणि म्हणूनच या तिन्ही कारण, कर्तृत्व व कार्य यांना प्रकृति ही मूळ आहे, असे समज. असे सिद्धांचे राजे श्रीकृष्ण म्हणाले. ९७१. याप्रमाणे या तिघांच्या समुदायाने प्रकृति कर्मरूप होते, परंतु ज्या गुणांचे आधिक्य होईल त्या सारखी ती बनते. ९७२. ज्या कर्माचा सत्त्वगुण अंगीकार करतो, त्याला सत्कर्म म्हणावे व जे कर्म रजोगुणापासून उत्पन्न होते, ते मध्यम जाणावे. ९७३. व जी कर्मे केवळ तमोगुणापासून होतात ती कर्मे शास्त्राविरुद्ध व निकृष्ट प्रतीची समजावीत. ९७४. अरे, याप्रमाणे बरीवाईट कर्मे प्रकृतीपासून होतात; मग त्या कर्मांपासून जे उत्पन्न होते ते सुखदुःख होय. ९७५. वाईट कर्मापासून दुःख उत्पन्न होते व सत्कर्मापासून सुख उत्पन्न होते व त्या दोन्हींचा (सुखदुःखांचा) भोग पुरुषाला होतो, असे म्हणतात. ९७६. सुख, दुःख जोपर्यंत खरोखर उत्पन्न होतात, तोपर्यंत प्रकृति व्यापार करते व पुरुष भोगतो. ९७७. प्रकृतिपुरुषांचा व्यवहार सांगावयास लागले असता, तो अघटित आहे. कारण की, या व्यवहारात स्त्री मिळविते व नवरा (आयता) खातो. ९७८. या प्रकृतिपुरुषरूप नवराबायकोंचा संबंध नसतो व त्यांच्यात मेळहि नसतो, परंतु बायको (प्रकृति) जग प्रसवते, हे आश्चर्य ऐक. ९७९.

प्रकृतीच्या ठिकाणी स्थित असलेला (प्रकृतितंत्र झालेला) पुरुष प्रकृतीच्या गुणांचा भोग घेतो व हा गुणसंयोगच त्याच्या चांगल्या व वाईट जन्मांना कारण होय. २१.

कारण की, तो (पुरुष) अंगहीन (निराकार), पांगळा, द्रव्यहीन, एकटा, जुना - पुराणा, अति म्हाताऱ्या पेक्षा म्हातारा (आहे.) ९८०. त्याला पुरुष हे आडनांव आहे. वास्तविक विचार करून पाहिले तर, तो स्त्री नाही अथवा नपुंसक नाही. फार काय सांगावे ! तो अमूक एक आहे, असा त्याच्याबद्दल कांही एक निश्चय करता येत नाही. ९८१. (त्याला) डोळे, कान, हात, पाय, रूप, रंग व नांव, कांही नाहीत. ९८२. अर्जुना, ज्याच्या ठिकाणी कांहीच नाही, तो प्रकृतीचा नवरा आहे, असे समज. पण अशासहि (पुरुषासहि) सुखदुःखे भोगावी लागतात. ९८३. तो पुरुष तर अकर्ता, प्रीतिद्वेष-शून्य व अभोक्ता आहे, परंतु ही प्रकृति त्याला भोगावयाला लावते. ९८४. ज्या स्त्रीला आपल्या रूपाची व गुणांची थोडीशी हालचाल करता येते, ती स्त्री वाटेल तो खेळ आकाराला आणते. म्हणजे न घडणाऱ्या गोष्टी घडविते. (म्हणजे आपल्या रूपाने व गुणाने कोणत्याहि पुरुषाला मोहविते.) ९८५. मग या प्रकृतीला तर गुणमयी हेच नांव आहे; फार काय सांगावे ! प्रकृति म्हणजे मूर्तिमंत गुणच होत. ९८६. ही प्रकृति क्षणोक्षणी

आघवी । जडातेंही माजवी । इयेचा माजु ॥ ८७ ॥ नांवें इया प्रसिद्धें । स्नेहो इया स्निग्धें । इंद्रियें प्रबुद्धें । इयेचेनि ॥ ८८ ॥ कायि मन हें नपुंसक । कीं तें भोगवी तिन्ही लोक । ऐसें ऐसें अलौकिक । करणें इयेचें ॥ ८९ ॥ हे भ्रमाचें महाद्वीप । हे व्याप्तीचेंचि रूप । विकार उमप । इया केले ॥ ९९० ॥ हे कामाची मांडवी । हे मोहवनींची माधवी । इये प्रसिद्धचि दैवी । माया हें नांव ॥ ९१ ॥ हे वाङ्मयाची वाढी । हे साकारपणाची जोडी । प्रपंचाची धाडी । अभंग हे ॥ ९२ ॥ कळा एथूनि जालिया । विद्या इयेचिया केलिया । इच्छा ज्ञान क्रिया । वियाली हे ॥ ९३ ॥ हे नादाची टांकसाळ । हे चमत्काराचें वेळाउळ । किंबहुना सकळ । खेळु इयेचा ॥ ९४ ॥ जे उत्पत्ति प्रलयो होत । ते इयेचें सायंप्रात । हें असो अद्‌भुत । मोहन हे ॥ ९५ ॥ हे अद्वयाचें दुसरें । हे निःसंगाचें सोयरें । हे निरार्ळेसि घरें । नांदत असे ॥ ९६ ॥ इयेतें येतुलावरी । सौभाग्यव्याप्तीची थोरी । म्हणोनि तया आवरी । अनावरातें ॥ ९७ ॥ तयाचां तंव ठायीं । निपटूनि कांहींचि नाहीं । कीं तया आघवेंही । आपणचि होय ॥ ९८ ॥ तया स्वयंभाची संभूती । तया अमूर्ताची मूर्ति । आपण होय स्थिति । ठावो तया ॥ ९९ ॥ तया अनार्ताची आर्ती । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकुळाची जाती । गोत होय ॥ १००० ॥ निराकाराचा आकारु । तया निर्व्यापाराचा व्यापारु । निरहंकाराचा अहंकारु । होऊनि ठाके ॥ १ ॥ तया अचर्चाचें चिन्ह । तया अपाराचें मान । तया अमनस्काचें मन । बुद्धीही होय ॥ २ ॥ तया अनामाचें नाम । तया अजाचें जन्म । आपण होय कर्म । क्रिया तया ॥ ३ ॥ तया निर्गुणाचे गुण । तया अचरणाचे चरण । तया अश्रवणाचे श्रवण । अचक्षूचे चक्षु ॥ ४ ॥ तया भावातीताचे भाव । तया निरवयवाचे अवयव । किंबहुना होय सर्व । पुरुषाचें हे ॥ ५ ॥ ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्व व्याप्ती । अविकारातें विकृती- । माजीं कीजे ॥ ६ ॥ तेथ पुरुषत्व जें असे । तें ये इये प्रकृतिदशे । चंद्रमा अंवसे । पडिला जैसा ॥ ७ ॥ विदळ बहु चोखा । मीनलिया वाला एका । कसु होय पांचिका । जयापरी ॥ ८ ॥ कां साधूतें गोंदळी । संचरोनि सुये मैळीं । नाना सुदिनाचा आभाळीं । दुर्दिनु कीजे ॥ ९ ॥ तेथ पय पशूचां पोटीं । कां वन्हि जैसा काष्ठीं । गुंडूनि घेतला पटीं । रत्नदीपु ॥ १०१० ॥ राजा पराधीनु जाहला । कां सिंहु रोगें रुंधला ।

नित्य नवे रूप धारण करणारी आहे व ही सर्व रूपानेच भरलेली आहे आणि हिचा उन्मत्तपणा जडालाहि हालचाल करावयास लावतो. ९८७. हिच्यामुळे नाममात्र प्रसिद्धीला आले व स्नेह हिच्यामुळे प्रेमळ आहे व हिच्यामुळे इंद्रिये आपापल्या कामात तरबेज आहेत. ९८८. मन हे नपुंसक नाही काय ? पण ही प्रकृति त्याला सर्व त्रैलोक्यातील भोग भोगविते. याप्रमाणे या प्रकृतीची सर्वच कृति चमत्कारिक आहे. ९८९. ही प्रकृति भ्रमाचे मोठे बेट आहे व ही मूर्तिमंत व्यापकपणाच आहे आणि हिनेच विकार असंख्य (तयार) केले आहेत. ९९०. ही प्रकृति, कामरूपी वेलाचा मांडव (आधार) आहे व ही मोहरूपी वनातील वसंतऋतु आहे व हिला दैवीमाया हे नांव प्रसिद्धच आहे. ९९१. ही शब्दसृष्टीची वाढ आहे, ही साकारपणाची प्राप्ती आहे व ही प्रपंचाची न भंगणारी टोळधाड आहे. ९९२. (सर्व) कला येथूनच झाल्या आहेत. विद्या हिनेचे केल्या आहेत व हीच इच्छा, ज्ञान व क्रिया यांस प्रसवली आहे. ९९३. ही नादाची टांकसाळ आहे. (म्हणजे शब्दमात्र हिच्यापासून उत्पन्न झाला आहे.) ही चमत्कारांचे घर आहे. फार काय सांगावे ! सर्व खेळ हिचा आहे. ९९४. जे उत्पत्ति व प्रलय आहेत, ते हिचेच सकाळ, संध्याकाळ आहेत. हे असो; ही प्रकृति अद्‌भुत भुरळ आहे. ९९५. ही प्रकृति एकाकी असणाऱ्या पुरुषाची जोडीदारीण आहे व संग नसणाऱ्या पुरुषाची संबंधी आहे व ही प्रकृति निराकारी पुरुषासह संसार करून कालक्रमणा करीत आहे. ९९६. हिच्या सौभाग्याच्या विस्ताराचा मोठेपणा एवढा आहे, म्हणून ही त्या अनावराला (पुरुषाला) आपल्या आटोक्यात आणते. ९९७. त्याच्या ठिकाणी तर मुळीच कांही नाही. असे जरी आहे, तरी ती आपणच त्या पुरुषाचे सर्व कांही होते. ९९८. त्या स्वतःसिद्ध असणाऱ्या पुरुषाची उत्पत्ति आपण होते व त्या निराकाराचा आकार आपण बनते, त्याचे राहाणे व राहाण्याचे ठिकाण आपणच होते. ९९९. त्या इच्छारहिताची इच्छा, त्या पूर्णाची तृप्ति व त्या कुलरहिताची जाती व गोत देखील ही प्रकृति होते. १०००. त्या निराकार पुरुषाचा ही आकार होते, त्या व्यापाररहिताचा व्यापार आपण होते व त्या अहंकाररहित पुरुषाचा ही अहंकार होऊन राहाते. १००१. ज्याच्या विषयी कांही चर्चा करता येत नाही अशा पुरुषाचे ही प्रकृति लक्षण होते, त्या अमर्याद पुरुषाचे ही माप होते व त्या मनरहित पुरुषाचे मन व बुद्धि, ही प्रकृति होते. १००२. त्या नामरहिताचे नाम ही होते व त्या जन्मरहित पुरुषाचा जन्म ही होते आणि त्याची क्रिया, कर्म ही आपणच होते. १००३. त्या निर्गुणाचे गुण, त्या पायरहिताचे पाय, त्या कानरहिताचे कान व त्या नेत्ररहिताचे नेत्र ही होते. १००४. त्या भावातीताचे (जन्मादि सहा) भाव (विकार) ही होते व त्या अवयवरहित पुरुषाचे ही अवयव होते. फार काय सांगावे ! ही प्रकृति त्या पुरुषाचे सर्व कांही होते. १००५. याप्रमाणे प्रकृति ही आपल्या सर्व व्यापकपणाने, अविकार जो पुरुष त्याला विकारी करते. १००६. तेथे (त्या पुरुषाच्या ठिकाणी) जे पुरुषपण आलेले आहे, ते या प्रकृतीच्या अवस्थेमुळे आलेले आहे. (प्रकृतीशी संबंध केल्यामुळे पुरुष हा आपल्या तेजाला कसा मुकतो, ते पुढे अनेक दृष्टांतांनी अकराव्या ओवीपर्यंत सांगतात.) ज्याप्रमाणे चंद्र अवसेत पडतो म्हणजे तेजोहीन होतो, १००७. अतिशय शुद्ध असलेल्या वालभर सोन्यात अन्य हिणकस धातु मिसळला तर ज्याप्रमाणे त्याचा कस पांचावर येऊन बसतो, १००८. अथवा पिशाच हे चांगल्या मनुष्याच्या अंगात संचार करून, ज्याप्रमाणे त्यास पापकर्मात घालते अथवा ढग हे चांगल्या दिवसाचा उदासीन (उत्साहभंग करणारा) दिवस करतात; १००९. गाईच्या पोटात दूध असतांना जसे ते पांढरे स्वच्छ असे दिसत नाही अथवा लाकडात अग्नि असतांना जसा तो चकचकीत दिसत नाही अथवा वस्त्रात तेजस्वी रत्न गुंडाळले असता, त्याचे तेज जसे दिसत नाही; १०१०. राजा शत्रूच्या आधीन झाला असता, जसा निस्तेज होतो अथवा सिंह हा रोगाने व्यापला

तैसा पुरुष प्रकृती आला । स्वतेजा मुके ॥ ११ ॥ जागता नरु सहसा । निद्रा पाडूनि जैसा । स्वप्नींचिया सोसा । वश्यु कीजे ॥ १२ ॥ तैसें प्रकृति जालेपणें । पुरुषा गुण भोगणें । उदास अंतुरीगुणें । आतुडे जेवीं ॥ १३ ॥ तैसें अजा नित्या होये । आंगीं जन्ममृत्यूचे घाये । वाजती जैं लाहे । गुणसंगातें ॥ १४ ॥ परि तें ऐसें पंडुसुता । तातलें लोह पिटितां । जेवीं वन्हीसीचि घाता । बोलती तया ॥ १५ ॥ कां आंदोळलिया उदक । प्रतिमा होय अनेक । तें नानात्व म्हणती लोक । चंद्रीं जेवीं ॥ १६ ॥ दर्पणाचिया जवळिका । दुजेपण जैसें ये मुखा । कां कुंकुमें स्फटिका । लोहित्व ये ॥ १७ ॥ तैसा गुणसंगमें । अजन्मा हा जन्मे । पावतु ऐसा गमे । एऱ्हवीं नाहीं ॥ १८ ॥ अधमोत्तमा योनी । यासि ऐसिया मानीं । जैसा संन्यासी होय स्वप्नीं । अंत्यादि जाती ॥ १९ ॥ म्हणोनि केवळा पुरुषा । नाहीं होणें भोगणें देखा । येथ गुणसंगुचि अशेखा- । लागी मूळ ॥ १०२० ॥

उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

हा प्रकृतिमाजीं उभा । परि जुई जैसा वोथंबा । यया प्रकृति पृथ्वीनभा । तेतुला पाडु ॥ २१ ॥ प्रकृतिसरितेचां तटीं । मेरु हा किरीटी । माजीं बिंबे परी लोटीं । लोटों नेणे ॥ २२ ॥ प्रकृति होय जाये । हा तो असतुचि आहे । म्हणोनि आब्रह्माचें होये । शासन हा ॥ २३ ॥ प्रकृति येणें जिये । याचिया सत्ता जग विये । इयालागीं इये । वरयतु हा ॥ २४ ॥ अनंतें काळें किरीटी । जिया मिळती इया सृष्टी । तिया रिगती ययाचां पोटीं । कल्पांतसमयीं ॥ २५ ॥ हा महद्ब्रह्मगोसावी। ब्रह्मगोललाघवी । अपारपणें मवी । प्रपंचातें ॥ २६ ॥ पैं या देहामाझारीं । परमात्मा ऐसी जे परी । बोलिजे तें अवधारीं । ययातेंचि ॥ २७ ॥ अगा प्रकृतिपरौता । एकु आथी पंडुसुता । ऐसा प्रवादु तो तत्त्वता । पुरुषु हा पैं ॥ २८ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

जो निखळपणें येणें । पुरुषातें यया जाणे । आणि गुणाचें करणें । प्रकृतीचें तें ॥ २९ ॥ हें रूप हे छाया । पैल जळ हे माया । ऐसा निवाडु धनंजया । जेवीं कीजे ॥ १०३० ॥ तेणें पाडें अर्जुना । प्रकृतिपुरुषविवंचना ।

म्हणजे जसा निस्तेज होतो, तसा पुरुष हा प्रकृतीच्या आधीन झाला की स्वतःच्या तेजाला मुकतो. १०११. जागृत पुरुष जसा (झोपेच्या आधीन झाला असता) तो स्वप्नातील हावेच्या भरीस पडून सुखदुःखभोगास पात्र केला जातो, १०१२. त्याप्रमाणे पुरुष प्रकृतीच्या स्वाधीन झाल्याकारणाने, त्याला गुण भोगणे भाग पडते. ज्याप्रमाणे विरक्त पुरुष स्त्रीच्या योगाने (सुखदुःखांच्या फेऱ्यात) सांपडाला जातो. १०१३. जेव्हां पुरुषास गुणांची संगति घडते, तेव्हां तो स्वभावतः जन्मशून्य व नित्य असूनहि, त्याच्या अंगावर जन्ममृत्यूचे तडाखे बसतात. १०१४, परंतु अर्जुना, ते असे आहे की, जसे तापलेल्या लोखंडावर घण मारले असता ते घणाचे तडाखे अग्नीलाच बसतात असे जसे म्हणतात. १०१५. अथवा पाणी हालले असता चंद्राची अनेक प्रतिबिंबे होतात, त्या वेळी (अज्ञानी) लोक चंद्राच्या ठिकाणी जसे अनेकत्व आहे असे म्हणतात. १०१६. आरशाच्या जवळ-पणामुळे पाहाणाऱ्याच्या मुखाला दुसरेपण येते, अथवा केशराच्या सान्निध्यामुळे स्फटिकाला तांबडेपणा येतो. १०१७. त्याप्रमाणे हा पुरुष स्वतः अजन्मा असून गुणसंबंधाने जन्म पावतो असे वाटते, एऱ्हवी (गुणांचा संबंध टाकून पाहिले तर) तो जन्म पावत नाही. १०१८. ज्याप्रमाणे संन्यासी स्वप्नामध्ये अंत्यजादि जाति होतो, त्याचप्रमाणे या पुरुषास नीच व उच्च योनी आहेत, असे समज. १०१९. म्हणून केवळ पुरुषाला जन्मणे व भोगणे ही नाहीत असे समज. त्याचे जन्मणे व भोगणे वगैरे सर्व गोष्टींशी जो संबंध दिसतो त्याला कारण पुरुषाला असलेली गुणांची संगति ही होय. १०२०.

प्रकृतीच्याजवळ राहून प्रकृतिकार्याहून आपणास वेगळा पाहणारा, अनुमोदन देणारा (शास्ता) व भर्ता, उपभोग घेणारा, महेश्वर, या शरीरामध्ये परमात्मा असे ज्याला म्हणतात, प्रकृतीच्या पलीकडचा पुरुष, असे ज्याला म्हणतात (तो हाच). २२.

हा पुरुष प्रकृतीमध्ये उभा आहे (खरा,) परंतु जुईच्या वेलास जसा आश्रयभूत खांब उभा केलेला असतो, त्या खांबाप्रमाणे हा पुरुष प्रकृतीला केवळ आश्रयभूत आहे; पृथ्वी व आकाश यांमध्ये जेवढे अंतर आहे, तेवढे अंतर प्रकृति व पुरुष यांमध्ये आहे. १०२१. (अर्जुना) प्रकृतिरूप नदीच्या तीरावर मेरुपर्वतासारखा हा असून, तिच्यामध्ये याचे प्रतिबिंब पडते; परंतु तिच्या प्रवाहाबरोबर हा वाहात जात नाही. १०२२. प्रकृति होते व जाते परंतु हा (पुरुष) आहे तसाच आहे; म्हणून हा मुंगीपासून ब्रह्मदेवा-पर्यंत सर्वांचे नियमन करणारा आहे. १०२३. प्रकृति याच्या योगाने जगते व याच्या सत्तेने जगास प्रसवते, म्हणून हा हिचा नवरा आहे. १०२४. अर्जुना, अनंतकालापासून ज्या ह्या सृष्ट्या उत्पन्न होतात, त्या कल्पांताच्या वेळेस ह्याच्या पोटात प्रवेश करतात. १०२५. हा (पुरुष) प्रकृतीचा धनी आहे, हा ब्रह्मांडाचा सूत्रधार आहे व आपल्या अनंतत्वाने तो या मर्यादित प्रपंचाला मोजून टाकतो (म्हणजे याच्या व्याप्तीचा विचार केला असता संसाराचा बाध होतो.) १०२६. आणि या देहामध्ये परमात्मा आहे, अशा प्रकारचे जे बोलतात, ते यालाच असे समज. १०२७. अरे अर्जुना, प्रकृतीपलीकडे (कोणी) एक आहे, अशी जी वदंता आहे, (असे जे लोक म्हणतात) तो वस्तुतः हाच पुरुष आहे. १०२८.

पुरुष आणि प्रकृति, यांना जो (या त्यांच्या) गुणांसह याप्रमाणे (म्हणजे पुरुष हा, प्रकृति व तत्कार्य गुण याहून भिन्न आहे असे) जाणतो, तो सर्व कर्मे करीत असला, तरी पुनः कधीहि जन्म पावत नाही. २३.

अशा या शुद्धपणाने या पुरुषाला जो जाणतो आणि गुणांचे करणे, ते प्रकृतीचे आहे असे जाणतो. १०२९. हा देह व ही त्याची छाया, पलीकडे दिसते ते (खरे) पाणी आहे व येथे जे पाण्यासारखे दिसत आहे ते खोटे (मृगजल) आहे. अर्जुना, याप्रमाणे जशी निवड करावी; १०३०. अर्जुना, त्याप्रमाणे ज्याच्या मनाला प्रकृति-

जयाचिया मना । गोचर जाहली ॥ ३१ ॥ तो शरीराचेनि मेळें । करू कां कर्मे सकळें । परि आकाश धुये न मैळे । तैसा असे ॥ ३२ ॥ आथिलेनि देहें । जो न घेपे देहमोहें । देह गेलिया नोहे । पुनरपि तो ॥ ३३ ॥ ऐसा तया एकु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । उपकारु अलौकिकु । करी पैं गा ॥ ३४ ॥ परि हाचि अंतरीं । विवेक भानूचियापरी । उदैजे ते अवधारीं । उपाय बहुत ॥ ३५ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

कोणी एकु सुभटा । विचाराचां आगिटां । आत्मानात्मकिटा । पुटें देऊनि ॥ ३६ ॥ छत्तीसही वानीभेद । तोडोनियां निर्विवाद । निवडिती शुद्ध । आपणपें ॥ ३७ ॥ तया आपणपयाचां पोटीं । आत्मध्यानाचिया दिठी । देखती गा किरीटी । आपणपेंचि ॥ ३८ ॥ आणिक पैं दैवबगें । चित्त देती सांख्ययोगें । एक ते अंगलगें । कर्माचेनि ॥ ३९ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

येणें येणें प्रकारें । निस्तरती साचोकारें । हें भवभेउरें । आघवेंचि ॥ १०४० ॥ परि ते करिती ऐसें । अभिमानु दवडूनि देशें । एकाचिया विश्वासें । टेंकती बोला ॥ ४१ ॥ जे हिताहित देखती । हानि कणवा घेपती । पुसोनि शिणु हरिती । देती सुख ॥ ४२ ॥ तयांचेनि मुखें निघे । तेतुलें आदरें चांगें । ऐकोनियां आंगें । मनें होती ॥ ४३ ॥ तया ऐकणेयाचि नांवें । ठेविती गा आघवें । तया अक्षरासी जीवें । लोण करिती ॥ ४४ ॥ तेही अंतीं कपिध्वजा । इया मरणार्णवसमाजा- । पासूनि निघती वोजा । गोमटिया ॥ ४५ ॥ ऐसेसे हे उपाये । बहुवस एथें पाहे । जाणावया होये । एकी वस्तु ॥ ४६ ॥ आतां पुरे हें बहुत । पैं सर्वार्थाचें मथित । सिद्धांतनवनीत । देऊं तुज ॥ ४७ ॥ येतुलेनि पंडुसुता । अनुभव लाहाणा आयिता । येर तंव तुज होतां । सायास नाहीं ॥ ४८ ॥ म्हणोनि बुद्धि रचूं । मतवाद हे खांचूं । सोलींव निर्वचूं । फलितार्थुचि ॥ ४९ ॥

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

तरी क्षेत्रज्ञ येणें बोलें । तुज आपणपें जें दाविलें । आणि क्षेत्र सांगितलें । आघवें जें ॥ १०५० ॥ तया येरयेरांचां मेळीं । होइजे भूतीं सकळीं । अनिलसंगें सलिली । कल्लोळ जैसें । ५१ ॥ कां तेजा आणि उखरा । भेटी जालिया

पुरुषांतील भेदाचा विचार स्पष्ट कळला, १०३१. तो शरीराच्या संगतीने सर्व कर्मे करीना का ? परंतु आकाश जसे धुराने मळत नाही, तसा तो आहे. (सर्व कर्मे करीत असतांना तो त्या कर्मांकडून लिप्त होत नाही.) १०३२. देह असतांना जो त्या देहाच्या मोहाने भुलविला जात नाही; तो देह पडल्यावर पुन्हा जन्म पावत नाही. १०३३. हा प्रकृतिपुरुषविचार त्या मनुष्यावर, असा एक लोकोत्तर उपकार करतो, १०३४. परंतु हाच विचार अंतःकरणात सूर्याप्रमाणे प्रकाशित होण्यास पुष्कळ उपाय आहेत, ते ऐक. १०३५.

कित्येक आपल्या ठिकाणी (आत्मानात्म्याच्या सरभेसळीत) आपणास (आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपास) आत्मध्यानाच्या योगाने (आत्मानात्मविचाराने, निवडून) पाहतात. दुसरे कोणी सांख्ययोगाने आणि कांही कर्मयोगाने जाणतात. २४.

हे चांगल्या योध्द्या अर्जुना, कित्येक पुरुष विचार रूप अग्नीत आत्मानात्म मिश्रणरूपी हिणकस सोन्यास पुटे देऊन, १०३६. छत्तीसहि अनात्मरूप प्रकारचे भेद निःसंशय जाळून (म्हणजे विचाराने त्यांचे निरसन करून) आपला शुद्ध आत्मभाव निवडतात. १०३७. त्या आत्मभावाच्या पोटात (स्वरूपात) आत्मध्यानरूपी दृष्टीने, अर्जुना, ते आपण आपल्यालाच पाहतात. १०३८. आणि कित्येक लोक दैववशात् सांख्ययोगाच्या द्वारे (आत्म्याकडे) चित्त देतात, आणखी कित्येक कर्मयोगाचा आश्रय करून (आत्म्यास) पाहतात. १०३९.

पण दुसरे कोणी याप्रमाणे (आत्म्याला) न जाणणारे दुसऱ्यांपासून (म्हणजे आचार्यादिकांपासून) श्रवण करून उपासना करतात, श्रवण केलेल्या गोष्टी प्रमाण मानणारे असे ते देखील मृत्यु (सागरातून) तरून जातात. २५.

(याहून कित्येक दुसरे स्वतः आत्म्याला न जाणणारे) या प्रकारांनीच सर्व संसारभय खरोखर निस्तरतात. (चांगल्या तऱ्हेने तरून जातात.) १०४०. परंतु ते असे करतात की, अभिमान देशोधडी करून एकाच्या (गुरूच्या) उपदेशावर विश्वासाने अवलंबून राहतात. १०४१. जे (गुरु) हिताहित पाहतात, जे शिष्याच्या हानीच्या बाबतीत दयेने व्यापले जातात व शिष्याला दुःख कशामुळे होते, हे विचारून त्याचे दुःख हरण करतात आणि सुख देतात. १०४२. त्यांच्या मुखातून जेवढे निघेल, तेवढे चांगल्या आदराने ऐकून, अंगाने व मनाने ते तसेच होतात. १०४३. आपल्या सर्व कर्तव्यास, ऐकण्याचेच नांव ठेवतात (ऐकणे हेच एक आपले जन्मास येऊन कर्तव्य आहे असे समजतात) आणि त्या गुरुमुखातल्या अक्षरांवरून आपला जीव ओवाळून टाकतात. १०४४. हे कपिध्वजा, ते देखील या मरणरूपी समुद्राच्या समुदायापासून (जन्ममरणपरंपरेपासून) चांगल्या रीतीने बाहेर पडतात. १०४५. एक परमात्मा जाणावयाला येथे हे पुष्कळ असे उपाय आहेत; पहा ! १०४६. आता याविषयी फार बोलणे पुरे. (आतापर्यंत सांगितलेले) सर्व अभिप्राय घुसळून काढलेले सिद्धांतरूप लोणी तुला देतो. १०४७. अर्जुना, एवढ्याने तुला आयता अनुभव मिळणारा आहे. मग इतर (म्हणजे ब्रह्मानुभवानंतर होणारा विलक्षण आनंद, शांति वगैरे) होण्याला तर तुला श्रम पडणार नाहीत. १०४८. म्हणून त्या सिद्धांताची व्यवस्थित मांडणी बुद्धीने करू; इतर मतांच्या दुराग्रहाचे खंडन करू व स्वच्छ गर्भित अर्थच विस्ताराने सांगू. १०४९.

हे भरत श्रेष्ठा, जो जो स्थावर अथवा जंगम पदार्थ उत्पन्न होतो, तो तो क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतो असे जाण. २६.

तर क्षेत्रज्ञ या शब्दाने जे मी आपले स्वरूप तुला दाखविले आणि जे सर्व क्षेत्र सांगितले, १०५०. वाऱ्याच्या संबंधाने पाण्यावर जशा लाटा येतात, त्याप्रमाणे या क्षेत्र - क्षेत्रज्ञांच्या एकमेकांच्या मिलाफात (संबंधात) सर्व प्राणी उत्पन्न होतात. १०५१. अथवा सूर्यकिरणे व बरड जमीन यांचा संबंध झाला

वीरा । मृगजळाचिया पूरा । रूप होय ॥ ५२ ॥ नाना धाराधरधारीं । झळंबलिया वसुंधरी । उठिजे जेवीं अंकुरीं । नानाविधीं ॥ ५३ ॥ तैसें चराचर आघवें । जें कांहीं जीवु नांवें । तें तों उभययोगें संभवे । ऐसें जाण ॥ ५४ ॥ इयालागीं अर्जुना । क्षेत्रज्ञा प्रधाना- । पासूनि न होती भिन्ना । भूतव्यक्ति ॥ ५५ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

पैं पटत्व तंतु नव्हे । तरि तंतूसीचि तें आहे । ऐसां खोलीं डोळां पाहें । ऐक्य हें गा ॥ ५६ ॥ भूतें आघवींचि होतीं । एकाचीं एक आहाती । परी पैं भूतप्रतीतीं । वेगळीक असे ॥ ५७ ॥ यांचीं नामेंही आनानें । अनारिसीं वर्तनें । वेषही सिनाने । आघवेयांचे ॥ ५८ ॥ ऐसें देखोनि किरीटी । भेद सूसी हन पोटीं । तरि जन्माचिया कोटी । न लाहसी निघों ॥ ५९ ॥ पैं नानाप्रयोजनशीळें । दीर्घें वक्रें वर्तुळें । होती एकीचींच फळें । तुंबिणीयेचीं ॥ १०६० ॥ होतु कां उजू वांकुडें । परि बोरीचें हें न मोडे । तैसीं भूतें अवघडें । वस्तु उजू ॥ ६१ ॥ अंगारकणीं बहुवसीं । उष्णता समान जैसी । तैसा नाना जीवराशीं । परेशु असे ॥ ६२ ॥ गगनभरी धारा । परी पाणी एकचि वीरा । तैसा या भूताकारा । सर्वांगीं तो ॥ ६३ ॥ हे भूतग्राम विषम । परी वस्तु ते एथ सम । घटमठीं व्योम । जियापरी ॥ ६४ ॥ हा नाशतां भूताभासु । एथ आत्मा तो अविनाशु । जैसा केयूरादिकीं कसु । सुवर्णाचा ॥ ६५ ॥ एवं जीवधर्महीनु । जो जीवासीं अभिन्नु । देखे तो सुनयनु । ज्ञानियांमाजीं ॥ ६६ ॥ ज्ञानाचा डोळा डोळसां- । माजीं डोळसु तो वीरेशा । हे स्तुति नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ॥ ६७ ॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

जे गुणेंद्रियधोकटी । देह धातूंची त्रिकुटी । पांचमेळावा वोखटी । दारुण हे ॥ ६८ ॥ हे उघड पांचवेउली । हे पंचधा आंगीं लागली । जीवपंचानना सांपडली । हरिणकुटी हे ॥ ६९ ॥ ऐसा असोनि इये शरीरीं । कोण नित्यबुद्धीची सुरी । अनित्यभावाचां उदरीं । दाटीचिना ॥ १०७० ॥

म्हणजे अर्जुना, मृगजळाचा महापूर जसा प्रत्यक्ष दिसतो. १०५२. अथवा पर्जन्याच्या धारांनी भिजलेल्या पृथ्वीमध्ये जसे नाना प्रकारचे अंकुर उगवतात. १०५३. त्याप्रमाणे जीव या नांवाने जे काही सर्व चराचर आहे, ते तर या उभयतांच्या (क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांच्या) मिलाफाने उत्पन्न होते, असे समज. १०५४. अर्जुना, याकरिता आकाराला आलेले सर्व पदार्थ, हे पुरुष व प्रकृति यांच्यापासून भिन्न नाहीत. १०५५.

सर्व भूतांच्या ठिकाणी एकसारखा असणाऱ्या व या नाश पावणाऱ्या भूतांमध्ये अविनाशी असलेल्या अशा परमेश्वरास जो जाणतो, तोच (खरे) पाहतो. २७.

वस्त्रपणा हे जरी सूत नाही, तरीपण वस्त्रपणा हा सुतावरच आहे, अशा सूक्ष्म विचाराने हे ऐक्य समजून घे. १०५६. सर्व भूते ही एकाच वस्तूपासून होतात व ती सर्व एकच आहेत; परंतु ही भूते पाहणारास भिन्न भिन्न रूपाने अनुभवास येतात. १०५७. या भूतांची नांवेहि निरनिराळी आहेत, यांच्या वागणुकी भिन्न भिन्न आहेत व या सर्वांचे वेषहि वेगवेगळे आहेत. १०५८, अर्जुना, असे पाहून जर तू आपल्या पोटात द्वैताच्या कल्पेनचा शिरकाव होऊ देशील, तर कोट्यवधि जन्म गेले तरी तुला या जन्मातून बाहेर पडता यावयाचे नाही. १०५९. अनेक कारणांमुळे लांब, वाकडी व वाटोळी अशा वेगवेगळ्या आकाराची दुध्या भोपळ्याची फळे, जशी एकाच भोपळ्याच्या वेलीपासून उत्पन्न होतात, १०६०. बोरीचे लाकूड सरळ अथवा वाकडे असेना का ? पण ते बोरीचे, यात अन्यथा होत नाही. त्याप्रमाणे प्राणी जरी भिन्न भिन्न प्रकारांचे असले, तरी (त्यांना व्यापून असणारी) ब्रह्मवस्तु सरळ आहे. १०६१. निखाऱ्याच्या अनेक ठिणग्यांतून उष्णता जशी एकसारखी असते, त्याप्रमाणे अनेक जीवराशींतून एक परमात्मा आहे. १०६२. अर्जुना, पावसाच्या धारा जरी सर्व आकाशभर असल्या, तरी पण त्या सर्वांतून जसे पाणी एकच आहे; त्याप्रमाणे या भूताकारांच्या सर्वांगात तो परमात्मा आहे. १०६३. ज्याप्रमाणे घागरीत व मठात आकाश एकच असते, त्याप्रमाणे हे भूतसमुदाय जरी वेगवेगळे आहेत, तरी यांना व्यापून असणारी जी वस्तु, ती एकसारखीच आहे. १०६४. ज्याप्रमाणे बाहुभूषणादिक निरनिराळ्या अलंकारांतून सोन्याचा कस एकच असतो, (आणि) त्या केयूरादिक अलंकारांची आटणी केली असता जसा सोन्याचा कस नाश पावत नाही, त्याप्रमाणे हा भूताभास नाश पावणारा आहे, पण या भूताभासात असणारा आत्मा अविनाशी आहे. १०६५. याप्रमाणे परमात्मा हा जीवधर्मरहित आहे व तो सर्व जीवांना व्यापून आहे याप्रमाणे जो परमात्म्याला जाणतो, तो ज्ञान्यांमध्ये चांगला डोळस आहे. १०६६. अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीने जे चांगले डोळस आहेत, त्यांमध्ये तो डोळस आहे. ही त्याची स्तुति नसून तो मोठा भाग्यवान् आहे. १०६७.

ईश्वर सर्वत्र समानत्वाने स्थित आहे असे जाणणारा स्वतःचा स्वतः घात करीत नाही; (म्हणजे देह मी आहे असे समजत नाही) म्हणून तो श्रेष्ठ गति (परब्रह्मस्वरूप) पावतो २८.

कारण की, देह हा गुण व इंद्रिये यांची राहण्याची धोकटी आहे; देह हा (कफ, वात, पित्त या) तीन धातूंनी बनलेला आहे; हा पंचमहाभूतांचा समुदाय आहे, तो वाईट व भयंकर आहे १०६८. हा देह म्हणजे उघड पांच नांग्यांची इंगळी आहे; (अथवा) जीवास लागलेली ही पांच प्रकारची आगच आहे. जीवरूप सिंहाला हा देह, हे एक हरिणाचे (राहण्याचे) घरच सांपडले आहे. १०६९. त्याप्रमाणे या देहात, हा जीव असा (सिंहासारखा) असंग, नित्य, शुद्ध, बुद्ध व स्वतंत्र असून आपण नित्य आहोत, अशी ही बुद्धिरूपी सुरी, अनित्य भावाच्या पोटात कशी चालवीत नाही ? (आपल्या नित्यभावाच्या स्मृतीने अनित्यभावाचा नाश कां करीत नाही, हे आश्चर्य आहे.) १०७०. (येथपर्यंत देहाशी तादाम्य करून असणाऱ्या मूर्खांची स्थिति

परी इये देहीं असतां । जो नयेचि आपणया घाता । आणि शेखीं पंडुसुता । तेथेंचि मिळे ।। ७१ ।। जे योगज्ञानाचिया प्रौढी । वोलांडूनियां जन्मकोडी । न निगों इया भाषा बुडी । देती योगी ।। ७२ ।। जें आकाराचें पैल तीर । जें नादाची पैल मेर । तुर्येचें माजघर । परब्रह्म जें ।। ७३ ।। मोक्षासकट गती । जेथें येती विश्रांती । गंगादि अपांपती । सरिता जेवीं ।। ७४ ।। तें सुख येणेंचि देहें । पायपाखाळणिया लाहे । जो भूतवैषम्यें नोहे । विषमबुद्धी ।। ७५ ।। दीपांचां कोडीं जैसें । एकचि तेज सरिसें । तैसा जो असे । सर्वत्र ईशु ।। ७६ ।। ऐसेनि समत्वें पंडुसुता । जिये जो देखतसाता । तो मरणा आणि जीविता । नागवे फुडा ।। ७७ ।। म्हणोनि तो दैवागळा । वानीत असों वेळोवेळां । जे साम्यसेजे डोळा । लागला तया ।। ७८ ।।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ।। २९ ।।

आणि मनोबुद्धिप्रमुखें । कर्मेंद्रियें अशेखें । करी प्रकृतीचि हें देखे । साचें जो गा ।। ७९ ।। घरींचीं राहटती घरीं । घर कांहीं न करी । अभ्र धांवें अंबरीं । अंबर उगें ।। १०८० ।। तैसी प्रकृति आत्मप्रभा । खेळे गुणीं विविधारंभा । येथ आत्मा तो वोथंबा । नेणे कोण ।। ८१ ।। ऐसेनि येणें निवाडें । जयाचां जीवीं उजिवडें । अकर्तयातें फुडें । देखिलें तेणें ।। ८२ ।।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ।। ३० ।।

एऱ्हवीं तैंचि अर्जुना । होईजे ब्रह्मसंपन्ना । जैं या भूताकृती भिन्ना । दिसती एकी ।। ८३ ।। लहरी जैसिया जळीं । परमाणुकणिका स्थळीं । रश्मीकर मंडळीं । सूर्याचां ।। ८४ ।। नातरी देहीं अवेव । मनीं आघवेचि भाव । विस्फुलिंग सावेव । वन्हीं एकीं ।। ८५ ।। तैसे भूताकार एकाचे । हें दिठी रिगे जैं साचें । तैंचि ब्रह्मसंपत्तीचें । तारूं लागे ।। ८६ ।। मग जयातयाकडे । ब्रह्मेंचि दिठी उघडे । किंबहुना जोडे । अपार सुख ।। ८७ ।। येतुलेनि तुज पार्था । प्रकृतिपुरुषव्यवस्था । ठायेंठावो प्रतीतिपथा- । माजीं जाहली ।। ८८ ।। अमृत जैसें ये चुळा । कां निधान देखिजे डोळां । तेतुला जिव्हाळा । मानावा गा ।। ८९ ।। हा जी जाहलिये प्रतीती ।

सांगितली व या ओवीपासून पुढे, मागे सांगितलेल्या भाग्यवान् ज्ञानी पुरुषाचे वर्णन करतात.) परंतु ज्ञानी पुरुष या देहात असतांना, (देहतादात्म्याने) आपल्या घातावर येत नाही, (म्हणजे आपला घात करून घेत नाही) आणि अर्जुना, शेवटी (मरणानंतर) तो तेथे (ब्रह्म-स्वरूपात) मिळतो. १०७१. कोट्यवधि जन्म ओलांडून योग व ज्ञान यांच्या बलाने, योगी लोक आपण त्या ब्रह्मस्वरूपातून (परत) बाहेर् पडणार नाही, अशा कृतनिश्चयाने ज्या ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी बुडी देऊन राहतात, १०७२. जे आकाररूप नदीचा पलीकडला काठ आहे (निराकार आहे) व जे ब्रह्म नांवाची पलीकडची कड आहे (शब्दातीत आहे) व जे परब्रह्म तूर्याअवस्थेचे मध्यघर (गाभा) आहे, १०७३. ज्याप्रमाणे गंगा वगैरे नद्या समुद्राच्या ठिकाणी विश्रांतीला येतात, त्याप्रमाणे मोक्षासुध्दा सर्व साध्ये, जेथे (ब्रह्माच्या ठिकाणी) विश्रांतीला येतात. १०७४. भूतांच्या भिन्नपणाने ज्याची बुद्धि भिन्न होत नाही (भेदाला पावत नाही) त्याला ते सुख याच देहात पाय धुण्यास प्राप्त होते, (म्हणजे विपुल मिळते.) १०७५. कोट्यवधि दिव्यांत जसे एकच तेज सारखे असते तसा जो ईश्वर सर्वत्र (चराचरात) भरलेला आहे. १०७६. अर्जुना, अशा समत्वाने (चराचराकडे) पाहात असता जो जगतो, तो खरोखर जन्ममरणाच्या आधीन होत नाही. १०७७. म्हणून तो फार भाग्यवान आहे, असे आम्ही त्याचे वारंवार वर्णन करतो. कारण की, त्याचा अभेदभावरूपी बिछान्यावर डोळा लागला आहे. १०७८.

आणि जो, सर्व प्रकारे कर्मे प्रकृतीकडूनच केली जातात आणि आत्मा अकर्ता आहे, असे जाणतो, तोच खरा ज्ञानी होय. २९.

आणि मन व बुद्धि ज्यात प्रमुख आहेत, अशी ज्ञानेंद्रिये व सर्व कर्मेंद्रिये यांच्यापासून होणारी जी कर्मे ती प्रकृतीच करते, असे जो खरोखरच जाणतो. १०७९. घरातील माणसे घरात वागतात व घर कांही एक करीत नाही; आकाशात ढग धावतात पण आकाश स्थिर असते; १०८०. त्याप्रमाणे प्रकृति ही आत्म्याच्या प्रकाशाने नाना प्रकारच्या कर्मांचा आरंभ करून त्रिगुणांनी खेळत असते व येथे (सर्व कर्मात) आत्मा हा खांबासारखा (केवळ आधारभूत) असतो व कोण कर्मे करतो, हे तो जाणत नाही. १०८१. अशा या निर्णयाने ज्याच्या अंतःकरणात प्रकाश पडला त्याने खरोखर अकर्त्या आत्म्याला जाणले. १०८२.

जेव्हा भूतांचा पृथग्भाव (निरनिराळेपणा) एका (आत्म्याच्या) ठिकाणी स्थित आहे, आणि त्याचाच (आत्म्याचाच) हा विस्तार आहे, असे पुरुष नीट जाणतो; तेव्हां त्याला ब्रह्माची प्राप्ति होते. ३०.

सहज विचार करून पाहिले तर अर्जुना, ज्या वेळी या भिन्न आकारांची भूते एक आहेत असा बोध होईल, त्याच वेळी ब्रह्मसंपन्न होता येईल. १०८३. लाटा जशा पाण्यावर, परमाणूंचे कण जसे पृथ्वीवर, (अथवा) किरणे जशी सूर्य-मंडलावर, १०८४. अथवा देहाच्या ठिकाणी जसे अवयव अथवा मनाच्या ठिकाणी जशा सर्व कल्पना अथवा एका अग्नीच्या ठिकाणी जशा सर्व ठिणग्या, १०८५. त्याप्रमाणे एका ब्रह्माचे सर्व भूताकार आहेत, हे ज्या वेळेला खरोखर दृष्टीत प्रवेश करील (खरोखर अनुभवाला येईल) त्याच वेळी ब्रह्मरूप संपत्तीचे जहाज मिळेल. १०८६. मग जिकडे तिकडे डोळ्याला ब्रह्मच दिसेल. फार काय सांगावे ! त्यास अमर्याद सुख प्राप्त होईल. १०८७. अर्जुना, अशा रीतीने प्रकृति-पुरुषाचा विचार जसा पाहिजे तसा तुझ्या अनुभवाला आणून दिला. १०८८. अरे, चूळ भरावयास जसे अमृत मिळावे अथवा ठेवा जसा डोळ्यांनी पाहावा, त्याप्रमाणे हा प्रकृतिपुरुष-विचाराचा तुला मिळालेला लाभ तितक्याच योग्यतेचा समजावा. १०८९. बा अर्जुना, जो अनुभव प्राप्त झाला असतांना त्या अनुभवाचे चित्तात घर बांधावयाचे, (म्हणजे तो अनुभव चित्तात कायम ठेवावयाचा) ते आताच नाही, तर

घर बांधणें जें चित्तीं । तें आतां ना सुभद्रापती । इयावरी ॥ १०९० ॥ तरी एकदोन्ही ते बोल । बोलिजती सखोल । देईं मनातें बोल । मग ते घेईं ॥ ९१ ॥ ऐसें देवें म्हणितलें । मग बोलों आदरिलें । तेथें अवधानाचेंचि केलें । सर्वांग येरें ॥ ९२ ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

तरी परमात्मा म्हणिपे । तो ऐसा जाण स्वरूपें । जळीं जळें न लिंपे । सूर्यु जैसा ॥ ९३ ॥ कां जे जळा आदीं पाठीं । सूर्य असतुचि असे किरीटी । माजीं बिंबे तें दृष्टी । आणिकांचिये ॥ ९४ ॥ तैसा आत्मा देहीं । आथि म्हणिपे हें कांहीं । साचें तरी नाहीं । तो जेथिंचा तेथें ॥ ९५ ॥ आरिसां मुख जैसें । बिंबलिया नाम असे । देहीं वसणें तैसें । आत्मतत्त्वा ॥ ९६ ॥ तया देहा म्हणती भेटी । हे सपायी निर्जीव गोठी । वारिया वाळुवे गांठी । केंही आहे ॥ ९७ ॥ आगी आणि पींसा । दोरा सुवावा कैसा । केउता सांदा आकाशा । पाषाणेंसी ॥ ९८ ॥ एक निघे पूर्वेकडे । एक तें पश्चिमेकडे । तिये भेटीचेनि पाडें । संबंधु हा ॥ ९९ ॥ उजिवडा आणि अंधारेया । जो पाडु मृता उभया । तोचि गा आत्मया । देहा जाण ॥ ११०० ॥ रात्री आणि दिवसा । कनका आणि कापुसा । अपाडु कां जैसा । तैसाचि हा ॥ १ ॥ देह तंव पांचांचें जालें । हें कर्माचां गुणीं गुंथलें । भंवतसे चाकी सूदलें । जन्ममृत्यूचां ॥ २ ॥ हे काळानळाचां कुंडीं । घातली लोणियाची उंडी । माशी पांखु पाखडी । तंव हें सरे ॥ ३ ॥ हें विपायें आगी पडे । तरी भस्म होऊनि उडे । जाहलें श्वाना वरपडें । तरी ते विष्ठा ॥ ४ ॥ या चुके दोन्हीं काजा । तरी होय कृमींचा पुंजा । हा परिणामु कपिध्वजा । कश्मलु गा ॥ ५ ॥ या देहाची हे दशा । आणि आत्मा तो एथ ऐसा । पैं नित्य सिद्ध आपैसा । अनादिपणें ॥ ६ ॥ सकळु ना निष्कळु । अक्रियु ना क्रियाशीळु । कृश ना स्थूळु । निर्गुणपणें ॥ ७ ॥ आभासु ना निराभासु । प्रकाशु ना अप्रकाशु । अल्प ना बहुवसु । अरूपपणें ॥ ८ ॥ रिता ना भरितु । रहितु ना सहितु । मूर्तु ना अमूर्तु । शून्यपणें ॥ ९ ॥ आनंदु ना निरानंदु । एकु ना विविधु । मोकळा ना बद्धु । आत्मपणें ॥ १११० ॥ येतुला ना तेतुला । आइता ना रचिला । बोलता ना उगला । अलक्षपणें ॥ ११ ॥ सृष्टीचां होणां न रचे । सर्वसंहारें न वेंचे ।

यानंतर. १०९०. आता त्या एकदोन गूढ गोष्टी तुला सांगितल्या जातील, तर तू मनाला जामीन दे आणि मग त्या घे (म्हणजे ऐक.) १०९१. असे देवाने म्हटले व मग बोलावयास आरंभ केला. तेव्हां अर्जुनाने आपले सर्व अंग अवधानरूप केले. १०९२.

हे कौन्तेया, अनादि आणि गुणरहित असल्यामुळे हा परमात्मा अव्यय आहे व तो शरीराच्या ठिकाणी स्थित असला तरी (कांही कर्मे) करीत नाही; (म्हणून सर्व कर्मांपासून) अलिप्त असतो. ३१.

(श्रीकृष्ण) म्हणाले, ज्याप्रमाणे सूर्य पाण्यात प्रतिबिंबित झालेला दिसला, तरी तो पाण्याने ओला होत नाही, त्याप्रमाणे परमात्मा म्हणून ज्यास म्हणतात, तो प्रकृतीत असूनहि, प्रकृतीच्या गुणांनी लिप्त होत नाही, अशा स्वरूपाचा तो आहे. असे समज. १०९३. कारण की, अर्जुना, जळाच्या आधी आणि नंतर सूर्य आहेच आहे. पाण्यामध्ये तो प्रतिबिंबित होतो, ते दुसऱ्याच्या दृष्टीने, १०९४. त्याप्रमाणे आत्मा देहात आहे, असे जे म्हटले जाते, ते कांही खरे नाही, तर आत्मा जेथे आहे तेथेच आहे. १०९५. आरशात मुख बिंबले असता, त्यास प्रतिबिंब असे आपण म्हणतो, त्याप्रमाणे देहामध्ये आत्मतत्त्वाचे राहाणे आहे. (देहात आत्मतत्त्व प्रतिबिंबरूपाने असते.) १०९६. त्याचा व देहाचा संबंध आहे असे जे म्हणतात, ते म्हणणे सर्वथैव निर्जीव आहे. वाऱ्याची व वाळूची गाठ बांधणे हे कोठे आहे काय ? १०९७. अग्नि आणि पीस यांना दोरा कसा घालावयाचा, आकाश व दगड यांचा सांधा कसा जोडावयाचा ? १०९८. एक मनुष्य पूर्वेकडे निघाला व दुसरा पश्चिमेकडे निघाला. त्यांच्या भेटीप्रमाणे देहाचा व आत्म्याचा संबंध आहे. १०९९. उजेड आणि अंधार यात जे सादृश्य, अथवा मेलेला व जिवंत यात जे सादृश्य, तेच सादृश्य, अर्जुना, आत्मा व देह यामध्ये आहे, असे समज. ११००. रात्र व दिवस, सोने व कापूस यामध्ये जिकते अंतर आहे, तसेच असादृश्य आत्मा व देह यामध्ये आहे. ११०१. हा देह तर पंचमहाभूतांचा बनला आहे व कर्माच्या दोराने गुंफलेला आहे व जन्ममृत्यूच्या चाकावर घातलेला असून गरगरा फिरत आहे. ११०२. कालरूपी अग्नीच्या कुंडात हा (देह) लोण्याचा गोळा घातलेला आहे व माशी आपले पंख फडफडावते तितक्या कालातच हा (देह) नाश पावतो. ११०३. हा देह कदाचित् अग्नीत पडला, तर राख होऊन उडून जातो व कुत्र्याच्या तावडीत जर हा देह सांपडला, तर त्याची विष्ठा होते. ११०४. वरील या दोन परिणामांना जर तो चुकला, तर तो (देह) किड्यांचा ढीग होतो. असा हा देहाचा परिणाम, अर्जुना, वाईट आहे. ११०५. या देहाची अशी अव्यवस्था आहे आणि आत्मा तर असा आहे की, अनादिपणामुळे तो (आत्मा) स्वभावतः नित्य व सिद्ध आहे. ११०६. तो (आत्मा) निर्गुण असल्यामुळे भागसहित नाही, अथवा भागरहित नाही, तो कर्मसहित नाही, अथवा कर्मरहित नाही. तो रोडका नाही किंवा लठ्ठहि नाही. ११०७. तो (आत्मा) अरूप असल्यामुळे दृश्य नाही; अथवा अदृश्य नाही. तो प्रकाशयुक्त नाही किंवा प्रकाशरहित नाही. थोडा नाही अथवा पुष्कळ नाही. ११०८. तो (आत्मा) शून्य असल्यामुळे रिकामा नाही अथवा भरलेला नाही, तो कोणत्याहि गोष्टीने रहित नाही अथवा कोणत्याहि गोष्टीने सहित नाही. तो प्रकट (साकार) नाही अथवा अप्रकट (निराकार) नाही. ११०९. तो (आत्मा) आत्मा असल्यामुळे आनंद (सुख) नाही अथवा आनंदरहित (दुःख) नाही. तो एक नाही अथवा नाना प्रकारचा नाही. तो मुक्त नाही अथवा बद्ध नाही. १११०. तो (आत्मा) कोणास विषय होत नसल्यामुळे इतका नाही अथवा तितका नाही, स्वतःसिद्ध नाही अथवा तयार केलेला नाही. बोलणारा नाही अथवा मुका नाही. ११११. सृष्टीच्या होण्या-बरोबर तो होत नाही. अथवा सर्व सृष्टीचा संहार झाला तरी याचा नाश होत नाही. हा (आत्मा) आहेपणाचे व नाहीपणाचे लयस्थान

आथी नाथी या दोहींचें । पंचत्व तो ॥ १२ ॥ मवे ना चर्चे । वाढे ना खांचे । विटे ना वेंचे । अव्ययपणें ॥ १३ ॥ एवंरूप पैं आत्मा । देहीं जें म्हणती प्रियोत्तमा । तें मठाकारें व्योमा । नाम जैसें ॥ १४ ॥ तैसें तयाचिये अनुस्यूती । होती जाती देहाकृती । तो घे ना सांडी सुमती । जैसा तैसा ॥ १५ ॥ अहोरात्रें जैशीं । येती जाती आकाशीं । आत्मसत्ते तैसीं । देहें जाण ॥ १६ ॥ म्हणोनि इये शरीरीं । कांहीं करवी ना करी । आयताही व्यापारीं । सज्जु नव्हे ॥ १७ ॥ यालागीं स्वरूपें । उणा पुरा न घेपे । हें असो तो न लिंपे । देहीं देहा ॥ १८ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

अगा आकाश कें नाहीं । हें न रिघेचि कवणे ठायीं । परि कायिसेनि कहीं । गादिजेना जैसें ॥ १९ ॥ तैसा सर्वत्र सर्व देहीं । आत्मा असतुचि असे पाहीं । संगदोषें एकेंही । लिप्तु नव्हे ॥ ११२० ॥ पुढतपुढती एथें । हेंचि लक्षण निरुतें । जे जाणावें क्षेत्रज्ञातें । क्षेत्रविहिना ॥ २१ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

संसर्गें चेष्टिजे लोहें । परि लोह भ्रामक नोहे । क्षेत्रक्षेत्रज्ञां आहे । तेतुला पाडु ॥ २२ ॥ दीपकाची अर्ची । राहाटी वाहे घरीची । परी वेगळीक कोडीची । दीपा आणि घरा ॥ २३ ॥ काष्ठांचां पोटीं । वन्हि असे किरीटी । परी काष्ठ नोहे या दिठी । पाहिजे गा ॥ २४ ॥ अपाडु नभा आभाळा । रवि आणि मृगजळा । तैसाचि हाही डोळां । देखसी जरी ॥ २५ ॥ हें आघवेंचि असो एकु । गगनौनि जैसा अर्कु । प्रगटवी लोकु । नांवें नांवें ॥ २६ ॥ एथ क्षेत्रज्ञु तो ऐसा । प्रकाशकु क्षेत्राभासा । यावरुतें हें न पुसा । शंका नेघा ॥ २७ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

शब्दतत्त्वसारज्ञा । पैं देखणी तेचि प्रज्ञा । जे क्षेत्रा क्षेत्रज्ञा । अपाडु देखे ॥ २८ ॥ इया दोहींचें अंतर । देखावया चतुर । ज्ञानियांचें द्वार । आराधिती ॥ २९ ॥ याचिलागीं सुमती । जोडिती शांतिसंपत्ती । शास्त्रांचीं दुभतीं । पोसिती घरीं ॥ ११३० ॥ योगाचिया आकाशा । वळघिजे येवढाचि धिंवसा । याचियाचि आशा । पुरुषासि गा ॥ ३१ ॥ शरीरादि समस्त । मानिताति तृणवत । जीवें संतांचें होत । वाहणधरु ॥ ३२ ॥ ऐसैसियापरी । ज्ञानाचिया भरोवरी । करूनियां अंतरीं । निरुते होत ॥ ३३ ॥

आहे. १११२. तो (आत्मा) अव्यय असल्यामुळे, तो मोजला जात नाही व त्याचे वर्णन करता येत नाही. तो वाढत नाही अथवा कमी होत नाही, तो विकार पावत नाही व खर्च होत नाही. १११३. हे प्रियोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचा तो आत्मा देहात आहे असे जे म्हणतात, ते म्हणणे मठाच्या आकारात सापडलेल्या आकाशास मठाकाश म्हणण्यासारखे आहे. १११४. त्याप्रमाणे त्याच्या अखंड असण्यावर देहाचे आकार होतात व जातात. (पण) अर्जुना, तो आत्मा देहाकृति घेत नाही अथवा टाकीत नाही, तर जशाचा तसाच असतो. १११५. आकाशामध्ये जसे दिवस व रात्र येतात व जातात. त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपी देह (येतात व जातात) असे समज. १११६. म्हणून या शरीरात आत्मा कांही करीत नाही व करवीत नाही व सहज घडून येणाऱ्या व्यापाराच्या ठिकाणी, तो 'व्यापार मी केला' असे म्हणत नाही. १११७. आकारिता तो (आत्मा) स्वरूपाने उणेपणास अथवा पुरेपणास वश होत नाही. हे असो. तो (आत्मा) देहाच्या ठिकाणी असून देहाने लिप्त होत नाही. १११८.

ज्याप्रमाणे सर्वव्यापी आकाश सूक्ष्मत्वामुळे (कोणत्याहि वस्तूशी) लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणे आत्मा सर्व देहांमध्ये स्थित असला तरी लिप्त होत नाही. ३२.

अर्जुना, आकाश कोठे नाही ? व हे (आकाश) कोणत्या ठिकाणी प्रवेश करीत नाही ? परंतु ज्याप्रमाणे ते आकाश कशानेहि व कधीहि लिप्त होत नाही; १११९. तसा आत्मा सर्वत्र देहात आहेच आहे. (परंतु) पहा, तो एकाहि संबंधाच्या विकाराने विटाळला जात नाही, ११२०. येथे आत्म्याचे हेच लक्षण खरे आहे असे वारंवार जाणावे ते हे की, शरीरस्थ आत्म्याला देहादि-संघातरहित असा ओळखावा. ११२१.

हे भारता, ज्याप्रमाणे एकटा सूर्य या सर्व जगताला प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणे एकटा क्षेत्रज्ञ सर्व क्षेत्राला प्रकाशित करतो. ३३.

लोहचुंबक हा आपल्या संसर्गाने लोखंडाला हालवितो, पण लोहचुंबक हा लोखंड नाही, तसे क्षेत्र (देह) व क्षेत्रज्ञ (आत्मा) यामध्ये अंतर आहे. ११२२. दिव्याची ज्योत घरातील सर्व व्यवहार चालविते. परंतु दिवा व घर यात स्वभावतः अतिशय अंतर आहे. ११२३. अर्जुना, काष्ठाच्या पोटात अग्नि आहे, पण अग्नि कांही काष्ठ नाही. या दृष्टीने देह व आत्मा यातील फरक समजावा. ११२४. आकाश व ढग अथवा सूर्य आणि मृगजळ यात जो भेद आहे, तितकाच देह व आत्मा यातील भेद जर तू बुद्धीच्या डोळ्याने पाहशील, ११२५. हे सर्व राहू दे. आकाशातून जसा एकटाच सूर्य वेळोवेळी (दररोज) त्रैलोक्य प्रकाशित करतो. ११२६. त्याप्रमाणे येथे क्षेत्रज्ञ हा क्षेत्राच्या भासाला (प्रतीतीला) प्रकाशक आहे. याउपर आता यासंबंधाने काही विचारू नका व शंका घेऊ नका. ११२७.

याप्रमाणे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे अंतर आणि भूतांच्या रूपाने असणाऱ्या प्रकृतीचा मोक्ष (म्हणजे तिचे मिथ्यात्व अथवा अनात्मत्व) जे ज्ञानदृष्टीने जाणतात ते परमपदाला जातात. ३४.

हे शब्दांच्या खऱ्या खऱ्या स्वरूपाचे मर्म जाणणाऱ्या अर्जुना, तीच बुद्धि डोळस, की जी क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांतील अंतर पाहते. ११२८. या दोन्हींचे अंतर समजण्याकरिता चतुर पुरुष, ज्ञानी पुरुषांची सेवा करितात. ११२९. चांगल्या बुद्धीचे लोक याचकरिता शांतिरूप संपत्ति मिळवितात व शास्त्ररूपी दुभत्या गाई घरी पोसतात. ११३०. योगाच्या आकाशावर आरूढ होण्याचे एवढे धाडस पुरुषांना याच्याच (क्षेत्र-क्षेत्रज्ञातील अंतर समजण्याच्या) आशेने करावे लागते. ११३१. शरीरादि सर्व गोष्टी तृणवत् मानतात व जीवाभावापासून संतांचे जोडे उचलणारे होतात. ११३२. मग अशा प्रकारांनी ज्ञानाकरिता सायास करून अंतःकरणात स्थिर होतात. ११३३. मग देह व आत्मा यांतील अंतर

मग क्षेत्रज्ञा क्षेत्राचें । जे अंतर देखती साचें । ज्ञानें उन्मेख तयांचें । वोवाळूं आम्ही ।। ३४ ।। आणि महाभूतादिकीं । प्रभेदलीं अनेकीं । पसरलीसे लटिकी । प्रकृति जे हे ।। ३५ ।। ते शुकनळिकान्यायें । न लगती लागली आहे । हें जैसें तैसें होये । ठाउवें जयां ।। ३६ ।। जैसी माळा ते माळा । ऐसीचि देखिजे डोळां । सर्पबुद्धि टवाळा । उखी होऊनि ।। ३७ ।। कां शुक्ति ते शुक्ती । हे साच होय प्रतीती । रुपेयाची भ्रांती । जाऊनियां ।। ३८ ।। तैसी वेगळी वेगळेपणें । प्रकृति जे अंतःकरणें । देखती ते मी म्हणें । ब्रह्म होती ।। ३९ ।। जें आकाशाहूनि वाड । जें अव्यक्ताची पैल कड । जें भेटलिया अपाडा पाड । पडों नेदी ।। ११४० ।। आकारु जेथ सरे । जीवत्व जेथें विरे । द्वैत जेथ नुरे । अद्वय जें ।। ४१ ।। तें परमतत्त्व पार्था । होती ते सर्वथा । जे आत्मानात्मव्यवस्था- । राजहंसु ।। ४२ ।। ऐसा हा जी आघवा । श्रीकृष्णें तया पांडवा । उगाणा दिधला जीवा । जीवाचिया ।। ४३ ।। येर कलशीचें येरीं । रिचविजे जयापरी । आपणपें तया हरी । दिधलें तैसें ।। ४४ ।। आणि कोणा देता कोण । तो नर तैसा नारायण । वरी अर्जुनातें कृष्ण । हा मी म्हणे ।। ४५ ।। परि असो तें नाथिलें । न पुसतां कां मी बोलें । किंबहुना दिधलें । सर्वस्व देवें ।। ४६ ।। कीं तो पार्थु जी मनीं । अझुनी तृप्ती न मनी । अधिकाधिक उतान्ही । वाढवीतु असे ।। ४७ ।। स्नेहाचिया भरोवरी । आंबुथिला दीपु घे थोरी । चाड अर्जुना अंतरीं । परिसतां तैसी ।। ४८ ।। तेथ सुगरणी उदारे । रसज्ञ आणि जेवणारे । मिळती मग अवतरे । हातु जैसा ।। ४९ ।। तैसें जी होतसे देवा । तया अवधानाचिया लवलवा । पाहातां व्याख्यान चढलें थांवा । चौगुणें वरी ।। ११५० ।। सुवायें मेघु सांवरे । जैसा चंद्रें सिंधु भरे । तैसा मातुला रसु आदरें । श्रोतयाचेनि ।। ५१ ।। आतां आनंदमय आघवें । विश्व कीजेल देवें । तें रायें परिसावें । संजयो म्हणे ।। ५२ ।। एवं जे महाभारतीं । श्रीव्यासें अप्रांतमती । भीष्मपर्वीं शांती । म्हणितली कथा ।। ५३ ।। तो कृष्णार्जुन संवादु । नागरीं बोलीं विशदु । सांगोनि दाऊं प्रबंधु । वोवियेचा ।। ५४ ।। नुसधीचि

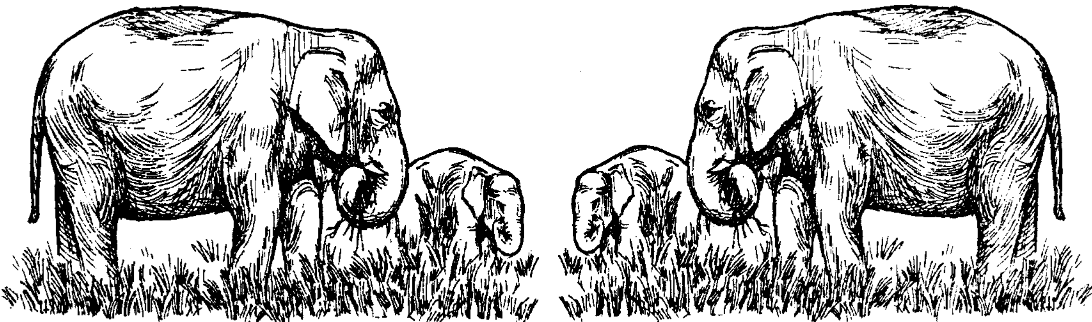
जे खरोखर पाहतात, त्यांचे ज्ञान आम्ही आपल्या ज्ञानाने ओवाळू. ११३४. आणि पंचमहाभूतादि अनेक पदार्थांच्या भिन्न भिन्न रूपाने, जी ही मिथ्या प्रकृति पसरली आहे, ११३५. ती (प्रकृति) शुकनलिकान्यायाप्रमाणे वास्तविक (जीवात्म्याला) चिकटलेली नसतांनाहि, चिकटलेल्यासारखी दिसते; हे तत्त्व जसे आहे, असेच ज्याला ठाऊक आहे; ११३६. ज्याप्रमाणे (माळेवर भासलेल्या मिथ्या सर्पासंबंधी) मिथ्या सर्पबुद्धीचा नाश होऊन, माळ ही माळच आहे, असे जो डोळ्यांनी पाहतो. ११३७. अथवा (शिंपेवर भासलेल्या) रुप्याची भ्रांति जाऊन, शिंप ही शिंपच आहे, असा खरा अनुभव जसा यावा. ११३८. त्याप्रमाणे आत्म्याहून वेगळी असणारी जी प्रकृति तिला, वेगळेपणाने अंतःकरणाने जे पाहतात ते ब्रह्म होतात, असे मी (श्रीकृष्ण) म्हणतो. ११३९. जे ब्रह्म आकाशाहून मोठे आहे व जे (ब्रह्म) प्रकृतिरूप नदीच्या पलीकडचा काठ आहे व जे (ब्रह्म) प्राप्त झाले असता साम्यासाम्य उरू देत नाही, ११४०. ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी आकार संपतो, जीवपणा विरघळून जातो व जेथे द्वैत उरत नाही असे जे, एकाकी आहे, ११४१. अर्जुना, असे जे परब्रह्म ते जे सत्पुरुष, अनात्मा व आत्मा यास विचाराने वेगळे जाणण्यात राजहंसाप्रमाणे असतात, ते पूर्ण होतात. ११४२. (संजय धृतराष्ट्रास म्हणतो,) महाराज, श्रीकृष्णांनी आपल्या जीवाचा जीव जो अर्जुन, त्यास असा हा प्रकृतिपुरुषविचाराचा सर्व हिशेब दिला. ११४३. ज्याप्रमाणे एका घागरीतील (पाणी) दुसऱ्या घागरीत सर्व ओतावे, त्याप्रमाणे श्रीकृष्णांनी आपला बोध त्या अर्जुनाला दिला. ११४४. आणि कोण कोणाला देणारा आहे ? कारण अर्जुन हा नराचा अवतार व श्रीकृष्ण हे नारायणाचा अवतार असल्यामुळे, ते दोघेहि विष्णूचेच अंश होत. याशिवाय अर्जुनाला हा (अर्जुन) मी (श्रीकृष्ण) आहे असे (अ. १० श्लोक ३७ मध्ये) श्रीकृष्ण म्हणालेहि. ११४५. परंतु हे संबंध नसलेले बोलणे राहू द्या. कोणी विचारले नसता मी का बोलतो आहे ? फार काय सांगावे ! श्रीकृष्णांनी आपले सर्वस्व अर्जुनाला दिले. ११४६. तथापि तो अर्जुन मनामध्ये अजून तृप्ति मानीत नव्हता, (तर उलट) अधिकाधिकच (ज्ञानश्रवणाची) इच्छा वाढवीत होता. ११४७. भरपूर तेल घातल्याने प्रदीप्त झालेला दिवा जसा आणखी मोठा होतो, त्याप्रमाणे भरपूर श्रवणानंतर अर्जुनाच्या मनात तशी (अधिक वाढलेली) इच्छा झाली. ११४८. जेथे उत्तम स्वयंपाकीण असून जेवणारे भोक्ते मिळाले आहेत, तेथे मग जेवण्यास व वाढण्यास हात, जसा पुढे सरसावतो. ११४९. महाराज, तसे श्रीकृष्णास झाले. त्या अर्जुनाची ऐकण्याची विशेष टवटवी (उत्सुकता) पाहून व्याख्यानास चौपटीपेक्षा जास्त जोर आला. ११५०. अनुकूल वाऱ्याने पाऊस पडणारे मेघ जसे जमतात, अथवा जशी (पौर्णिमेच्या) चंद्राने समुद्राला भरती येते, त्याप्रमाणे श्रोत्याच्या (अर्जुनाच्या) ऐकण्याच्या आदराने व्याख्यानाच्या रसभरितपणास भरते आले आहे. ११५१. संजय म्हणतो, आता देवाकडून संपूर्ण विश्व आनंदमय केले जाईल, ते महाराजांनी (धृतराष्ट्र राजांनी) ऐकावे. ११५२. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,) याप्रमाणे विशालबुद्धि व्यासांनी महाभारतात भीष्मपर्वामध्ये शांतरसाने भरलेली कथा सांगितली. ११५३. तो कृष्णार्जुनांचा संवाद ओवीबद्ध काव्यात सुंदर शब्दांनी स्पष्ट सांगून दाखवू. ११५४. केवळ शांतरसाची कथा शब्दांनी सांगितली जाईल.

शांतिकथा । आणिजेल कीर वाक्पथा । जे शृंगाराचां माथां । पाय ठेविती ॥ ५५ ॥ दाऊं वेल्हाळे देशी नवी । जे साहित्यातें वोजावी । अमृतातें चुकी ठेवी । गोडिसेपणे ॥ ५६ ॥ बोल वोल्हावतेनि गुणें । चंद्रासि घे उमाणे । रसरंगीं भुलवणें । नादु लोपी ॥ ५७ ॥ खेचराचियाही मना । आणी सात्त्विकाचा पान्हा । श्रवणासवें सुमना । समाधि जोडे ॥ ५८ ॥ तैसा वाग्विलास विस्तारूं । गीतार्थे विश्व भरूं । आनंदाचें आवारूं । मांडूं जगा ॥ ५९ ॥ फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मनाची जिणी । देखो आवडे ते खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥ ११६० ॥ दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा । रिघो महाबोधसुकाळा- । माजीं विश्व ॥ ६१ ॥ हें निफजेल आतां आघवें । ऐसें बोलिजेल बरवें । जे अधिष्ठिला असें परमदेवें । निवृत्ती मी ॥ ६२ ॥ म्हणोनि अक्षरीं सुभेदीं । उपमा श्लोक कोंदाकोंदी । झाडा देईन प्रतिपदीं । ग्रंथार्थासी ॥ ६३ ॥ हा ठावोवरी मातें । पुरतया सारस्वतें । केलें असें श्रीमंतें । श्रीगुरुरायें ॥ ६४ ॥ तेणें जी कृपासावायें । मी बोलें तेतुले सामायें । आणि तुमचिये सभे लाहें । गीता म्हणों ॥ ६५ ॥ वरि तुम्हां संतांचे पाये । आजि मी पातलां आहे । म्हणोनि जी नोहे । अटकु कांहीं ॥ ६६ ॥ प्रभु काश्मिरीं मुकें । नुपजे हें कौतुकें । नाहीं उणी सामुद्रिकें । लक्ष्मीयेसी ॥ ६७ ॥ तैसी तुम्हां संतांपासीं । अज्ञानाची गोठी कायसी । यालागीं नवरसीं । वरुषेन मी ॥ ६८ ॥ किंबहुना आतां देवा । अवसरु मज देयावा । ज्ञानदेव म्हणे बरवा । सांगेन ग्रंथु ॥ ११६९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगोनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(श्लोक ३४, ओव्या ११६९)

॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

परंतु ती शृंगाररसावर ताण करील अशी सांगितली जाईल. ११५५. ज्या रीतीने देशी भाषा अलंकाराला सजवील व अमृताला आपल्या गोडपणाने मागे सारील, अशा रीतीने अपूर्व व सुंदर मराठी भाषा उपयोगात आणू. ११५६. माझे शब्द त्यांची शांत करणारी शक्ति पाहिली तर, चंद्राच्यावर ताण करतील व माझे शब्द आपल्या रसातील रंगांच्या मोहक शक्तीने नादब्रह्मास लोपवतील. ११५७. पिशाचादि अज्ञानी योनी आहेत, पण त्यांनाहि माझे शब्द सत्त्वगुणाचा पान्हा फोडतील आणि शुद्ध अंतःकरणाच्या लोकांना तर, माझे शब्द ऐकल्याबरोबर समाधि लागेल, ११५८. याप्रमाणे वाणीच्या विलासाचा विस्तार करू व गीतार्थाने विश्व भरून टाकू व सगळ्या जगाला आनंदाचा कोट करू. ११५९. आत्मानात्मविवेकाचा कमीपणा नाहीसा होवो, कानाचे व मनाचे जगण्याचे सार्थक होवो व वाटेल त्याला ब्रह्मविद्येची खाण बघता येवो. ११६०. परब्रह्म (सर्वांच्या) डोळ्यांना दिसो व सुखाचा उत्सव उदयास येवो आणि सर्व जग ब्रह्मज्ञानाच्या विपुलतेत प्रवेश करो. ११६१. श्रेष्ठ देव जे निवृत्तिनाथ, त्यांनी माझा अंगीकार केला असल्यामुळे, हे (वर सांगितलेले) सर्व आता घडून येईल. असे मी चांगले बोलेन. ११६२. एवढ्याकरिता मर्म स्पष्ट करणाऱ्या शब्दांनी, उपमा व काव्य यांची रेलचेल करून या गीताग्रंथातील प्रत्येक पदाचा अर्थ स्पष्ट करून सांगेन. ११६३. माझ्या श्रीमंत श्रीगुरुरायांनी मला इतक्या पूर्ण विद्येने युक्त केला आहे. ११६४. महाराज, त्या कृपेच्या साह्याने मी जितके बोलेन, तितके तुम्हाला मान्य होत आहे आणि तुम्हा संतमंडळींमध्ये गीतार्थ सांगण्याचे सामर्थ्य मला आले आहे. ११६५. शिवाय तुम्हा संतांच्या चरणांजवळ आज मी प्राप्त झालो आहे, म्हणून कांही अडचण राहिली नाही. ११६६. महाराज, सरस्वतीच्या पोटी मुके बालक सहज देखील उत्पन्न होणार नाही, (व तसेच) लक्ष्मीला चांगल्या सामुद्रिक चिन्हांचा कमीपणा नसतो. ११६७. त्याचप्रमाणे तुम्हा संतांजवळ अज्ञानाची गोष्ट कसली ? म्हणून मी नवरसांचा वर्षाव करीन. ११६८. फार काय सांगावे ! देवा (श्रीगुरुराया), मला बोलण्याला आता संधि द्यावी, म्हणजे मी ग्रंथ चांगल्यारीतीने सांगेन, असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. ११६९.

